

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK
VERİLER IŞIĞINDA HİTİT ÇAĞI FLORASI**

ŞÜKRÜ ÜNAR

**TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

EKİM 2018

**ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK VERİLER İŞİĞİNDA HİTİT ÇAĞI
FLORASI**

Şükrü ÜNAR

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

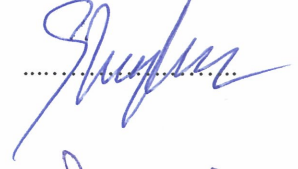
EKİM 2018

Şükrü ÜNAR tarafından hazırlanan “Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Çağı Florası” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇEKİMLİĞİ~~ ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Esmâ REYHAN

Tarih Bölümü, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

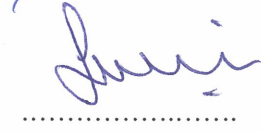
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Başkan: Prof. Dr. Salih ÇEÇEN

Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye: Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Tarih Bölümü, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye: Doç. Dr. Leyla MURAT

Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye: Doç. Dr. Ayşe Fatma EROL

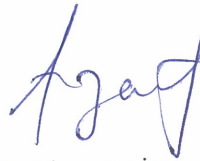
Arkeoloji Bölümü, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Tez Savunma Tarihi: 11/10/2018

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZAIĞ

Enstitü Müdürü ✓

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Şükrü ÜNAR
11.10.2018

**ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT ÇAĞI FLORASI
(DOKTORA TEZİ)**

Şükrü ÜNAR

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EKİM 2018

ÖZET

İnsanlık tarihinin bütünü incelendiği zaman floranın siyasi oluşumlar üzerindeki katkısı hemen göze çarpacaktır. İnsanlık tarihine yön veren büyük medeniyetler ve kültürlerin büyük çoğunluğu coğrafi ve florasal olarak zengin bölgelerde ortaya çıkmış, kutup bölgelerinde ya da çöller gibi yaşam şartlarının zorlu olduğu bölgelerde büyük uygarlıklar ortaya çıkmamıştır. Anadolu'da kurulmuş olan Hitit Devleti coğrafi ve florasal açıdan oldukça şanslı bir devlettir. Çünkü Asya ile Avrupa kıtaları arasında yer alan Anadolu Avrupa-Sibirya, Akdeniz ve İran-Turan Flora bölgesinde geniş bitki çeşitliliğine sahip, dünyanın beşinci zengin flora bölgesinde kurulmuştur. Anadolu coğrafyasının kendilerine sunduğu bu zengin bitki çeşitliliğinden faydalanan Hititliler kullandıkları bu bitkilerin adlarını metinlerine kaydetmişlerdir. Hattuşa, Ortaköy ve Maşathöyük gibi Hitit şehirlerinde yürütülen kazılar sonucunda açığa çıkarılan çivi yazılı tabletlerde Hitit Dönemi Anadolu florası hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Yazılı kaynaklarda yer alan bu yabancı ve evcil bitkilerin varlıkları arkeolojik bulgular ile desteklenmektedir.

Bilim Kodu: 110801, 118004

Anahtar Kelimeler: Flora, Arkeoloji, Filoloji, Hitit

Sayfa Adedi: 246

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Esmâ REYHAN

HITTITE ERA FLORA IN THE LIGHT OF ARCHEOLOGICAL AND PHILOLOGICAL DATA

(PH. D. THESIS)

Şükrü ÜNAR

GAZİ UNIVERSITY

SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

OCTOBER 2018

ABSTRACT

When the whole history of the humanity is examined, the contribution of Flora to the political formations will attract attention. A great majority of the great civilizations and cultures which direct the history of humanity have emerged in regions and areas where the flora and geography is rich. No big civilizations have emerged at the poles or in the deserts, where the living conditions are very difficult. The Hittite State which was established in Anatolia was very lucky from the point of view of the flora and geographical area, because Anatolia which is right between Asia and Europe and has a very rich flora in Euro-Siberia, Mediterranean and Iran-Turan Flora area, and it is the fifth richest area in terms of flora. The Hittites who benefited from the rich plant diversity that was bestowed to them by the Anatolian Geography recorded the names of the plants that they used in many of their texts. In the cuneiform scripts which were obtained as a result of the archeological excavations in such Hittite cities as Hattusa, Ortaköy, and Maşathöyük, one can find important information about the flora in Anatolia at the time of the Hittites. The existence of these wild and domestic plants which are included in the written sources is supported by archeological findings.

Science Code: 110801, 118004

Key Words : Flora, Archeology, Philology, Hittite

PageNumber: 246

Supervisor : Prof. Dr. Esmâ REYHAN

TEŞEKKÜR

Hititler Anadolu coğrafyasında ki değişik kültürleri ilk defa bir çatı altında toplayan devlet olarak tarihe geçmişlerdir. Hitit devletinin özellikle Orta Anadolu’da büyük bir siyasi güç haline gelmesinde; kendinden önceki ve kendi dönemleri ile çağdaş olan toplumların sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel yapılarından etkilenmiş olmalarının yanı sıra Anadolu Coğrafyasının onlara sunduğu çeşitlilik ve florasal zenginlik de bu büyük siyasi oluşumun hızla güçlenmesinde etkili olmuştur. Bu bakımdan floranın devletlerin kurulması ve büyümesindeki rolü oldukça önemlidir.

Üniversite hayatım ve mesleğim ile ilgili her konuda danışabildiğim, beni yüreklendiren, bilgi ve tecrübesini benimle paylaşan Sayın Hocam Prof. Dr. Esmâ REYHAN’a teşekkür ederim. Mesleğine olan ilgisi, sevgisi ve çalışma disipliniyle örnek aldığım ve manevi desteğini her zaman hissettiğim Sayın Hocam Prof. Dr. İlhami DURMUŞ’a, Doç. Dr. Leyla MURAT’a, Prof. Dr. Aygül SÜEL ve Prof. Dr. Salih ÇEÇEN’e teşekkür ederim.

Boğazköy’deki depolama sistemleri ile ilgili kişisel olarak görüşme fırsatı sunan Prof. Dr. Anderas SCHACHNER’e tezimizle ilgi verdiği katkılardan dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

Kurulduğu günden itibaren Türk Tarihine ve Türkiye’de çalışma yapan tarihçiler her türlü desteği sunan, doktora burs imkânı sağlayarak çalışmamıza maddi destekte bulunan Türk Tarih Kurumu’na teşekkürü bir borç bilirim. Kütüphane çalışmalarım sırasında bana kolaylık sağlayan Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi personeli Mustafa SÖNMEZ ve Tümer YILMAZ’a özverili yaklaşımlarından dolayı müteşekkirim.

En önemlisi her koşulda yanımda olan ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen Arş. Gör. Aslı ÜNAR’a teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	xi
I. GİRİŞ.....	1
II. ORTA ANADOLU’NUN DOĞAL VE JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ.....	7
II. 1. Doğal Özellikler.....	7
II. 1. 1. İklim.....	8
II. 2. Jeomorfolojik Özellikler.....	12
II. 2. 1. Toprak Çeşitliliği.....	13
II. 2. 2. Akarsu ve Göller.....	14
II. 2. 3. Dağlar.....	15
II. 2. 4. Platolar.....	16
II. 3. Tarım.....	16
II. 4. Coğrafi Değişimler.....	17
III. HİTİT DÖNEMİ ANADOLU YERLEŞİMLERİ.....	19
III. 1. Sistemli Kazıları Yapılmış Yerleşimler.....	19
III. 1. 1. Alaca Höyük.....	22
III. 1. 2. Alishar.....	23
III. 1. 3. Boğazköy.....	23
III. 1. 4. Boyalı Höyük.....	24
III. 1. 5. Hüseyindedede.....	25
III. 1. 6. Kaman Kalehöyük.....	25
III. 1. 7. Karaoğlan Höyüğü.....	26

III. 1. 8. Konya Karahöyük.....	27
III. 1. 9. Kuşaklı Höyük.....	27
III. 1. 10. Kültepe.....	28
III. 1. 11. Maşathöyük.....	28
III. 1. 12. Ortaköy.....	29
III. 1. 13. İnandıktepe.....	30
IV. HİTİT DÖNEMİNDE ANADOLU FLORASI.....	31
IV. 1. Ağaçlar.....	32
IV. 2. Tarla Bitkileri.....	46
IV. 3. Çiçekler ve Otsu Bitkiler.....	52
IV. 4. Diğer Bitkiler.....	57
V. HİTİT FLORASINA TEMEL OLUŞTURAN ARKEOLOJİK VERİLER	59
V. 1. Mimari Unsurlar.....	59
V. 1. 1. Depolar.....	59
V. 1. 2. Silolar/ Ambarlar.....	60
V. 2. Tahıl Depolama Sistemlerine Sahip Hitit Şehirleri.....	61
V. 2. 1. Alaca Höyük.....	61
V. 2. 2. Boğazköy/Hattuşa.....	63
V. 2. 3. Boyalı Höyük.....	70
V. 2. 4. Hüseyindedede.....	70
V. 2. 5. Kaman Kalehöyük.....	71

V. 2. 6. Kuşaklı-Sarissa.....	72
V. 2. 7. Maşathöyük.....	73
V. 2. 8. Ortaköy/Şapinuwa Kazısı.....	75
V. 2. 9. İnandıktepe Kazısı	75
V. 3. Tasvirli Sanat Eserleri.....	77
V. 3. 1. Rithonlar.....	77
V. 3. 2. Çanak-Çömlekler.....	79
V. 3. 2. 1. Küpler.....	80
V. 3. 4. Ortostatlar.....	81
V. 3. 5. Kaya kabartmaları.....	82
V. 3. 6. Mühürler ve Mühür Baskıları.....	82
V. 3. 7. Metal Eserler.....	84
V. 3. 8. Figürünler.....	86
VI. HİTİT FLORASINA TEMEL OLUŞTURAN FİLOLOJİK VERİLER.....	87
VI. 1. Hukuk Metinleri.....	87
VI. 2. Büyü Ritüelleri.....	105
VI. 3. Fal Metinleri.....	108
VI. 4. Tıp ve Eczacılık Metinleri.....	110
VI. 5. Dini Metinler.....	114
VI. 6. Bayram Metinleri.....	118
VI. 7. Mitoloji Metinleri	124
VI. 8. Diğer Metinler.....	135
VI. 8. 1. Ekin/Tahıl/Hububat ile İlgili Metinler	135
VI. 8. 2. Tarla/Bağ/Bahçe İle İlgili Metinler.....	142
VI. 8. 3. Ağaçlarla İle İlgili Metinler.....	146

VI. 8. 4. İsimleri Belirli Olmayan Bitkilerle İlgili Metinler.....	147
VII. HİTİT FLORASINA TEMEL OLUŞTURAN ANALİZLER	151
VII. 1. Alacahöyük.....	151
VII. 2. Boğazköy/Hattuşa.....	152
VII. 3. Boyalı Höyük.....	153
VII. 4. Kaman Kalehöyük.....	153
VII. 5. Kuşaklı.....	154
VII. 6. Ortaköy.....	155
VIII. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	157
KAYNAKÇA.....	165
EKLER.....	195
ÖZGEÇMİŞ.....	243

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısıltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısıltmalar	Açıklamalar
Bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Edt.	: Editör
Fig.	: Figür
KBo	: Keilschrifttexte aus Bogazkői, Berlin.
KUB	: Keilschrifturkunden aus Bogazkői, Berlin.
Lev.	: Levha
Pl.	: Plate
m.	: metre
mm.	: milimetre
M.Ö.	: Milattan Önce
Res.	: Resim
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
şek.	: şekil
Tab.	: Tablo
vd.	: Ve diğerleri
yak.	: yaklaşık

I. GİRİŞ

Flora “yeryüzünün belirli bölgelerinde, ya da denizlerinde, bir kara parçasında, ya da bir ülkede yetişen bütün bitkiler” şeklinde Türkçeye çevrilmiş, eski Türkçede Mecmua-i Nebatiye olarak geçmektedir¹. Flora kelimesi Latince Flos, Floris = çiçek kelimesinden alınmış, bitki topluluğu anlamında bütün dillere geçmiştir². Flora İngilizce bir kelime olup “bir bölgede ya da coğrafyadaki bitkilerin tümüne verilen ad” olarak Türkçeye çevrilmiştir.

İnsanlık tarihinde ilk ve en önemli hayati devrim tarım üretiminin yani doğada yabani şekilde yetişen bitkilerin kontrol altına alınması ile olmuştur. Binlerce yıl avcı ve toplayıcı olarak yaşayan insan toprağa yerleşerek tarım ürünleri üretmeye başlamıştır. Bu üretim faaliyetleri ile insanoğlu birinci dereceden hayati ihtiyacı olan beslenme sorununa çözüm bulmuştur³. Avcılık ve toplayıcılık dönemleriyle daha sonraki yerleşik yaşama geçilen düzenlerde insanlar sürekli yaşadıkları coğrafyanın florası ile iç içe olmuşlardır.

Flora insanlığın gelişiminde ve sürekliliğinde önemli bir rol oynamıştır. Toplayıcılık döneminde doğanın kendilerine sundukları bitkiler ile beslenen insanlar yerleşik hayata geçince doğanın sunduğu bu bitkileri ekip-dikmek suretiyle kendi kontrollerine almışlardır. Tarım, “bitkisel ve hayvansal maddeler üretimi” şeklinde tanımlanmaktadır. Tarımın ilkel toplumların gelişmesinde ve dinamik bir hale gelmesine katkısı oldukça fazladır. Çünkü⁴:

- Tarım, insanların belli bir alanda yerleşmesine yol açarak şehirleşme hareketini kolaylaştırdı.
- Üretimin belli mevsimler ve aylarda yapılmasından dolayı tarım, daha düzenli bir yaşamsal faaliyet organizasyonunu zorunlu kıldı.
- Tarım daha fazla nüfus beslediği için nüfus artışı hızlandı.

Ön Asya’da bitki üretimi her zaman hayati öneme sahip olmuştur. Çünkü bitkiler besin üretimi, yapı malzemeleri, eczacılık, tıp ve yakıt üretimi gibi temel insani faktörlerde kullanılmışlardır. Geçmişte yaşanan bitki kuraklıkları toplumların gelişim ve hayatta kalma düzeylerini doğrudan etkilemişlerdir. Sanayi devrimine kadar toplumdaki en önemli uğraş

¹ Öngör, S. (1961). *Coğrafya Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, 270.

² İzbirak, R. (1975). *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Mektupla Öğretim Merkezi Yayınları, 128; Sanır, F. (2000). *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Gazi Kitabevi, 40-43.

³ Özgüven, A. (1977). *Tarım Ekonomisi ve Politikasi*. Bursa: Bursa Üniversitesi Yayınları, 1.

⁴ Özgüven, 1977, 2.

tarımsal üretim olup, kırsal yaşantıdaki insanların temel geçim kaynağı bitki üretimi ve ticaretine dayalıydı⁵.

Anadolu eski çağlardan beri elverişli iklimi, geniş tarım arazileri, hayvancılığa uygun çayır ve meraları, yüksek dağları ve ormanları, değerli madenleri, çok sayıdaki ırmak, akarsu ve göller gibi nedenlerden dolayı sürekli iskân gören bir coğrafyadır⁶. Anadolu Coğrafyasında tarihin her döneminde köyler, köylüler, çiftçiler yani tarım ile uğraşan kırsal yaşantı sürdüren topluluklar var olmuşlardır. Bu hâkim yaşantı tarzı Hititler Döneminde de baskın bir şekilde etkin olmuştur. Geçim sistemlerini her zaman değişiklik gösteren iklim şartları belirlemiştir. Anadolu kırsalında yaşayan köylü ve çiftçiler hayatta kalmak için değişiklik gösteren bu iklime ayak uydurmaya çalışmışlardır⁷.

Türkiye ılıman kuşakta yer aldığı için bitki çeşitliliği oldukça zengin bir ülkedir. Türkiye’de yetişen bitki türlerinin sayısı kıta Avrupa’sında yetişen bitki türleri sayısına yakındır. Son yıllarda yapılan araştırmalar ve keşifler sonucunda Türkiye’de 12000 civarında bitki türü yetiştiği tespit edilmiştir⁸. Ülkemizde bu denli bitki türü çeşitliliği görülmesinde bitkilerin yetişme ortamlarının farklı olması ve elverişli coğrafyaların mevcut olmasıdır. Ayrıca kısa mesafelerde farklı iklimlerin görülmesi, morfolojik çeşitlilik, toprak tiplerinin farklılığı, Anadolu’nun üç tarafının denizlerle çevrili oluşu ve batıdan doğuya doğru gidildikçe artan yükselti gibi çeşitli faktörler de bitki türü çeşitliliğinin artmasında önemli rol oynamaktadır.

Türkiye üç flora bölgesinin etki alanında olduğu için oldukça zengin bitki türlerine sahiptir. Ülkemiz Avrupa-Sibirya Flora Bölgesi, Akdeniz Flora Bölgesi ve İran-Turan Flora Bölgesi içinde yer almaktadır⁹. Avrupa-Sibirya Flora Bölgesi Karadeniz Bölgesinde, Akdeniz Flora Bölgesi Akdeniz, Ege ve Marmara Bölgelerinde, İran-Turan Flora Bölgesi

⁵ Nesbitt, M. (2000). “Plants and People in Ancient Anatolia”. *Across the Anatolian Plateau Readings in the Archaeology of Ancient Turkey, the Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 57, 5.

⁶ Ünal, A. (1989). “Orta ve Kuzey Anadolu’nun M.Ö. 2. Binyıl İskân Tarihiyle İlgili Sorunlar”. *Anadolu XXII 1981/1983*, 17; Avcı, M. (1993). “Türkiye’nin Flora Bölgeleri ve “Anadolu Diagonali”ne Coğrafi Bir Yaklaşım”. *Türkiye Coğrafya Dergisi*, S. 28, 226.

⁷ Gorny, R. L. (2000). “Environment, Archaeology, and History in Hittite Anatolia”. *Across the Anatolian Plateau Readings in the Archaeology of Ancient Turkey, the Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 57, 43.

⁸ Avcı, M. (2005). “Çeşitlilik ve Endemizm Açısından Türkiye’nin Bitki Örtüsü”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S. 13, 28.

⁹ Atalay, İ. (1994). *Türkiye Coğrafyası*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 180-181; Davis, P. H. (1965). *Flora of Turkey And The East Aegean Islands*. Chicago: Michigan Üniversitesi Yayınları, 21-23; Avcı, 2005, 30-31; Wright, N. J., Fairbairn, A. S., Faith, J. T., Matsumura, K. (2015). “Woodland Modification in Bronze and Iron Age Central Anatolia: an Anthracological Signature for the Hittite State?”. *Journal of Archaeological Science*, Vol. 55, 221.

ise İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yayılış göstermektedir¹⁰.

Doktora tez konumuzun coğrafi sınırını oluşturan İç Anadolu Bölgesi İran-Turan Flora Bölgesi içinde yer almakla birlikte step, dağ stepiyle yarı kurak iklim ve flora bölgelerinin özelliklerini taşımaktadır. Yıllık yağış miktarı 300-400 mm arasındadır. Bölgede iki vejetasyon (bir yerdeki ekolojik koşullara bağlı olarak oluşan bitki örtüsü) alanı bulunmaktadır. Birinci vejetasyon alanları büyük ölçüde tahrip edilen orman alanlarıdır. Bu orman arazileri yerini step alanlara bırakmışlardır. Bu dönüşümde aşırı hayvan otlatılması, ormanlardan yakacak temin edilmesi ve orman arazilerini tarım arazilerine dönüştürme gibi insan etkili faktörler etkilidir. İkinci vejetasyon alanı ise Tuz Gölü ve çevresidir. Bu çevrede İran-Turan Florası bitki türleri bakımından oldukça zengin bir alan olup, endemik bitki sayısı da oldukça fazladır¹¹.

Anadolu Asya ve Avrupa kıtaları arasında yer alan önemli jeopolitik konumu, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, geniş bereketli tarım arazilerinin yanı sıra su kaynaklarının çokluğu ile tarihin her döneminde değişik toplulukların yaşam ve yerleşim merkezi olmuştur. Bereketli Anadolu topraklarında yaşamış olan topluluklardan biri de Hititlerdir. Hititler ya da Hitit Devleti Orta Anadolu'da özellikle Kızıl Irmak kavsinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir¹². Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Çağı Florası adlı Doktora Tez çalışmamızda Hititlerin yaşadığı coğrafya incelenerek arkeoloji ve filoloji bilimlerinin yardımıyla Hitit Devleti Dönemi Anadolu'nun florası aydınlatılmaya çalışılacaktır. M.Ö. II. Binyıl ile I. Binyıl arasında Orta Anadolu'nun coğrafi durumu, yetiştirilen bitkiler ve ziraat ürünleri çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Hitit Çağı Florası hakkında ülkemizde yapılan bilimsel çalışmalar oldukça azdır. Ülkemizde çalışma konumuzla alakalı yapılan en önemli çalışmaLAR Prof. Dr. Hayri ERTEM'in 1974 yılında yayımladığı "Boğazköy Metinlerine Göre Hitit Devri Anadolu'sunun Florası" adlı kitabıdır. Bu kitap Boğazköy tabletlerinde geçen flora ile ilgili kelimelerin açıklandığı bir çalışmadır. Yine konumuzla ilgili yapılan bir başka çalışma ise

¹⁰ Davis, 1965, 19.

¹¹ Davis, 1965, 22-23.

¹² Garstang, J., Gurney, O. R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London: British Institute of Archaeology at Ankara, 1-2; İnan, A. (1939). "Etilerde Ekonomi Hayatı". *Belleten*, C. III/ S. 11-12, 423-424; Eğilmez, M. (2005). *Hitit Ekonomisi*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 5-6; Gorny, 2000, 47; Müller-Karpe, A. (2009). "Recent Research on Hittite Archaeology in the "Upper Land", Central-North Anatolia in the Hittite Period". *Studia Asiana* 5, 109; Kuhrt, A. (2007). *Eski Çağ'da Yakındoğu I*. İstanbul: İşbankası Yayınları, 295; Bachhuber, C. (2012). "The Anatolian Plateau". *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, 576-577.

1974 yılında Harry A. HOFFNER tarafından yayınlanan “Alimenta Hetaeorum: Food Poduction in Hittite Asia Minor” adlı kitabıdır. Bu kitabı dili İngilizce olup, Hitit Coğrafyasındaki temel gıda üretimi konulardan bahsetmektedir. Hitit Florası ile ilgili yapılan bir başka çalışma ise Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nde Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri dalında Nimet KIYMAZ tarafından hazırlanan “KBo XVII-XXXIII ve IBoT IV'de geçen Hititler Devri Anadolu'sunun Florası” adlı yüksek lisans tezidir. Kıymaz bu çalışmasında belirli bir grup tablet ışığında konuyu aydınlatmaya çalışmıştır.

Hitit Çağı Florası ile ilgili kapsamlı ve detaylı bir çalışmanın yapılmamış olması bizi bu konunun doktora tezi olarak hazırlanmasına teşvik etmiştir. Çalışma konumuzun ana bölümünü Hitit Devleti’nin kurulduğu çekirdek bölge olan İç Anadolu Bölgesi oluşturmaktadır. Hitit Devleti’nin Orta Anadolu’da kurulması ve yine aynı coğrafi sınırlar içinde yıkılmasından dolayı çalışmamızın coğrafi sınırını Orata Anadolu Bölgesi oluşturmaktadır. Bunun yanında diğer bölgelerde yer alan tez konumuzla ilgili Hitit şehirlerine de yeri geldikçe atıflar yapılacaktır. İç Anadolu Bölgesinin adı zamanla Orta Anadolu Bölgesi şeklinde de kullanılmaya başlanmıştır. Çalışmamızda daha verimli sonuçlar elde etmek için Erken Hitit Krallık, Orta Krallık ve İmparatorluk Dönemi coğrafyasındaki şehirler incelenecek, Geç Hitit Şehir Devletleri kısmına girilmeyecektir.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Konu: Bu çalışma “Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Çağı Florası” adı altında sunulmaktadır. Bu konu kapsamında sistemli kazılar yapılan Hitit Erken Krallık ve Orta Krallık Dönemlerine ait yerleşim yerlerinde ele geçirilen arkeolojik veriler ve yine sistemli kazılara ele geçirilen çivi yazılı tabletlerdeki flora ile ilgili terimler incelenecektir.

Amaç: Çalışmamızın amacı Hitit coğrafyasında yetişen bitki ve bitki türlerinin incelenmesi ile ortaya çıkacak sonuçlara göre Hitit Devleti’nin hâkimiyeti altındaki bölgelerin doğal zenginliklerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda ilk önce Hitit siyasi hâkimiyetinin ana bölgesi olan İç Anadolu Bölgesindeki Erken ve Orta Hitit Dönemlerine ait yerleşim yerlerindeki arkeolojik buluntular tespit edilerek değerlendirilecektir. Arkeolojik bulgular ışığında elde edilen bilgiler çivi yazılı belgelerin

ile desteklenerek M.Ö. 1650-1250 yılları arası İç Anadolu coğrafyasının florası tespit edilmeye çalışılacaktır. Hitit Florası üzerine yapılan çalışmaların sayısı oldukça az olmakla birlikte, bu çalışmaların büyük bir kısmı yabancı dillerde yapılmıştır. Yapılan çalışmaların azlığı ve bir kısmının filolojik bir kısmının ise sadece spesifik konuları içermesi bizi arkeolojik malzemeler ile filolojik verileri bir arada kullanmaya itmiştir. Bu çalışmadaki en önemli amaç arkeolojik ve filolojik veriler kullanılarak Hitit Florası hakkında detaylı bir çalışma yaparak bu konudaki çalışmalara katkı sağlamaktır.

Kapsam: Çalışmanın kapsamının ilk aşamasını Orta Anadolu ağırlıklı Hitit yerleşimlerinde ele geçirilen konumuzla alakalı arkeolojik buluntuların incelenmesi oluşturmaktadır. Sistemli kazısı yapılan Hitit yerleşimlerinde ele geçirilen buğday, arpa, yulaf, vb. gibi bitki türlerine ait kalıntılar ve orak, tırpan, yaba, vb. gibi tarım aletleri ile alakalı buluntular ele alınarak Hitit florası hakkında fikir sahibi olunacaktır. Çalışmanın ikinci kısmında ise Erken ve Orta Hitit Dönemlerine ait yerleşimlerde ele geçirilen tabletlerdeki flora ile ilgili terimler, açıklamalar, tanımlamalar incelenecektir. Tez çalışması arkeolojik ve filolojik veriler ile desteklenerek sistemli bir çalışma ortaya konulacaktır. Çalışma konumuzun coğrafi alanı Hitit Devletinin merkezi alanını oluşturan İç Anadolu/Orta Anadolu Bölgesi olacak; zaman aralığı ise Erken ve Orta Hitit Krallık Dönemlerini (M.Ö. 1650-1250) kapsayacaktır. Geç Hitit Şehir Devletleri gerek kuruldukları bölge gerekse de kuruldukları tarihten dolayı çalışma konumuz içerisinde yer almayacaktır.

Yöntem: Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Çağı Flora'sı adlı doktora tez çalışmamızın ilk adımları Türk Tarih Kurumu, Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, Milli Kütüphane, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul Halk Kütüphanesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kütüphaneleri gibi önemli merkezlerde kaynak tarama çalışmaları yapılmış, tez konumuzla ilgili olan Türkçe, İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca kaynaklara ulaşarak kaynak tarama kısmını tamamlanmış, elde edilen kaynaklardan İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca olanlar tercüme edilmiştir.

Tezimizin bir bölümünü oluşturan arkeolojik verilerin tespit edilmesi için başta Boğazköy, Alaca Höyük, Ortaköy, Kuşaklı, Kaman-Kale Höyük, Maşathöyük, Boyalı

Höyük, Konya Karahöyük, İnandıktepe, Hüseyindede, Alışar, Karaoğlan ve Kültepe kazılarına ait yayınlar, kataloglar ve müze yıllıkları incelenerek konumuzla alakalı ilgili veriler tespit edilmiştir. Hitit Tıp, Büyü, Hukuk, Fal, Mitoloji ve Dini metinlerdeki konumuzla alakalı bölümler tespit edilmiş, arkeolojik verilerin desteği ile Hitit Devleti Dönemi'nin florası aydınlatılmaya çalışılmıştır.

II. ORTA ANADOLU’NUN DOĞAL VE JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Türkiye Asya ile Avrupa kıtaları arasında yer alan jeopolitik öneme sahip üç tarafı denizlerle çevirili yarımada görünümünde olan bir ülkedir. Ülkemiz kuzey yarım kürede 36-42° kuzey enlemleri ile 26-45° doğu boylamları arasında 814.578 km² alandan oluşmaktadır¹³. Tez konumuzun coğrafi sınırını oluşturan Orta Anadolu bölgesi Doğu Anadolu bölgesinden sonra Türkiye’nin en büyük ikinci coğrafi bölgesidir.

Orta Anadolu bölgesinin sınırlarını dağlar ve platolar oluşturmaktadır. Güneyde Toros Dağları, Kuzeyde Kuzey Anadolu Dağları; Batıda Cihanbeyli ve Haymana Platoları, Doğuda ise Tahtalı, Deveci ve Akdağlar yer almaktadır. Bölgenin ortalama yükseltisi batıda 1000 m. ile başlar bu yükselti doğuya doğru artarak 1800 m.yi bulmaktadır. Orta Anadolu dağlar ve platolarca çevrilmiş geniş bir çukur, bir havza görünümündedir.

II. 1. Doğal Özellikler

Bitki üretiminde doğal şartlar bitkilerin yetişmesinde oldukça önemlidir. Çeşitli tarımsal ürünlerin yetişmesinde toprak ve iklim şartları uygun olmalıdır. Buğday verimli killi ve tınlı topraklarda, çavdar ve patates kumlu topraklarda daha iyi yetiştirilmektedir¹⁴. Anadolu iklim ve toprak bakımından bağ/bağcılık için elverişli olduğundan, yurdumuzun her tarafında bağcılık yapılmaktadır. 1927’de 159 bin hektar, 1985’te 625 bin hektar bağ alanı vardır¹⁵.

Türkiye, kültüre alınmış 138 meyve türünden 75’inden fazlasının yetiştirildiği bir ülke olarak meyvecilikte ilerlemiştir. Fındık, üzüm, kuru incir gibi ürünler ülkemizde yaygın olarak yetiştirilen ürünlerdendir. Bahçe arazisi olarak kullanılan alanları içine meyve ağaçlarının alanları, çiçek ve süs bitkilerini seraları, sebze yetiştirilen alanlar da dâhil edilmektedir¹⁶.

¹³ Muthoo, M. K., Onul, T. (1996). *Agriculture in Turkey*. Ankara: T.C. Ziraat Bankası Yayınları, 1; Darkot, B. (1958). *Türkiye İktisadi Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 4-5; Ceylan, A. (1988). *Tarla Tarımı*. İzmir: Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 12.

¹⁴ Karagölge, C. (1987). *Tarım Ekonomisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 8.

¹⁵ Karagölge 1987, 62.

¹⁶ Orman 1955, 3-4; Karagölge 1987, 63.

II. 1. 1. İklim

İç Anadolu Bölgesinin etrafı dağlarla çevrili olduğu için kuzey ve güneyinde yer alan denizlerin hava akımları iç kısımlara giremez. Bundan dolayı bölgede Karasal İklimin özellikleri yaşanmaktadır. Orta Anadolu bölgesinde görülen karasal iklimin en belirgin özelliği yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk bir hava görülmektedir. Bölgenin doğusuna doğru yükseklik arttığı için soğğun şiddeti de artmaktadır¹⁷.

Anadolu Mısır ve Mezopotamya'nın aksine nehir suları kullanılarak sulama yapmaya elverişli bir coğrafya değildir. Anadolu toprakları verimsiz ve iklimi sert, kısa süreli kuraklıklar da dahi derelerin ya da su kaynaklarının kuruma tehlikesi yaşandığı bir coğrafyadır¹⁸. Dağlık coğrafyaya ve sert iklime sahip Anadolu'da klimatolojik olaylar (gök gürlemesi, fırtına ve şimşekler gibi) sık sık görülmektedir¹⁹.

Bölgenin en soğuk ayı ocak ayıdır. Ocak ayı soğukluk ortalaması -0.7° C dir. En sıcak ayı ise temmuz ayıdır. Temmuz ayı ortalama sıcaklık ise 22° C dir. İç Anadolu bölgesinin ortalama yıllık sıcaklığı 10.8° C, yıllık ortalama yağış miktarı ise 413.8 mm dir. Yıllık nispi nem ortalaması ise % 63.7 dir.

Bitki Örtüsü: Türkiye'de 12.000 civarında bitki taksonu (tür, alt tür ve varte) bulunmaktadır. Bu sayı Avrupa kıtasının tümünde görülen bitki türü sayısına yakındır (Tablo 1)²⁰. Yazları sıcak ve kurak, kışları sert ve uzun geçen karasal iklimin yağış şartları bakımından step iklimi özellikleri taşıyan Orta Anadolu Bölgesi'nin ormanları tahribe uğramıştır. Bölgede antropojen step alanları çevresinde Karaçam, Meşe ve Ardıç türlerinden oluşan kuru ormanlar bulunmaktadır²¹.

¹⁷ Yücel, T. (1987). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 153: Atalay, 1994, 161; Koçak, H. (1938). "Zirai Bakımdan Çorum: İklim Hususiyetleri". *Çorumlu*, S. 1/4, 24-25.

¹⁸ Riehl, S. (2009). "Archaeobotanical Evidence for the Interrelationship of Agricultural Decision-Making and Climate Change in the Ancient Near East". *Quaternary International*, S. 197, 94; Drake, B. L. (2012). "The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages". *Journal of Archaeological Science*, S. 39, 1863; Marsh, B., Kealhofer, L. (2014). "Scales of Impact: Settlement History and Landscape Change in the Gordion Region, Central Anatolia". *The Holocene (2014)*, 1-2; Ünal 1977, 426; Alparslan, M. D. (2013). "Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 506.

¹⁹ Ünal, A. (1977). "M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler". *Belleten*, C. XLI/S. 163, 432.

²⁰ Avcı, 1993, 227; Günel, N. (2013). "Türkiye'de İklimin Doğal Bitki Örtüsü Üzerindeki Etkileri". *ACTA TURCICA*, Yıl V, S. 1, 2.

²¹ Günel, 2013, 11.

Bölgenin batı kemsinde saçlı meşe, tüylü meşe ve ardıç gibi kurakçıl topluluklardan oluşan ağaç türleri bulunmaktadır. Ankara ve civarında tüylü meşe ile mazı meşesi türlerinde ağaçlar görülmektedir. İç Anadolu Bölgesinde 1100-1300 m.den sonraki yüksekliklerde karaçam toplulukları görülmeye başlanır. Volkanik arazilerin yer aldığı bölgelerde 1100-1300 m. ve üzerindeki yerlerde karaçam ve benzer türlerden ağaç toplulukları karşımıza çıkmaktadır²².

Orta Anadolu Bölgesinin güney kemsinde Toros Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarında, dağ eteklerinden zirveye doğru meşe, ardıç toplulukları, karaçam Köknar ve Toros Sediri görülmektedir. Güneybatıda ise karaçam, ardıç ve meşe toplulukları yer almaktadır.

İklim ve toprak gibi ortam şartlarının ağaç yetişmesine elverişli olmadığı yerlerde belirli zamanlarda görülen yağışa bağlı olarak yetişen ot cinsinden bitkilerin meydana getirdikleri bitki topluluğuna ot formasyonu denir. Orman oluşturacak kadar yağış almayan kurak karasal iklim bölgelerinde yetişen ot topluluklarına step adı verilir. Step türleri yağışlı dönemlerde ortaya çıkar, kurak dönemlerde ortadan kalkarlar. Bu türler genellikle kısa ömürlü bitkilerdir²³.

Ülkemizdeki step alanlarının büyük çoğunluğu İç Anadolu Bölgesinde yer almaktadır. Bölgedeki step alanları ova, plato ve dağlarda görülmekte olup, insan faktörü sonucunda tahrip edilen ormanlar yerine ortaya çıkan antropojen steplerdir. Tuz Gölü çevresinde ve Konya-Ereğli arasındaki step alanlar yağışların doğal sonucu olarak ortaya çıkmışken, bunun dışındaki step alanları kuru ormanların tahribiyle yüzyıllar sonucunda ortaya çıkan antropojen step alanlarıdır²⁴.

Orta Anadolu step formasyonunda yetişen başlıca bitki türleri şunlardır: Yavşan Otu, Sorguç Otu, Brom Otu, Üzerlik Otu, Kekik, Keven, Sütleğen, Yabani Karanfil, Yumak, Sığır Kuyruğu, Acı Kavun, Adaçayı, Deve Dikeni, Çoban Yastığı, Kılıç Otu, Alyssum Minus, Çayır Dikeni, Gelincik, Çayır Üçgülü ve Menekşe'dir.

İç Anadolu Bölgesinde görülen çok yıllık soğanımsı bitkiler ve yıllık yağışlarla oluşan bitkiler tarım alanları açma ve aşırı otlatma gibi insan etkili faaliyetlerden dolayı her geçen hızla azalmakta, bölge hızla çoraklaşarak çölleşmeye doğru gitmektedir.

²² Atalay, 1994, 200; Günel, 2013, 12-13.

²³ Atalay, İ., Mortan, K. (1997). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 364.

²⁴ Yücel, 1987, 160-161; Atalay, 1994, 197.

Ülkemizde bitki varlığına veyahut bitki üretimine etki eden ekolojik koşullar bölgeden bölgeye, hatta aynı bölge içerisinde yöreden yöreye farklılık göstermektedir. Anadolu'ya "Küçük Asya" denmesinin nedeni de doğal koşulların bir kıta farklılığı göstermesinden dolayıdır. Buğday, arpa, çavdar gibi serin iklim bitkileri Orta Anadolu'da; mısır gibi sıcak iklim bitkileri Marmara ve Karadeniz Bölgelerinde yetişmektedir²⁵. Anadolu'da kültürü yapılan yem bitkilerinin varlığı büyük ölçüde yonca, korunga, fiğ, burçak, üçgül, sudan otu, otlak ayrığı ve hayvan pancarından oluşmaktadır. Bu bitkiler toprak verimliliğini arttırmakta, toprağın korunması ve ekildikleri toprağı iyileştirmeleri bakımından önemli bitkilerdir²⁶.

Bağ ve bahçe tarımı ya da bağ-bahçe bitkilerinin varlığı çok eski dönemlerden itibaren bilinmekle birlikte, Anadolu'nun birçok meyve türünün gelişmesi için ideal iklim ve toprak koşullarına sahip olmasından dolayı günümüzde kültür altına alınmış olan 138 meyve türünün 75'inden fazlası Anadolu'da yetiştirilmektedir. Karadeniz Bölgesinde fındık; Ege Bölgesinde üzüm, incir, zeytin; geçit bölgeleri ve Orta Anadolu Bölgesinde elma; Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgelerinde Antep fıstığı, kaysı, üzüm; Akdeniz bölgesinde turunçgiller ülkemizde yetiştirilen meyvelerin bir kısmına örnektir. Meyvecilik yönünden Anadolu dünyanın en önemli bölgelerinden biridir. Bu zenginliğin temel nedeni ise Anadolu'nun çoğu meyve türünün anavatanı olması ve değişik ekolojik koşulların bir arada bulunmasından kaynaklanmaktadır²⁷.

Yağış Rejimleri: İç Anadolu Bölgesi'nin yıllık yağış miktarı alçak yerlerde yani ovalarda 400 mm'nin altında, yüksek yerlerde 600 mm'nin üzerindedir²⁸. Bölgenin en fazla yağış aldığı dönemler İlkbahar ve Kış mevsimleridir²⁹. Bölgenin batı kısımlarında Ege bölgesinden iç kısımlara sokulan hava kütleleri kış aylarının yağışlı geçmesini sağlamaktadır. Bölgenin doğusunda ise Doğu Anadolu'dan gelen kuru ve soğuk kutup havası etkilidir. İlkbahar ve yaz aylarının başlarında konveksiyonel hareketlere bağlı olarak

²⁵ Ceylan, 1988, 16.

²⁶ Ceylan, 1988, 17.

²⁷ Karagölge, 1987, 63; Ceylan, 1988, 18.

²⁸ Schachner, A. (2010). "M.Ö. 16. Yüzyıl: Hitit Anadolu'sunda Bir Dönüm Noktası". *VII. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 670; Erol, O. (1963). "İç Anadolu'da Haymana Tuzgölü Çevrelerinin İklimi Hakkında". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXI/S. 3-4, 5.

²⁹ Balaban, A., Yeğin, H., Benli, E., Yavuz, O. (1981). "Türkiye'de İklim, Toprak, Su, Bitki ve Hayvan Varlığı Potansiyeli". *Türkiye II. Tarım Kongresi*, 38.

öğleden sonra yağmur şeklinde yağışlar görülmektedir. Bu yağışlara “Kırkikinci yağışları” da denilmektedir.

Bölgenin yağış rejimi yıllara göre farklılık göstermektedir. Konya iline bazı yıllarda 600 mm yağış düşerken bazı yıllarda ise 200 mm yağış düşmektedir. Yağış oranının düşük olduğu yıllarda kuraklık artmakta, tarım üretimi de oldukça azalmaktadır. Orta Anadolu Bölgesi'nin büyük bir bölümünde yarı kurak iklim, bir bölümünde ise yarı nemli iklim görülmektedir. 12 ayın 3-4 ayı kurak geçmektedir³⁰.

Bölgede bağıl nem yıllık ortalama % 55-60 civarında olup, kış aylarında % 80'e kadar çıkan nem oranı yaz aylarında % 40-50 civarındadır. Yaz aylarında özellikle Ağustos ayının bazı günlerinde bağıl nem % 2'ye kadar düşmektedir.

Bulutluluk yıllık ortalaması ise 4.5-5 gün civarındadır. Yaz aylarında bulutluluk ortalaması 1.5-2 gün iken yağışların en fazla olduğu dönem olan İlkbaharda ise bulutluluk ortalaması 6 gündür. Bölgede sonbahar ve ilkbahar arasındaki bazı günlerde yoğun sis oluşmaktadır. Kar yağışının yoğun olduğu dönemlerde de bölgede yoğun sis olayları yaşanmaktadır. Bölgede kış ve yaz aylarında hakim olan rüzgârlar kuzey yönden esmektedir.

Sıcaklık: Orta Anadolu Bölgesinde yıllık ortalama sıcaklık 1500 m.ye kadar olan alanlarda 12-18° C arasındadır. 1500 m.den yüksek kesimlerde bu değer yükseklik arttıkça azalmaktadır³¹. Kayseri ilinde yer alan Erciyes Dağında yıllık ortalama sıcaklık 4° C'dir. Bölgede kış mevsimi Doğu Anadolu bölgesi kadar soğuk geçmez, sıcaklık 0° C dolaylarında seyreder. Ancak Doğu Anadolu Bölgesine sınır olan ve yükseklik değerleri diğer illerden fazla olan Sivas ve Yozgat'ta sıcaklık 0° C altına düşmektedir³². Bu iki ilinde genellikle kış ayları -20°'nin altında geçmektedir³³.

Bölgede yaz ayları oldukça sıcak geçer. Özellikle Basra Alçak Basınç merkezinden gelen kuru ve sıcak havadan dolayı sıcaklık 40° C'nin üzerine çıkmaktadır. İç Anadolu Bölgesinin Temmuz-Ağustos ortalama sıcaklığı 20 ° C'nin üzerindedir. Yaz aylarında gün içindeki sıcaklık arasındaki farkta oldukça fazladır. Gündüzleri 30° C olan hava sıcaklığı,

³⁰ Kapluhan, E. (2013). “Türkiye’de Kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi”. *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 27 494; Ceylan, 1988, 12.

³¹ Atalay-Mortan, 1997, 357.

³² Darkot, 1958, 25-vd.

³³ Erol, 1963, 2; Yücel, 1987, 155.

geceleyin 15° C kadar düşmektedir. Bu durumun temel nedeni ise bağıl nemin düşük olmasıdır. Yaz aylarında bağıl nemin düşük olması, buharlaşmayı arttırdığı için kuraklığın ve topraktaki su açığının fazla olmasını ortaya çıkarmaktadır.

II. 2. Jeomorfolojik Özellikler

İç Anadolu Bölgesi, uzun ve yüksek dağ sıralarının pek görülmediği plato ve ovaların yaygın olduğu bir morfolojik özelliğe sahip bir bölgedir. Bölgenin orta kesiminde kapalı havza halinde bulunan ve yüksekliği 900 m. civarında olan Tuz Gölü ile güneyde 1000 m. civarında olan Konya ovası yer alır. Bölgenin çanak durumunda olması nedeniyle suları dışarıya akmayan havzaları bulunmaktadır³⁴. Bunlar Tuz Gölü, Konya, Akarçay (Afyon) ve Develi kapalı havzalarıdır. Akarçay kapalı havzasına giren Sultan Dağları ile kuzeyde Emir dağları arasında Akşehir ve Eber gölleri yer almaktadır.

Hitit Devleti'nin ana hâkimiyet sahası olan İç Anadolu Bölgesindeki Jeomorfolojik evrimin tarihi süreci şu şekilde yaşanmıştır. Orta Anadolu'nun orta kesiminde Paleozoyik-Mezozoyik döneme ait sert bir kütle yer almaktaydı. II. Jeolojik zamanda bugünkü Toros dağları üzerinden güneye doğru uzanan sahada Tetis Denizi'nin bir kolu uzanmaktaydı. Bu alanda genellikle kireçli çökeltiler birikmişti. Tetis Denizi'nin ikinci bir kolu ise İzmir-Ankara ve Kırıkkale üzerinde Kuzey Anadolu dağları kuşağı üzerinde yar alıyordu. Bu alanda ise karbonatlı ve kırıntılı çökeltiler birikmişti³⁵.

III. Jeolojik zamanda oluşan Alp Orojenezisi esnasında Anadolu'daki kıvrımlı dağlar oluşmaya başlamıştır. Neojen Dönemde Orta Anadolu'nun çukur alanları göller tarafından kaplanmış; bu göllere killi ve kireçli malzemeler birikmiştir. Bu dönemdeki yer hareketleri sonucunda Erciyes, Karadağ, Karacadağ ve Hasandağ volkanları oluşmuş, bu volkanların lavları Orta Anadolu'da oluşan gölleri kaplamıştır. Neojen Dönemde Kızılırmak Kuzey Anadolu Dağlarını yararak yatağını derinleştirmeye başlamıştır. Buna bağlı olarak akarsuyun aşındırma dalgası Orta Anadolu'ya kadar ilerlemiştir³⁶.

Son Buzul dönemde (Würm Çağ) Konya Havzasında Konya ile Ereğli arasında 120 km uzunluğunda, 15-20 m derinliğinde bir göl meydana gelmiştir. Tuz Gölü çanağındaki gölün seviyesi ise 100 m yükselerek sahası genişlemiştir. Akşehir ve Eber göllerinin seviyeleri yükselerek bu iki göl bir biriyle birleşmiştir. Son buzul çağın ikinci döneminde

³⁴ Muthoo-Onul, 1996, 2.

³⁵ Atalay-Mortan, 1997, 356.

³⁶ Yücel, 1987, 153.

Erciyes Dağı buzullarla kaplanarak bazı buzul topografyasına ait şekiller (sirk ve tekne vadi) oluşmuştur. Karstlaşma sonucunda ise özellikle Obruk Platosunda çok sayıda obruk ve diğer karstik çukurlar meydana gelmiştir.

II. 2. 1. Toprak Çeşitliliği

İç Anadolu Bölgesi genel olarak az yağış aldığı için kireçli topraklar yaygındır. Mollisol (yumuşak toprak) ordosuna giren topraklarda tarım yapılmaktadır. Tuz Gölü çevresinde Holomorfik (çorak toprak), Orta Anadolu'nun plato veya yaylarında kahverengi, bozkır, kestane renkli topraklar ve yüksek kesimlerde ise yarı olgun kahverengi orman toprakları bulunmaktadır³⁷.

Bölgenin toprakları üç ana başlık altında incelenmektedir. İklim şartlarına bağlı olarak oluşmuş olan kahverengi ve kestane rengi toprakları kapsayan zonal topraklar. İkincisi yer altı madenleri ile ilişkili olan introzonal topraklar, üçüncü grup ise Tuz Gölü ve civarında görülen yoğun kireçli ve boz renkli sierozem topraklardır.

Kahverengi topraklar (zonal topraklar) yıllık ortalama yağışın 400 mm'nin altında olduğu sahalarda yaygındır. Bu toprağın üst katında yıkanan kireç toprağın alt tabakalarındaki katmanlarında birikir. Bu nedenle toprak kireçli olup, kireç ihtiyacı fazla olan bitkilerin yetişmesine uygundur. Bu tür toprakların altında bulunan kireç tabakaları üst kısımdaki topraklarla karışması sonucunda toprakta çoraklaşmaya ve tahıl veriminin azalmasına yol açmaktadır. Kestane renkli topraklar ise Orta Anadolu'nun 1000 m'den yüksek kesimlerinde görülmektedir. Bu toprak sahalarda yağış fazla olduğundan dolayı toprağın yüzeyindeki kireç, toprağın daha alt katmanlarına inmiştir.

İntrazonal topraklar içinde yer alan çorak topraklar bölgede Tuz Gölü ve Konya Ovasının alçak kesimlerinde görülmektedir. Toprağın altında bulunan kireç ve tuz yer altı sularının yardımı ile toprağın üzerine çıkarak toprağı çoraklaştırmaktadır. Bu topraklar üzerinde çoğu bitki türü yetişmediğinden dolayı çorak toprak olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bitki örtüsünün önemli ölçüde tahrip edildiği eğimli sahalarda sürekli toprak aşınması olduğundan dolayı toprağın altındaki ana materyallerin fiziksel ve kimyasal etkileri toprağın üzerine çıkmaktadır. Niğde, Ürgüp ve Nevşehir civarlarında volkanik tüf ve kumların varlığından dolayı bu yörelerde toprak açık renkli ve kumludur. Çankırı ve

³⁷ Atalay-Mortan, 1997, 362.

Sivas arasında jipsli arazilerin yaygın olmasından dolayı topraklar yer yer tuzlu ve boz renklidir.

Alüvyal topraklar ise eski Konya gölünün bulunduğu alanı kaplayan Konya Ovası'nın büyük bir bölümünde görülmektedir. Ayrıca Sakarya ve Kızılırmak'ın geniş yataklarında ve kumlu göl tortularının yaygın olduğu Akşehir, Eber gölleri ile Konya Ovası'nda ince malzemelerden oluşan alüvyal topraklar yaygındır³⁸.

Orta Anadolu bölgesinin volkanik toprakları Ürgüp, Göreme ve Nevşehir civarlarında yer almaktadır. Bu topraklar volkan kumu ile tüflerinden oluştuğu için çok geçirgen ve silisli olduğundan çok uzun bir zaman süresinde ayrılmaya uğramaktadır. Bundan dolayı toprak oluşumu da çok zayıf kalmaktadır. Bu topraklar patates ve üzüm yetiştirmek için oldukça elverişlidir.

II. 2. 2. Akarsu ve Göller

Türkiye akarsu ağı bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Ülkemizdeki akarsular havza özellikleri, debi ve rejimleri bakımından bir birlerinden oldukça farklıdır. Anadolu'da 600'ü aşkın akarsu havzası bulunmaktadır. Akarsu havzalarının kapladığı alanlar ve akarsuların uzunlukları değişiklik göstermektedir. Akarsuların çoğu denize döküldüğü için açık havza görünümündedir (Fırat, Dicle, Sakarya, Kızılırmak, Yeşilirmak, Seyhan, Ceyhan, vb. gibi). Denize dökülmeyen akarsuların oluşturduğu havzalara kapalı havza denir. Göller Yöresi, Akarçay (Afyon), Konya, Tuz ve Van Gölü havzaları kapalı havzadır³⁹.

İç Anadolu Bölgesinin güneyinde Konya, Tuz Gölü, Develi ve Afyon (Akşehir ve Eber gölleri) olmak üzere dört kapalı havza yer almaktadır. Bu kapalı havzaları kısa boylu ve yaz aylarında kuruyan akarsular beslemektedir. Bölgede suları Karadeniz'e dökülen iki önemli akarsu havzası Kızılırmak ve Sakarya nehirleri yer almaktadır. Kızılırmak orta ve yukarı Kızılırmak bölümlerinden, Sakarya Nehri yukarı Sakarya bölümünden, Seyhan Nehrinin Zamanti kolu ise Orta Anadolu'nun güney bölümünden sularını toplamaktadır.

Bölgenin akarsu rejimini en iyi şekilde karakterize eden akarsu Kızılırmak'tır. Kızılırmak karasal bir rejim gösterir. Yani bölgedeki iklim şartlarına bağlı olarak kış aylarında yağışların kar şeklinde görülmesi ve donlu günlerin çokluğu; yaz aylarında ise

³⁸ Yücel, 1987, 160-161.

³⁹ Atalay-Mortan, 1997, 360-361.

yağışların azlığından dolayı bir akım düşmesi görülür. İlkbaharda yağışların artması ve karların erimesiyle akımda yükselme olur. Maksimum akım mayıs ayında karların erimesi ve yağışların artması ile görülmektedir. Çekerek/Yeşil Irmak ve yukarı Kızıl Irmak vadileri Hitit Yukarı Ülkesinin coğrafi sınırlarını oluşturmaktaydı⁴⁰.

Bölgede kapalı havzalara bağlı olarak suları acı ve tuzlu göller yer almaktadır. Tuz Gölü Türkiye'nin en büyük ikinci doğal gölüdür. Orta Anadolu'nun güneybatısında Akşehir ve Eber gölleri bulunmaktadır⁴¹. Bunlar dışında bölgede zaman zaman kuruyan şu göller de mevcuttur. Develi Ovasında Kurbağa gölü, Tuz Gölü'nün batısında Tersakan gölü, Bolluk gölü, Kayseri Sultan Sazlığı, Seyfe gölü, Akşehir gölünün doğusunda Çavuş gölü ve Konya havzasındaki Hotamış bataklığı önemli göllerdir. Bu doğal göller dışında bölgede insan yapımı baraj gölleri yer almaktadır. Kızılırmak üzerinde yer alan Hirfanlı ve Kesikköprü barajları, Porsuk barajı, Çubuk I ve Çubuk II, Kurtboğazı barajları bölgenin önemli su kaynakları arasındadır.

II. 2. 3. Dağlar

İç Anadolu Bölgesinde orojenik ve volkanik dağ sıraları görülmektedir. Doğudan kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan Akdağlar, Hınzır ve Tecer Dağları yükselmektedir. Diğer kısımlarda çok fazla yüksek olmayan Elmadağ ve Sündiken gibi dağ kuşakları yer almaktadır. Volkan konileri halinde olan dağlar ise Erciyes, Melendiz, Hasan Dağı, Karacadağ ve Karadağ'dır. Bu dağlar pliyosen'den başlayarak kuvaterner'de de zaman zaman çıkan volkan malzemelerinin birikmesiyle oluşmuştur. Bu dağlar Orta Anadolu'da Erciyes (3917 m), Melendiz (1898 m), Büyük Hasan Dağ (3268 m), Konya Ovasının güneyinde Karadağ (1819 m) yüksekliğe ulaşmaktadır⁴². Orta Anadolu'nun doğusunda kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan volkanik dağlar, kırıklar boyunca diziliş göstermektedir⁴³.

Erciyes Dağı ve çevresi: 18 km çapında olan ve 1000 km² lik alanı kaplayan Erciyes volkan kütlesi, bir ana koni ve etrafında bulunan ikincil konilerden oluşmaktadır (Kalkanlı, Karnıyarık ve Dikkartın volkan konileri). Bu koniler Erciyes volkan konisinin etrafında kırıklar boyunca yer almaktadır.

⁴⁰ Forlanini, M. (1998). "The Ceography of Hittite Anatolia in the Light of the Recent Epigraphical Discoveries". *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 221.

⁴¹ Atalay, İ. (2000). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 131.

⁴² Yücel, 1987, 153.

⁴³ Atalay-Mortan, 1997, 352.

Acıgöl (Nevşehir)-Melendiz dağlarının yer aldığı kuzeydeki bölgede peri bacaları, maarlara (patlama çukurları), volkan konileri ve lav akıntıları gibi çeşitli volkan topografyasına ait şekiller görülmektedir. Karapınar, Ereğli ve Aksaray kesiminde ise pleistosen esnasında birkaç safha halinde volkan faaliyetleri olmuştur. Patlamalar sonucunda kuzeydoğu-güneybatı yönlü bir hat boyunca Acıgöl ve Meke Tuzlası'ndan oluşan çukurlar oluşmuştur.

Ürgüp-Avonos ve Uçhisar bölgesindeki volkan topografyasında peribacaları dikkat çekicidir. Volkan kumu ve tüflerinin yağmurlar veyahut sel suları tarafından aşındırılmasıyla ortaya çıkan bu şekiller oldukça ilginçtir⁴⁴.

II. 2. 4. Platolar

Orta Anadolu Bölgesinin en belirgin coğrafi özelliklerinden birisi de 1000 m.nin üzerinde oluşan geniş platolarıdır. Tuz Gölü ile Konya Ovası arasında Obruk platosu, Tuz Gölü'nün kuzeybatısında Haymana platosu ve Kızılırmak yayı içinde yer alan Bozok platosu, Sivrihisar-Afyon arasında Yazılıkaya (Bayat) platosu yer almaktadır⁴⁵.

Bölgenin jeomorfolojik özelliklerinden dolayı bu platolar çoğunlukla kireç taşından oluşmaktadır. Bu platolara özgü yer şekillerinin başında silindir biçimli obruklar gelmektedir.

II. 3. Tarım

İç Anadolu Bölgesinin ekonomisi tarıma dayanmaktadır. Bölge topraklarının üçte biri nadas alanları da dâhil ekili-dikili alanlarla, dörtte biri orman ve otlak alanlarla geri kalan kısımlar ise ürün vermeyen boş çorak arazilerden oluşmaktadır. Diğer bölgelere göre en fazla tarım arazisi İç Anadolu Bölgesinde yer almaktadır. Bunun nedeni ise Orta Anadolu Bölgesinin fazla engebeli bir yapı göstermemesi, geniş ovalara ve alçak platolara sahip olmasıdır.

Bölgede sulama yapılamayan ovalar ve platolarda tahıl tarımı yapılmaktadır. Ülkemizde üretilen çavdarın büyük bir bölümü, yeşil mercimek üretiminin dörtte üçü,

⁴⁴ Yücel, 1987, 157-159.

⁴⁵ Atalay-Mortan, 1997, 356.

patates üretiminin yarısı, buğday üretiminin dörtte biri, arpa, fasulye ve nohut üretiminin üçte biri Orta Anadolu Bölgesinde yetiştirilmektedir⁴⁶.

Buğday genellikle Konya, Ankara ve Yozgat illerinde üretilmektedir. Buğday ve arpa üretimi ise Konya Ovası, Ankara, Yozgat ve Kayseri illerinde yapılmaktadır. Yeşil mercimek Konya ve Yozgat illerinde, Haşhaş ve şekerpancarı ise Konya, Eskişehir, Afyon ve Aksaray illerinde yetiştirilmektedir. Niğde ve Nevşehir bölgelerinde yumuşak toprakların yaygın olmasından dolayı bu alanlarda patates tarımı yoğun olarak yapılmaktadır.

Kuru tarım yapılan bölgelerimizde iki kuraklık periyodu görülmektedir. Birincisi Ekim-Kasım aylarında yaşanan kuraklık olup, kışlık ekilen hububatın güzden çimlenerek kışa güçlü girip kök sisteminin gelişmesine engel olmakta, don dolayısıyla bitkiler soğuktan zarar görmektedir. Bu kuraklık tipinde bitki sayısında % 50'ye yakın kayıp yaşanmaktadır. İkinci tip kuraklık ise Nisan-Mayıs aylarında bitkilerin en fazla su isteği olduğu dönemde yaşanan kuraklıktır. Gerekli suyu alamayan bitki gelişimini tamamlayamaz, cılız bir halde kalarak ürün kayıplarına yol açar⁴⁷.

III. 4. Coğrafi Değişimler

Dünya oluştuğu andan itibaren iklim koşullarında pek çok değişiklik meydana gelmiştir. İklim koşullarındaki bazı değişimler yıllar ya da on yıllar içinde olmuştur. Fakat değişikliklerin çoğu yüzlerce, binlerce ve milyonlarca yıllık düzenli döngüler halindedir. Değişikliklerin temel nedeni ise Dünya'nın kendisi ve güneşin etrafındaki yörüngesinde oluşan varyasyonlar, güneşteki dalgalanmalar ve volkan patlamalarıdır. Son 400.000 yılda Dünya'nın iklimi önce buzul çağları sonra sıcak dönemlerden oluşan periyodu yaşamıştır. Bu uzun dönem değişimlerle kıyaslandığında son 8000 yılda dünya ikliminde küçük sıcaklık dalgalanmaları haricinde iklim son derece istikrarlı olmuştur⁴⁸. Dünya ikliminde görülen bu istikrar insanoğlunun medeniyet kurmasında ve gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Gordion Kral Mezarı ağaçları üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda Kral Midasa ait olduğu düşünülen tümülüsün yapımında Porsuk, Toros Sediri, Sarıçam ve Kokulu Ardıç

⁴⁶ Yücel, 1987, 169-170.

⁴⁷ Demirci, S. (2007). *Buğday-Arpa Tarımı*. Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları, 15.

⁴⁸ Demir, A. (2009). "Küresel İklim Değişikliğinin Biyolojik Çeşitlilik ve Ekosistem Kaynakları Üzerine Etkisi". *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 2, 37.

gibi bugün bölgede görülmeyen ağaç türleri kullanılmıştır. Bu ağaçlar Ankara ve civarından temin edilmiştir⁴⁹. Gordion Midas Tümülüs'ünden 40-50 yıl sonra yapıldığı belirlenen Büyük Tümülüs'te Kokulu Ardiç, Porsuk ve Sedir ağaçlarının tespit edilememesi İç Anadolu Bölgesi'nde ağaç tahribatının çok hızlı yaşandığının kanıtıdır. Ormanlar üzerinde insana dayalı hızlı tahribattan dolayı iklim ve coğrafi değişimler büyük ölçüde artmıştır⁵⁰.

Hitit Dönemi Anadolu coğrafyasının genel görünümü günümüzden çok zengin olduğu başkent Hattuşa ve çevresinin büyük orman örtüsü ile kaplı olduğu gerek yazılı gerekse de arkeolojik kalıntılarla bilinmektedir. KUB XXI 27 Vs. I 3-5'teki Kraliçe Puduhepa'nın Arinna Şehrinin Güneş Tanrısına ettiği duada Hitit yurdunun dört bir yanını sedir ağaçlarıyla kaplı ormanlar haline getirdiğini belirtmektedir⁵¹. Günümüz Boğazköy ve civarındaki yerleşim yerlerinin florası incelendiği zaman bu ağaç türlerinin bölgede görülmemesi coğrafi değişimler açısından güzel bir örnektir.

İç Anadolu coğrafyasının florasında yaşanan bu büyük değişime bir başka örnek 17. Yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebiye ait Seyahatname adlı eserdir. Evliya Çelebinin Anadolu'da yaptı seyahatlerini anlatan bu kitap da 17. Yüzyıl Anadolu'sunda meşe, çınar, şimşir, ardiç, çam, ıhlamur, ceviz, kavak, servi, defne, mersin, karaçam, erguvan, yabani badem, yabani armut ve yabani erki ağaçlarından oluşan geniş ormanlardan bahsetmektedir⁵². Ancak günümüz İç Anadolu coğrafyasında Evliya Çelebi'nin kitabında bahsettiği geniş orman alanları görülmemektedir.

Anadolu coğrafyasında yaşanan bu büyük değişiklikler zaman zaman kuraklık ve kıtlıklara yol açmıştır. Yakın tarihimizde yaşanan 1770-1773, 1779-1782, 1799-1903, 1819-1822, 1845-1853, 1873-1874, 1890-1892, 1894-1898, 1898-1900, 1916-1918, 1927-1930, 1932-1940 yılları arasında yaşanan kıtlık ve kuraklıklar Anadolu'da tarih her döneminde bu tarz olağan üstü şartların ortaya çıktığının göstergesidir⁵³.

⁴⁹ Aytuğ, B. (1970). "Arkeolojik Araştırmalar Işığında İç Anadolu Stebi". *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi Series A-1*, 128-129.

⁵⁰ Gözcelioğlu, B. (2008). "Çölleşiyor muyuz? Çölleşme". *İç Anadolu ve Türkiye, Bilim ve Teknik Eylül 2008*, 87; Aytuğ, 1970, 135.

⁵¹ Ertem, H. (1987). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Florası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 87.

⁵² Yaman, B. (2012). "Anadolu Arkeolojisinde Meşe". *Orman ve Av Kasım-Aralık 2012*, S. 6, 13.

⁵³ Özdemir, M. A. (2004). "İklim Değişimleri Ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6/S. 2, 187.

III. HİTİT DÖNEMİ ANADOLU YERLEŞİMLERİ

Tez çalışmamızın bu bölümünde İç Anadolu Bölgesi'nin farklı yerlerinde kurulmuş ve sistematik kazıları yapılmış olan Hitit Şehirleri incelenecektir. Bu şehirlerin seçiminde tez çalışmamızda kullandığımız arkeolojik ya da filolojik veriler sunan yerleşim yerleri seçilmiştir.

III. 1. Hitit Kentleri ve Sistemli Kazılar Yapılmış Hitit Yerleşimleri

Hititler Anadolu coğrafyasında ki değişik kültürleri ilk defa bir çatı altında toplayan devlet olarak tarihe geçmişlerdir. Hitit devletinin özellikle Orta Anadolu'da büyük bir siyasi güç haline gelmesinde; kendinden önceki ve kendi dönemleri ile çağdaş olan toplumların sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel yapılarından etkilenmiş olmalarının yanı sıra Anadolu Coğrafyasının onlara sunduğu çeşitlilik etkili olmuştur (Harita 1).

Anadolu'da devlet kuran Hitit Devleti Mezopotamya ya da Suriye'de kurulan diğer devletlerden daha zor bir coğrafyaya hakim olmuşlardır. Çünkü Anadolu'nun yüksek dağ zincirleriyle çevrili oluşu, kurak ve karasal bir iklime sahip olması, yüksek ve sulu tarıma elverişli olmayan bir topografyaya görülmesi gibi sebeplerden dolayı Hititler bu zor coğrafyanın elverdiği ölçüde tarım, bağ-bahçecilik yapmaya çalışmışlardır⁵⁴.

Hitit Dönemi Anadolu'sunda halkın bir kısmı kasabalarda ve şehirlerde ikamet ederken, büyük bir bölümü köylerde yaşıyordu. Ancak günümüz Anadolu toplumundaki gibi içine kapalı (kendine yeten) tarım toplumu Hitit nüfusunun büyük bir kısmını oluşturmaktaydı⁵⁵. Hititler Dönemi'nde oluşturulan bu yerleşim düzeni 1900'lü yılların başlarına kadar Anadolu mevcut yaşam biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. Hitit Dönemi Anadolu'sunda yaşayan küçük bir çiftçi ailesinin evinde 7-10 kişilik bir nüfus olduğu zaman tarla işlerini kendileri yürütebiliyor, aile fertlerini az olması ya da arazinin çokluğu gibi durumlarda köle satın alma, köle ya da özgür iş gücü kiralama seçenekleri devreye giriyordu. Tarım işçilerinin erkek olanlarına aylık 1 şekel, kadın olanlarına aylık 1/2 şekel nakit ücret ödeniyordu. Çalıştırılan işçilere bir başka ödeme şekli ise ürün ile yapılıyor,

⁵⁴ Demirel, S., Sevim, U. (2012). "Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 6, 201.

⁵⁵ Macqueen, J. G. (2001). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 82.

erkek işçilere üç aylık 1500 litre (bugün için 92 teneke) arpa, kadın işçilere 600 litre (bugün için 37 teneke) arpa ödeniyordu⁵⁶.

Hitit Ekonomisinin temelini tarım oluşturduğu için birçok Hitit şehrinde yapılan kazılarda tahıl ambarları ve su havuzları açığa çıkarılmıştır. Hasat edilen ürünün merkeze taşınma ve merkezden yeniden eyaletlere taşınması büyük bir sıkıntı yaratacağı için Hitit merkezi yönetimi eyaletlerde tutulmasını uygun görmüştür⁵⁷. Bu iki yapı unsurunun tasarlanarak inşa edilmesi sosyal ve toplumsal alanlarda Anadolu’da Hititlilerle başlayan bir yeniliktir. Bu yapıların inşası için teknik ve teorik bilginin var olması gerekmekte bu da güçlü ve merkezi bir devlet yapısının varlığı ile mevcut olmaktadır. Devlet güçlü olunca yeni tarım arazilerini kullanıma açmakta bu arazilerde çalışacak iş gücünü temin ederek tarımsal üretimin artışı ile stok ekonomisinin güçlenmesine yardım etmektedir⁵⁸.

Hitit Devleti’nde yerleşime açılacak şehirler önceden planlıyor, arazinin topografyası, yer üstü ve yer altı kaynaklarının zenginliği, suya kaynaklarına yakınlık ve su havuzlarının konumu gibi faktörler şehir planlayıcıları tarafından dikkate alınıyordu. M.Ö. 16. Yüzyılın sonlarında tasarlanmış olan Kuşaklı-Sarissa tipik bir Hitit kentidir. Boğazköy’e göre su ve tahıl kaynakları konusunda sıkıntılı bir bölgede inşa edilen Şarişsa kenti Altınyayla platosunda su depoları ve tahıl siloları iyi şekilde planlandıktan sonra yerleşime açılmış Hitit şehridir⁵⁹. Alacahöyük II. evre kazılarında bir su barajı ve tahıl depolarının bulunması bu yerleşim yerinde de Hitit kent yerleşmesinin temel öğelerinin olduğunu göstermektedir. Alacahöyük’teki tahıl siloları tapınak-saray yapısı ve sur yapısı arasına inşa edilmiştir⁶⁰.

Kurulan yeni Hitit şehirlerindeki tahıl siloları ekonomideki büyümenin yanı sıra nüfustaki artışında önemli bir göstergesidir. Üretimin artması Hitit üretim imkânları çerçevesinde İç Anadolu’nun coğrafi şartlarına göre ekilen tarım alanlarının genişletildiği ve bu üretim için kullanılacak işgücünün büyümesi ile alakalıdır⁶¹. Topraklarındaki verimliliğin artmasını isteyen Hitit Kralları savaşlardan ya da seferlerden getirdiği köleleri

⁵⁶ Koç, İ. (2006). *Hititler*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 28-29.

⁵⁷ Schachner, A., Wittenberg, H. (2012). “Hattuşa’daki Su Havuzlarının Kullanımı ve Toplumsal Önemi”. 3. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 11.

⁵⁸ Schachner-Wittenberg, 2012, 11; Reyhan, E. (1998). “Hititler’de Toprak Tahsisi”. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 482-vd.

⁵⁹ Özcan, K., Karauğuz, G. (2010). “Hitit Çağı Toprak-İnsan İlişkileri”. *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, 579; Schachner, 2010, 667.

⁶⁰ Schachner, 2010, 668.

⁶¹ Schachner, 2010, 673; Aktüre, S. (2004). *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 142.

çiftliklere dağıtıyordu. NAM.RA'ların (sürgün, savaş tutsakları ya da göçmen) dağıtılmasındaki temel sebep verimin artması ile devletin alacağı vergi miktarının artmasından kaynaklanmaktaydı⁶². NAM.RA'lar Hitit iskân politikasında önemli bir faktör olduğu KUB XXI 29 “*Tiliura şehri Hantili'nin gününden beri boştu. Babam Murşili onu tekrar inşa etti, fakat onu iyice iskân etmedi. Onu silah ile yendiği NAM.RA'ları ile iskan etti. Sonradan [çiftçi?] olan [Tiliura'nın] eski sakinlerini çekip [aldım] ve (ben) majeste, onları geri geti[rdim] ve onları tekrar Ti[liura]'da [iskan ettim].*” yer alan bilgilerde anlaşılmaktadır. Hatti ülkesine getirilen bu insanlar devlete ya da tapınağa ait çiftliklerde veyahut iş yerlerinde çalıştırılıyordu⁶³.

NAM.RA'lar Hitit kanunlarında köleler hakkında olduğu gibi hürlerden ayrı ceza hükümleri bulunmaması, bu sınıfın hürlerle aynı hukuki maddelere sahip olduğunu göstermekteydi⁶⁴. NAM.RA'lar zirai bir iş kurmak istediklerinde devletten yardım alıyorlardı. Hitit devleti tarım alanlarını arttırmak, vergi gelirlerini yükseltmek ve artı ürün fazlası oluşturmak için bu sınıftaki insanlara tarım arazisi, tohumluk ürün ve tarım aletleri desteğinde bulunuyordu⁶⁵. NAM.RA'lar devletin kendilerine tahsis ettikleri arazileri terk etmeleri durumunda devletin sağladığı haklardan mahrum kalıyor, toprak yeniden devlete geçiyordu. NAM.RA'lara verilen araziler şahhan ve luzzi sistemine bağlanıyordu. Bu arazilerden üç yıl şahhan vergisi alınmıyor, dördüncü yıldan itibaren vergi alınmaya başlanıyordu⁶⁶.

⁶² Reyhan, E. (2017). *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 145; Ünal, A. (2016b). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*. Ankara: Bilgin Kitabevi. 367; Taş, İ. (2008); “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1/S. 1, 78-79; Ünar, Ş. (2017). “Hitit Tarım Ekonomisi'nde Nam.Ra'ların Yeri Ve Önemi”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Vol.9-October-2017, s. 571-574; Bkz Alp, S. (1949). “Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı”. *Belleten*, C. 50/S. 49-52, 246; Ertem, H. (2003). “Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türklere, Osmanlılara ve Günümüz Anadolusuna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-1”. *Archivum Anatolicum*, S. VI/2, 43-44.

⁶³ Ünal, 1989, 21; Ünal, A. (2007). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*. İstanbul: Homer Yayınları, 72-73; Reyhan, E. (2009 b). “Hitit Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım”. *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, C. 2/S. 4, Yaz 2009, 162; Ünar, (2017), 572; Özcan-Karauğuz, 2010, 583; Reyhan, 2017, 145.

⁶⁴ Dinçol, A. M. (1982). “Hititler”. *Anadolu Uygarıkları Ansiklopedisi*, C. 1, 59; Alp, 1949, 253.

⁶⁵ Alp, S. (1952). “Hitit Devletinin İç Bünyesi”. *IV. Türk Tarih Kongresi*, 40; Alp, 1949, 254.

⁶⁶ Alp, 1949, 255; KBo VI 11 Vs. 21 vd. “[Eğer NAM.RA'lar] GIŞKU adamının tarlasını (ve) hububat verirlerse, [Üç yıl şahhan]n (mükellefiyetini) ifa etmezler. Fakat dördüncü yılda şahhan'ı ifa etmeye başlar. (şahhan vergisini) GIŞKU adamları ile (birlikte) teslim eder.” Bkz Alp 1949, 258-vd. KUB XXXI 84 III “NAM.RA'lar üstüne, onlar tohum ekerlerken [he]r Askeri Vali'nin gözleri tevcih edilmiş olsun. Eğer [bir ki]mse şöyle derse: “Bana tohum ver, onu tarlama ekeceğim ve bundan sonra da tohumluk olarak kullanacağım”. Bu iş üstüne de Askeri Vali'nin gözleri tevcih edilmiş olsun. Hasat olunca, o tarlayı bi[ççekçektir]. Hangi tarlalar kaybolmuş bir GIŞKU adamının iseler ve boş iseler, (ve) hangileri hediye (?)

III. 1. 1. Alacahöyük

Çorum İlinin Alaca ilçesine bağlı Höyük köyünde yer almaktadır. Alacahöyük W. G. Hamilton'un 1835 yılında gerçekleştirdiği Anadolu gezisi sırasında keşfedilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında birçok seyyah ve araştırmacının ziyaret ettiği höyükte ilk kazı İstanbul Müzeleri adına 1907 yılında T. Makridi Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Sistemli kazılar 1935'te Türk Tarih Kurumu adına R. O. Arık tarafından başlatılmış, 1936'da H. Z. Koşay, 1967-1983 yıllarında Hamit Zübeyir Koşay ve Mahmut Akok yönetiminde sürdürülmüştür (Harita 3)⁶⁷. 1994-1995 yıllarında Çorum Müzesi Müdürlüğü başkanlığında H. Baltacıoğlu tarafından kısa süreli kazı ve temizlik çalışmaları yapılmıştır. 1997 yılından itibaren ise kazılara A. Çınaroğlu başkanlığında devam edilmektedir (Resim 1).

Alacahöyük yerleşiminde 310 x 277 m çaplarında 15 m yüksekliğindeki oval biçimli höyükte Kalkolitik Devir'den Frig Çağı'na kadar iskân edilen dört kültür katı saptanmıştır⁶⁸. Bunlardan dört yapı katıyla temsil edilen (5-8), III. kültür evresi Eski Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir. Alacahöyük mimarlık eserlerinin en görkemli alanlarından Sfenksli Kapı ve mabet-saray yapısı II. kültür katına aittir. II. Kültür katı M.Ö. II. bin yılın başları ile M.Ö. I. Bin yıl arasındaki süreyi kapsamaktadır. Bu kültür katı kendi içinde üç evreye ayrılmaktadır. 4. yapı katı Asur Ticaret Kolonileri geç safhası- Eski Hitit, 3 a-b Orta Hitit ya da 3 a Hitit İmparatorluk başı 3 b Eski Hitit Çağına ve 2. Yapı katı ise Hitit İmparatorluk Çağına aittir⁶⁹.

(olarak tespit edilmiş) iseler, onlar senin tarafından kaydedilmiş olsun. NAM.RA'ları verdikeleri zaman, onlara (hediyeyi (?)) derhal etsinler ve hangi (NAM.RA'lar) araziye ayrılmış iseler, onlara inşa işinde dikkat et ve o (iş) iyi inşa edilmiş olsun”

⁶⁷ İnan, A. (1960). *Tarih Üzerine İnceleme ve Makaleler*. Ankara: Akın Matbası, 293; Arık, R. (1936). *Türkiye'de 1935 Yılındaki Arkeoloji İşleri*. İstanbul: Devlet Basımevi, 26; Koşay, H. Z. (1943). “Türk Tarih Kurumu Tarafından Alacahöyük'te Yapılan Hafriyatın Elde Edilen Neticeler”. *II. Türk Tarih Kongresi*, 22; Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2010). *Atatürk ve Alaca Höyük*. Ankara: Ekici Form Ofset Matbaacılık, 35; Öztan, A. (2012 a). “Alaca Höyük (1935-1967, 1968-1983, 1994-95, 1997-)”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 67; Baltacıoğlu, H. (1996-1997). “Alacahöyük 1995 Yılı Kazıları”. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, 353.

⁶⁸ Akok, M. (1981). “Alacahöyük 1979 Yılı Kazı çalışmaları”. *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 81.

⁶⁹ Çınaroğlu-Çelik, 2010, 104-105.

III. 1. 2. Alishar Höyük

Alishar Höyük Yozgat ilinin 45 km. güneydoğusunda Sorgun ilçesinde yer almaktadır (Resim 3)⁷⁰. Bir tepe ve onun eteklerinde iskân gören aşağı şehir şeklinde yerleşim gören Alishar Höyük 1927 yılında Chicago Üniversitesi'nin Doğu Enstitüsü tarafından H. von der Osten ve E. Schmidt'in başkanlığında kazı çalışmaları başlamış, 1932 yılında sona ermiştir (Harita 3)⁷¹.

Alishar Höyük'te yürütülen kazılar sonucunda höyüğün ve aşağı şehrin Kalkolitik Çağ, Tunç Çağ, Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Eski Hitit Dönemi, Hitit İmparatorluk Dönemi, Frig Çağı, Demir Çağı, Roma ve Bizans Dönemlerinde iskân gördüğü tespit edilmiştir⁷². Koloni çağına tarihlendirilen 10T yapı katının c evresinde açığa çıkarılan bir tablette Pithana kral Anitta ise Merdiven Büyüğü olarak geçmektedir⁷³.

III. 1. 3. Boğazköy

Çorum İlinin Boğazköy ilçesinde Ankara'nın 208 km. uzağında yer almaktadır. Hitit Devletinin başkenti olan Hattuşa Aşağı Şehir, Yukarı Şehir, Büyükkale ve Büyükkaya olarak adlandırılan dört ana bölümden oluşan; Budaközü Çayı Budaközü vadisinde yaklaşık 186 hektar büyüklüğünde, güneyden kuzeye doğru teraslarla alçalan ve batısında derin vadilerin olduğu bir dağ sırtında, etrafında birçok tarım ürününün ve hammaddelerin yer aldığı önemli bir şehirdir (Harita 3), (Resim 4)⁷⁴.

Osmanlı Devleti Dönemi'nde ünlenen ve adını 1834 C. Texier keşfi ile tüm dünyaya duyuran Boğazköy'deki kazılar Osmanlı Dönemi'nde başlamış, Ancak I. Dünya Savaşı yüzünden durmuştur. Şavaştan sonra 1931 yılında İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Kurt Bittel tarafından yeniden başlatılan kazı çalışmaları günümüzde A.

⁷⁰ Önder, M. (1995). *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*. İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları, 10; Arık, R. (1933). "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alishar Hafriyatı". *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnogrfya Dergisi*, S. I, 24.

⁷¹ Von der Osten, H. H., Schmidt, E. (1932), *The Alishar Hüyük Season of 1927*, Part II. Chicago: Oriental Institute Publications, 25; Arık, 1933, 22-23.

⁷² Von der Osten-Schmidt, 1932, 25-26.

⁷³ Balkan, K. (1955). *Kanış Karumunun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5.

⁷⁴ Nosssov, K. S. (2008). *Hittite Fortifications c. 1650-700 BC*. New York: Osprey Publishing, 25; Schachner, A. (2014). "Hitit Başkenti Hattuşa'nın Yakın Çevresiyle İlişkisi". *4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 11.

Schachner tarafından devam ettirilmektedir⁷⁵. Yürütülen kazı çalışmaları sonucunda Boğazköy’de Bizans Dönemi, Roma Dönemi, Helenistik Dönem, Frig ve Hitit Dönemlerine ait kültür tabakaları tesbit edilmiştir⁷⁶.

Hattuşa Hititler tarafından tepelik bir alanda dış saldırılara karşı kolay savunulabilmesi, tepenin etrafında su kaynakları ve tarıma uygun toprakların çok olması, iklim ve topografyasının elverişli oluşundan dolayı yerleşim yeri olarak seçilmiştir. Hitit Devleti tek merkezli federatif bir yapıya sahip olduğu için gerek tarımda gerekse madencilikte ya da bağlı devletlerden gelen vergiler ve artan ürünler Hattuşa’da depolanıyordu. Bu sistemden ve de Hattuşa’nın tarım alanlarından dolayı başkentte büyük bir nüfus barınıyordu⁷⁷.

Hititlerin başkenti Hattuşa’nın merkez olarak seçilmesinde çevresel faktörler başrol oynamış; su kaynaklarının bolluğu, etrafının uçurum ve vadilerle çevrili olması, bereketli ovalara yakınlığı ve bölgenin ormanlık alanlarla çevrili olması Hattuşa’yı cazibe merkezi haline getirmiştir. Bu bilgilere ek olarak Hattuşa’nın doğu-batı, kuzey-güney yolları üzerinde kritik bir geçiş noktası olması da yerleşimin tercihinde etkili olmuştur⁷⁸.

III. 1. 4. Boyalı Höyük

Boyalı Höyük Çorum ili Sungurlu İlçesindeki Yörüklü Kasabasının yakınında yer almaktadır (Harita 3), (Resim 5). Höyük 2004-2008 yılları arasında Doç. Dr. Tunç SİPAHİ tarafından kazılmış, kazılar sırasında üç kültür katı; Erken Tunç Çağı ve Eski Hitit Devrine ait yerleşim yerleri tespit edilmiştir⁷⁹. Yürütülen çalışmalar esnasında Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen “A yapısı” olarak adlandırılan 42x25 metre ölçülerinde asimetrik zemin planlı mimari yapı ortaya çıkarılmıştır. A yapısı içinde yürütülen çalışmalar sırasında

⁷⁵ Bittel, K. (1938). *Boğazköy II; Die Untersuchungen Hethitischer Architektur*. Berlin, 4; Arık, 1936, 12-14; Arık, R. (1938). *Türkiye’de 1936 Yılındaki Arkeoloji İşleri*. İstanbul: Devlet Basımevi, 9-vd.; Arsebük, G. (1983). “Dünden Bugüne Arkeoloji”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, 68.

⁷⁶ Bittel, K. (1935). *Boğazköy I; Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt*. Berlin, 6; Arık, 1938, 9-10.

⁷⁷ Aktüre, 2004, 145; Eğilmez, 2005, 6-7.

⁷⁸ Gorny, 2000, 49.

⁷⁹ Sipahi, T., Ediz, İ. (2007). “2005 Yılı Boyalı Höyük Kazısı”. *28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, 481; Sipahi, T., Ediz, İ. (2008). “2006 Yılı Boyalı Höyük Kazısı”. *29. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, 505; Sipahi, T. (2012). “Boyalı Höyük (2004-2008)”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 103; Sipahi, T. (2010a). “Çorum’un Batısında Hitit’lere Ait Yeni Yerleşimler”. *VII. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 728; Sipahi, T. (2013a). “Hitit Çağında Boyalı Höyük ve Eskişehir”. *Çorum Kültür Sanat Dergisi*, 2013-14. Sayısı, 2.

küçük çapta depolama odaları, mutfak ya da kiler olarak kullanılan odalar açığa çıkarılmıştır⁸⁰.

III. 1. 5. Hüseyindedede

Çorum ili Sungurlu ilçesine 35 km. uzaklıktaki Yörüklü kasabasının 2.5 km. güneybatısında, kuzey-güney doğrultusunda uzanan Ağburnu mevkiinde en yüksek noktası 750 m., güneybatı-kuzeydoğu yönünde 2 km. uzunlukta, doğu-batı yönünde 750 m. genişlikte olan bir ana kaya üzerine oturtulmuş yerleşim yeridir (Harita 3), (Resim 6)⁸¹.

Hüseyindedede yerleşimi T. Yıldırım ve T. Sipahi tarafından 1997 yılında Çorum ili yüzey araştırması sırasında bulunmuş, aynı yıl Çorum Müzesi başkanlığında kurtarma kazısı olarak başlamış, 2003 yılına kadar kazılmaya devam edilmiştir⁸². Jips (alçıtaşı) yapısı üzerine kurulmuş olan Eski Hitit Çağı'na tarihlendirilen Hüseyindedede yerleşimi bir mabet yapısı ve onun çevresinde şekillenen yapılarda oluşmaktadır⁸³. Kazı sırasında depo odalarında ele geçirilen kült vazoları ve seramikler İnandıktepe mabedi ile tarihi paralellik göstermektedir⁸⁴. Hüseyindedede sadece kült amaçlı kullanımlar için yapılmış küçük çaplı dini bir yerleşimdir⁸⁵.

III. 1. 6. Kaman Kalehöyük

Kaman-Kalehöyük Kırşehir il merkezinin 52 km. kuzeybatısında Kaman ilçesin 3 km. doğusunda, Kaman-Kırşehir yolunun kenarında yer almaktadır⁸⁶. Kaman Kalehöyük

⁸⁰ Sipahi, 2013a, 4; Sipahi, 2010a, 730.

⁸¹ Yıldırım, T. (2013). "Hüseyindedede Kazısı ve Eski Hitit Sanatı'na Katkıları". *Çorum Kültür ve Sanat Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, S. 14, 78; Sipahi, T. (2010b). "Erken Hitit Çağında Hüseyindedede ve Çevresi". *XV. Türk Tarih Kongresi*, C. I, 89; Sipahi, T., Yıldırım, T., Ediz, İ. (2000). "1998 Yılı Yörüklü/Hüseyindedede Kazısı". *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 349; Yıldırım, T., Sipahi, T. (2001). "1999 Yılı Yörüklü/Hüseyindedede Kazısı". *22. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 349; Yıldırım, T., Sipahi, T. (2003). "2001 Yılı Yörüklü/Hüseyindedede Tepesi Kazısı". *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 259.

⁸² Yıldırım-Sipahi, 2003, 259; Sipahi-Yıldırım-Ediz, 2000, 349;

⁸³ Sipahi, T. (2004). "2002 Yılı Hüseyindedede Kazısı". *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 179; Yıldırım-Sipahi, 2001, 349; Yıldırım, T., Sipahi, T. (2012), "Hüseyindedede Tepesi (1997-2003)". *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 159.

⁸⁴ Yıldırım-Sipahi, 2003, 261; Sipahi, T., Yıldırım, T. (2002). "2000 Yılı Hüseyindedede Tepesi Kazısı". *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 258; Yıldırım-Sipahi, 2001, 351; Sipahi-Yıldırım-Ediz, 2000,352.

⁸⁵ Sipahi, T. (2005). "2003 Yılı Hüseyindedede-Fatmaören Kazısı". *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 272.

⁸⁶ Wright, N. J., Fairbairn, A.S., Faith, J.T., Matsumura, K. 2015, 220-221; Mikami, T., Omura, S. (1986). "1985 Kaman-Kalehöyük Araştırmaları". *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 227; Mikami, T., Omura, S. (1987). "1986 Kaman-Kalehöyük Kazıları". *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 3-vd.; Ünsal, V. (2012a).

Ankara'nın 100 km. doğusunda Kızılırmak Nehrinin kavsinde, 20 m. yüksekliğinde 280 m. çapında orta büyüklükte Anadolu höyüğüdür (Harita 3)⁸⁷.

Japonya Orta Doğu Kültür Merkezi-Japonya Orta Doğu Arkeolojisi tarafından 1986 yılından itibaren sürdürülen kazılarda höyükte toplam dört kültür tabakası açığa çıkarılmıştır. Birinci tabaka M.S. XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı Dönemi, ikinci tabaka M.Ö. XII-IV. yüzyıl arası Demir Çağı, üçüncü tabaka M.Ö. XX-XII yüzyıl arası Orta ve Son Tunç Çağlarını, dördüncü ve son tabaka ise M.Ö. III. bin ile II. binyıl arasındaki geçiş dönemi tespit edilmiştir⁸⁸.

Kaman Kalehöyük'ün tez konumuzla ilgili olan III. katı harifi tarafından 12 evreye ayrılmıştır. III. kültür katı kronolojik olarak III a Hitit İmparatorluk Çağı, III b Eski Hitit Dönemi ve III c Asur Ticaret Kolonileri Çağı şeklinde kendi içinde ayrılmıştır⁸⁹.

III. 1. 7. Karaoğlan Höyük

Ankara ili Gölbaşı ilçesine bağlı Karaoğlan köyünde Moğan Gölünün kıyısında yer almaktadır. Türk Tarih Kurumu adına Remzi Oğuz Arık başkanlığında 1937-1941 yılları arasında kazılar yapılmıştır⁹⁰. Karaoğlan höyüğünde yürütülen kazı çalışmaları sonucunda Frig Dönemi, Hitit Dönemi ve Eski Tunç Çağına tarihlenen üç kültür katmanı açığa

“Kırşehir ve Çevresinde İlk Ticaret Faaliyetleri”. *Turkish Studies*, Vol. 7/4, 3172; Nesbitt, M. (1993). “Ancient Crop Husbandry at Kaman-Kalehöyük: 1991 Archaeobotanical Report”. *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan Vol. VII/Essays on Anatolian Archaeology*, 76.

⁸⁷ Mori, M., Omura, S. (1990). “1988 Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 335; Omura, S. (1988). “1986 Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 353-354; Omura, S. (1992). “1990 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 319-vd.

⁸⁸ Omura, S. (1993). “1991 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 315; Ünsal, 2012a, 3172; Omura, S. (1991). “1989 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 430; Omura, S. (2008). “2003-2006 Yılları Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *29. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, 2; Omura, S. (2013). “Kaman Kalehöyük'teki MÖ II. Binyıl Yuvarlak Siloları”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 291.

⁸⁹ Omura, S. (1996-1997). “1995 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 205; Omura, S. (1996b). “1994 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 197; Omura, S. (1996a). “1993 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 320; Omura, S. (1994). “1992 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 282.

⁹⁰ Öztan, A. (2012b). “Karaoğlan (1937-1941)”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 183; Morçöl, Ç. (2007). “Cumhuriyetin İlk Otuz Yılında, Arşiv Belgelerinde, Ankara'da Yapılan Arkeolojik Kazı Çalışmaları”. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yılı, 476*; Arık, R. O. (1939). “Anadolu'nun En Garp Eti İstasyonu Karaoğlan Höyüğü”. *Belleten*, S. III, 9-12; Arık, R. O. (1948). “Karaoğlan Höyüğü Bakır Çağı Mimarlığındaki Özellikler”. *III. Türk Tarih Kongresi*, 47; Özgüç, T. (1987). “R. O. Arık'ın Hitit Arkeolojisine Yaptığı Katkıları Hakkında Gözlemler”. *Remzi Oğuz Arık Armağanı (1987)*, 19-20; Özgüç, N. (1987). “Karaoğlan Mühürler”. *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, 15-18; Kansu, Ş. A. (1948). “Karaoğlan Höyüğünden Çıkarılan Eti, Frik ve Klasik Devir İskeletlerinin Antropolojisi”. *IV. Türk Tarih Kongresi*, 190-191.

çıkartılmıştır. Bu höyükte yapılan kazılar Ankara ve çevresinin tarihini aydınlatılması açısından önemli bir höyüktür⁹¹.

III. 1. 8. Konya Karahöyük

Konya ili Çumra ilçesini 10 km. güneydoğusunda 20 m yüksekliğinde 500 m çapında yayvan bir höyüktür⁹². 1953, 1959, 1967-1970 yıllarında Sedat Alp tarafından başlayan kazı çalışmaları zaman zaman ara verilmesine karşın 1992 yılına kadar devam etmiş; yürütülen kazı çalışmaları sonucunda Karahöyük'te Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağ, Orta Tunç Çağı, Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen yirmi yedi mimarlık katı tespit edilmiştir⁹³.

III. 1. 9. Kuşaklı/Şarissa Kazıları

Hitit metinlerinde “Yukarı Ülke” olarak geçen Kuşaklı Sivas ilinin 50 km. güneyindeki Altınyayla ilçesinin Başören köyüne 4 km uzaklıkta, Kulmaç Dağlarının eteğinde doruk noktası 1650 metrenin üzerinde kurulmuş bir Hitit şehridir (Harita 3). Hititler tarafından M.Ö. 16. Yüzyılın ikinci yarısında kurulan kent oval biçimli ve etrafı sandık duvarlarla çevrili, dört şehir kapısına sahip bir yerleşimdir (Resim 7)⁹⁴.

1993 yılından itibaren A. Müller-Karpe tarafından sistematik kazılara başlanan höyükte sadece Hitit Devirlerine ait kültür tabakaları açığa çıkartılmıştır. Kuşaklı-

⁹¹ Arık, 1939, 9-12; Arık, 1948, 47; Kansu, 1948, 190-191; T. Özgüç, 1987, 15-18; N. Özgüç, 1987, 19-20.

⁹² Alp, S. (1954). “Karahöyük Kazısı”. *Belleten Haberler*, C. XVIII/S. 71, 402; Alp, S. (1961). “Karahöyük Kazısı”. *Belleten Haberler*, C. XXV/S. 99, 523.

⁹³ Alp, S. (1988). “Konya-Karahöyük 1988 Kazısı”. *Höyük*, S. 1, 21; Alp, S. (1990). “Konya-Karahöyük 1988 Kazısı”. *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 275; Alp, S. (1992). “Konya Karahöyük 1990 Kazısı”. *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 313; Alp, S. (1993). “Konya-Karahöyük 1991 Kazısı”. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 301; Alp, S. (1994a). *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 12; Alp, S. (1994b). “Konya-Karahöyük 1992 Kazısı”. *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 269; Karauğuz, G. (2010). “Karahöyük Orta Tunç Çağı Çanak-Çömlek Kültürünün Konya Bölgesi'nde Dağılımı ve Puruşhanta'nın Yeri Hakkında”. *XV. Türk Tarih Kongresi*, C. I, 65.

⁹⁴ Müller-Karpe, V. (1994). “Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması”. *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 259; Müller-Karpe, V. (2000b). “Sivas-Kuşaklı Kazıları”. *1999 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 7; Müller-Karpe, A. (2002). “Kuşaklı-Sarissa Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 470; Müller-Karpe, V. (2005). “Kuşaklı-Sarissa'da Büyük Tapınağın Bira İmalathanesi”. *V. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 555.

Şarissa’da yapılan kazılar sonucunda Hitit İmparatorluk Dönemi ve Eski Hitit Dönemi mimari ve seramik kalıntıları açığa çıkartılmıştır⁹⁵.

III. 1. 10. Kültepe Kazısı

Kültepe (Kaneş-Karum), Karahöyük Kayseri ovasının kuzeydoğusunda, Kayseri’ye 20 km uzaklıkta yer almaktadır (Harita 3), (Resim 8)⁹⁶. Orta Anadolu’da yer alan bu höyük adını dünyanın değişik yerlerine dağılmış olan çivi yazılı tabletlerle duyurmuştur. 1881 yılından sonra Kültepe’ye arkeolog ve Asyriolog’ların yoğun ilgisi olduğu bilinmektedir. Kültepe Höyük’te ilk kazıyı 1893/94 yılında Fransız E. Chantre yapmıştır. 1906 yılında H. Winckler, aynı yıl H. Grothe höyükte kazılar yapmıştır⁹⁷.

Kültepe’de 1-2. Kat Roma Dönemi, 3. Kat Hellenistik Dönem, 4-5. Kat Geç Hitit Dönemi, 6. Kat M.Ö. 1800-1730 arasına, 8. Kat M.Ö. 1945-1830 arasına, 9-10 katlar M.Ö. 2000-2300 arasına, 11-13. Katlar Erken Tunç Çağı III. evresine, 14-17 katlar Erken Tunç Çağı II. evresine ve 18 kat ise Erken Tunç Çağı I. Evresine tarihlendirilmektedir⁹⁸.

III. 1. 11. Maşathöyük

Maşathöyük Tokat ilin Zile ilçesinin 20 km güneybatısında, Maşat Köyü’nün 1,5 km batısında yer almaktadır (Harita 3). Maşathöyük’ün adı ilk kez Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinden C. Öztelli’nin köyde yaptığı araştırmalar sırasında bulunduğu ve 1943 yılında yayınlanan bir Hitit tableti ile duyulmuştur⁹⁹. İlk kazı 1945 yılında E. Akurgal, T. Özgüç ve N. Özgüç’ten oluşan bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Maşathöyük kazılarının yeni dönemi T. Özgüç başkanlığındaki bir ekip tarafından 1973

⁹⁵ Müller-Karpe, V. (1999). “Kuşaklı-Sarissa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış”. *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 447.

⁹⁶ Kayseri halkı tarafından Karaev ya da Karev olarak bilinmektedir.

⁹⁷ Özgüç T. (2005). *Kültepe Kaniş/Neşa*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 8.

⁹⁸ Özgüç T. (2011b). “Kültepe-Kaniş Assur Ticaret Kolonileri”. *Arkeo Atlas Dergisi Özel Koleksiyon No: 2011/01*, 246-147; Özgüç, 2005, 12; Kulakoğlu, F. (2012). “Kültepe-Kaniş (1948-2005, 2006-)”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 208-209.

⁹⁹ Özgüç, T. (1978). *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2; Özgüç, T. (2002). “Maşathöyük Kaşka Sınır Bölgesinde Bir İdare Merkezi”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 466.

yılında başlamış ve 1984 yılına kadar sürdürülmüştür (Resim 9). Bu çalışmalarda ana kayaya kadar inilmiş ve üç kültür evresi saptanmıştır¹⁰⁰.

Hitit kültürünü temsil eden II. kültür evresi beş yapı katıyla temsil edilmektedir. Eski Tunç Çağı'nın yıkıntıları üzerine kurulmuş olan V. yapı katı Asur Ticaret Kolonileri'nin "Geç" evresine, IV. yapı katı "Eski Hitit Krallık" Çağı'na, III. ve II. yapı katları Orta Hitit ve I. yapı katı Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir¹⁰¹. Frig Çağı ve Demir Çağı ile temsil edilen III. kültür evresine ilişkin üç yapı katı tespit edilmiştir¹⁰².

III. 1. 12. Ortaköy/Şapinuwa Kazısı

Çorum ili Ortaköy ilçesinde yer alan kazı alanı, Çorum il merkezine 53 km, Amasya il merkezine 70 km, Yozgat il merkezine 90 km. uzaklıktadır (Harita 3). Ortaköy Hitit Şehri Yozgat ve Amasya'yı Çorum'a bağlayan doğal yol üzerinde yer almaktadır¹⁰³. Ortaköy Yeşilirmak nehrinin doğduğu Kelkit vadisinin içinde yer alan Çekerek Irmağı'nın hemen yakınında yer alan Özderesi Vadisinde yer almaktadır (Resim 10)¹⁰⁴. Bu alanın Hititlerce yerleşim yeri olarak tercih edilmesindeki en önemli etken hemen yanından akan Çekerek Nehri'ne yakınlığı, doğal bir plato üzerine yer alması ve yumuşak bir iklime sahip olmasıdır¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Emre, K. (2012). "Maşat Höyük (1945, 1973-1984)". *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 235-236.

¹⁰¹ Emre, 2012, 239-240.

¹⁰² Özgüç, T. (1982). *Maşat Höyük II Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 19.

¹⁰³ Süel, M. (2006). *Ortaköy-Şapinuva Arkeoloji Araştırmaları*. Ankara: Uyum Ajans Yayınları, 1; Süel, A. (1998b). "Ortaköy-Şapinuva: Bir Hitit Merkezi". *TÜBA-AR*, S. 1, 38; Süel-Süel, (2002). "2000 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları". *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, 413; Süel-Süel, (2004). "2002 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları". *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, 229; Süel, A. (1995). "1990 Yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları". *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 496; Süel-Süel, (2008). "2006 Yılı Ortaköy Kazı Çalışmaları". *29. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 99; Süel, M. (2013). "Bir Antik Kentte Turistik Altyapı Oluşturma Gayretleri". *Çorum Kültür ve Sanat Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, S. 14, 97.

¹⁰⁴ Süel-Süel, (2006). "Ortaköy Araştırmaları". *İdol Arkeologlar Derneği Dergisi, Ocak-Şubat-Mart 2006*, Yıl 8, S. 28, 16; Süel, M. (1998). "Ortaköy-Şapinuva Hitit şehri". *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 559.

¹⁰⁵ Süel-Süel, (1995). "1994 Yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları". *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 264.

Kazı alanı Ortaköy ilçesinin 2,5 km. güneybatısında, Tepelerarası mevkiinde ortalama 4 m. yükseklikte düz bir yerleşim yeridir¹⁰⁶. Yürütülen kazılar sonucunda Ortaköy'ün Hitit Çağında uzun bir süre kullanıldığı ve büyük bir yangın tabakası ile sona erdiği ortaya çıkmıştır¹⁰⁷. Hitit İmparatorluk Çağı ve Orta Hitit Devrine tarihlendirilen yapılar ve çivi yazılı tabletler ele geçirilmiştir¹⁰⁸.

Ortaköy kazılarında açığa çıkarılan binalardan ele geçirilen hatıl örnekleri üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda yanmış şekilde açığa çıkarılan bu hatılların Anadolu Sediri olduğu ortaya çıkmıştır. Çivi yazılı metinlerden de bildiğimiz bölgenin sedir ormanları ile kaplı olduğu bilgisi arkeolojik olarak doğrulanmıştır¹⁰⁹.

III. 1. 13. İnandıktepe

Çankırı ilinin 22 km güneyinde Ankara-Çankırı karayolu üzerinde, İnandık Köyü yakınlarında 70x50 m boyutlarındaki höyüğün 350 m. yakınında (Harita 3) yer alan Terme Çayı kenarındaki Termehöyük'ün Eski Hitit Dönemi yerleşiminin tapınağının yer aldığı höyüktür (Resim 11)¹¹⁰.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Raci Temizer başkanlığında 1966-1967 yıllarında İnandıktepe'de yürütülen kazı çalışmalarında dört yapı katı açığa çıkarılmıştır. Bu katlar sırası ile I. Yapı katı Orta Çağa, II.-III. Yapı katları M.Ö. 6, 7-8. Yüzyıl Frig Dönemi'ne, IV. Yapı katı Eski Hitit Dönemi'ne M.Ö. 17. ve 16. Yüzyıla tarihlendirilmektedir¹¹¹. İnandıktepe Eski Hitit mabedi inşa edildiği arazinin topografyasına uygun olarak kabaca işlenmiş kalker taşından iki katlı olarak inşa edilmiştir¹¹².

¹⁰⁶ A. Süel, 1995, 496; Süel-Süel, (2010). "2007-2008 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları". **31. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 4, 24.

¹⁰⁷ M. Süel, 1998, 560.

¹⁰⁸ Süel-Süel, (2011). "Ortaköy-Şapinuva". *Arkeo Atlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayısı*, 301; Süel, A. (1998a). "Ortaköy-Şapinuva Tabletlerinin Tarihlendirilmesi". **III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri**, 557.

¹⁰⁹ M. Süel, 1998, 561.

¹¹⁰ Özgüç, T. (1988). *İnandıktepe-Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, XX-XXI; Keskin 2012, 165; Özgüç 2011, 260.

¹¹¹ Özgüç T. (2011a). "İnandıktepe". *Arkeo Atlas Dergisi Özel Koleksiyon No: 2011/01*, 260; Keskin, L. (2012). "İnandıktepe (1967-1968)". *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 166-167.

¹¹² Keskin, 2012, 167; Özgüç, 1988, 4.

IV. HITİT DÖNEMİ NDE ANADOLU FLORASI

Coğrafi faktörler insanların örgütlenmesini, siyasi, sosyal ve ekonomik teşkilatlanmasına doğrudan katkı sağlamaktadır Anadolu coğrafyasında yer alan Kızılırmak Hititçe Maraşantiya ve Sakarya Nehri Hititçe Şahirija/Şahiriya bölge iklimi ve florası çeşitliliği bakımından oldukça önemlidir¹¹³. Anadolu çeşitli iklimlerin, jeomorfolojik yapıların ve toprak çeşitliliğinin fazla olduğu Akdeniz bölgesinde yer alan bir coğrafyadır. Anadolu coğrafyasının topografyasında görülen çeşitli değişikliklere bağlı olarak Akdeniz Bölgesinde zeytin ve üzüm yetiştirilirken, İç Anadolu'nun geniş düzlüklere sahip ovalarında buğday ve arpa yetiştirilmektedir¹¹⁴. İç Anadolu Bölgesi'ndeki ovalarda yetiştirilen tahıl ürünlerine ait ilk yazılı belgelere Hitit Devleti döneminde rastlanmaktadır. Çivi yazılı metinlerde ZÍZ olarak geçen buğday bitkisine ait arkeolojik veriler başta Kaman Kalehöyük, Boğazköy, Kuşaklı, Ortaköy, Maşathöyük gibi Hitit yerleşimlerinde depo ya da ambar odalarında açığa çıkarılmıştır¹¹⁵.

3500 yıl öncesi Hitit Dönemi Anadolu'sunun iklimsel yapısı günümüzdekinden çok farklı olmamakla birlikte, Geç Tunç Çağı Anadolu'su yoğun ormanlarla kaplıydı. Hitit çivi yazılı metinlerde onlarca farklı ağaç türünün ve bitki adı geçmektedir. Ancak günümüzde bu ağaç ve bitki türlerinin yalnızca belirli bir kısmının isimlerini tam olarak bilmekteyiz¹¹⁶.

Anadolu'da kurulan Hitit Devleti'nin temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Orta Anadolu platosunun iklimi toprağa bağlı yaşayanlar için oldukça sert ve zorludur. Hitit Dönemi Anadolu insanları sert iklimin yanı sıra yetersiz yağışlar, don, zararlı haşere istilası ile de uğraşıyorlardı. Hitit Dönemi Anadolu'sunun florası oldukça zengindi: Hitit çivi yazılı tabletlerinde yer alan, Akadça ve Sümerce lologramlarını bildiğimiz ağaçlar ve bitkiler şunlardır: meşe, ardıç, köknar, çam, ılgın, defne, elma, kaysı, üzüm, incir, armut, nar, erik, fıstık, zeytin, dört çeşit buğday, iki-üç çeşit arpa, bezelye, fasulye, nohut, bakla, mercimek, havuç, soğan, sarımsak, pırasa, havuç, salatalık, su teresi, maydanoz, zeytin,

¹¹³ Ünsal, V. (2012b). "Eskiçağda Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28, 211-vd.

¹¹⁴ Wright, N. J., Fairbairn, A.S., Faith, J.T., Matsumura, K. 2015, 219; Hoffner, H. A. (1995). "Oil in Hittite Texts". *The Biblical Archaeologist*, Vol 58/2. *Anatolian Archaeology: A Tribute to Peter Neve*, 108; Nesbitt, 2000, 13.

¹¹⁵ Nesbitt, 2000, 15.

¹¹⁶ Hoffner, H. A. (2003). "Daily Life Among The Hittites". *Life and Culture in the Ancient Near East*, 95-96; Nesbitt, M. (1995). "Tarihe Işık Tutan Tarım Ürünleri: Anadolu'da Arkeobotani". *Bilim ve Teknik Kasım 1995*, 29.

kimyon, kekik, nane, kişniş, vb. gibi bitkiler Hitit halkının sıklıkla tükettiği bitkilerdendi¹¹⁷.

IV. 1. Ağaçlar

Hitit çivi yazılı metinlerde ağaç için “*GİŞ-*” determinatifi ya da Hititçe ağaç anlamına gelen “*taru-/daru*” kelimesi kullanılmıştır¹¹⁸. Çiv yazılı metinlerde ağaç kelimesi yerine kullanılan bir başka kelime ise “*IZZU/İŞU*”dur. Bu kelime ağaç ve odun anlamında kullanılmaktadır¹¹⁹. Hitit coğrafyasında yetişen ağaçlar hakkında dini, mitoloji, tıbbi, hukuki, büyü metinleri ve resmi yazışmalarda bilgiler bulunmaktadır.

Meyve ağaçları günümüzde olduğu gibi Hitit Dönemi Anadolu’sunda da önemli besin kaynakları arasındaydı. Hitit tabletlerinde elma, üzüm, kaysı, incir, nar, armut, muşmula, fıstık, kiraz, erik, hurma ve nar yiyecek veren; sedir, çam, ılgın, defne, meşe, mersin, köknar, ardıç, kavak, buhur, selvi ve şimşir gibi ağaçlar sıkça geçmektedir¹²⁰. Hurma ve nar güneydeki eyaletlerden Hattuşa’ya getiriliyordu. Bu meyvelerin büyük bir kısmı mevsimlerinde taze olarak tüketiliyor daha sonraki mevsimlerde kurutulmuş olarak tüketiliyordu. Zeytin ağacı Orta Anadolu coğrafyasında yetişmemekle birlikte güney ve batı eyaletlerden bu ağacın meyvesi ve yağı başkente getiriliyordu¹²¹.

Tez konumuzun coğrafi sınırları dışında yer almasına rağmen meyve ve ağaç ticareti hakkında bize bilgiler sunan Geç Tunç Çağı batığı olan Uluburun Gemisinden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Antalya ili Kaş ilçesi Uluburun mevkiinde 57-61m.

¹¹⁷ Ertem, H. (1972). “Çivi Yazılı Metinlere Göre “Hititlerde Tarla Tarımı”. *VII. Türk Tarih Kongresi*, 85- vd; Şahingöz, S. A., Akbulut, B. A., Örgün, E. (2015). “Hititler Döneminde Beslenme ve Mutfak Kültürü”. *III. Uluslar arası Halk Kültürü Sempozyumu*, 392; İnan, 1939, 427-428; Ünal, A. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İzmir: Etibank Yayınları, 75; Ünal, A. (2011c). “Hitit Mutfağı”. *Arkeoatlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayı*, 280; Sipahi 2015, 40; Koç, 2006, 27-28; Hoffner, 2003, 100; Yaman, 2012, 13; Akın, G., Özkoçak, V., Gültekin, T. (2015), “Geçmişten Günümüze Geleneksel Anadolu Mutfak Kültürünün Gelişimi”. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, S. 30, 41.

¹¹⁸ Singer, I. (1987). “Oil in Anatolia According to Hittite Texts”. *Olive Oil in Antiquity, Israel and Neighboring Countries From Neolithic to Early Arab Period, Haifa: The Culture and Art Division Ministry of Education and Culture*, 184; Hoffner, H. A. (1994). “The Hittite Word for “Oil” and Its Derivatives”. *In Historische Sprachforschung 107*, 104; Hoffner, 1995, 108; Weeks 1985, 14; Ünal, 2016b, 130 ve 526.

¹¹⁹ Sturtevant, E. H. (1931). *Hittite Glossary: Words of Known or Conjectured Meaning With Sumerian Ideograms and Accadian Words Common in Hittite Texts*. Baltimore, 31.

¹²⁰ Vigo, M. (2014). “The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals: With Particular Emphasis on Funerary Practices”. *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology*, S. I, 21.

¹²¹ Koç, 2006, 33-34.

derinliğinde Geç Tunç Çağına ait bir batıktır¹²². Uluburun batığında Afrika kökenli abanoz, ardıç, ladin ve lariks ağaçlarına ait kütükler bulunmuştur. Ayrıca gemide nar, incir, üzüm, zeytin, badem, çam fıstığı, aspir, arpa, buğday, kişniş, sumak ve çörek otu kalıntıları açığa çıkartılmıştır¹²³.

Üzüm/Asma/ ^{GİŞ}GEŞTİN; Asma Kuzey yarım kürede 22° ile 52° enlemler, Güney yarım kürede 20° ile 40° enlemleri arasında yetişen bir bitkidir. Asmanın vatanı Karadeniz’le Hazar Denizi’nin güneyindeki memleketler olduğu kabul görmektedir¹²⁴. Kültür asması (*vitis vinifera*) yüzlerce yıllık emeğin sonucunda yabancı asmadan (*vitis silvestris*) ehlileştirilerek kültür altına alınmıştır¹²⁵. Yabancı asmanın yayılış alanları incelendiğinde 30 farklı türü bulunan bu bitkinin tip çeşitliliği zenginliği bakımından Batı Kafkasya, Hazar Denizi’nin Güney Bölgeleri ve Anadolu birinci sırada yer almaktadır¹²⁶.

Anadolu’da üzüm salkımı ilk kez Neolitik Dönem’de Niğde Köşk Höyük’te ele geçirilen seramikler üzerinde rastlanmaktadır. Üzüm salkımı ve başak filizi M.Ö. III. Binyılda Acemhöyük, Konya Karahöyük ve Kültepe gibi merkezlerde üzüm salkımı şeklinde seramik formları ile karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk Dönemine tarihlendirilen Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı Nr. 40’da bitki dalı taşıyan tanrının Kumarbi olduğu düşünülmektedir¹²⁷. Hititler asma ya da bağlarla ilgili kanunlar yapmışlardır. Bu kanun maddelerinden anlaşıldığı üzere üzüm bağlarının kenarlarına elma veyahut armut

¹²² Bass, F. G. (1986). “Underwater Excavation of The Ulu Burun Shipwreck”. *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 291; Bass, F. G. (1988). “Excavation at Ulu Burun (Kaş) 1987 Campaign”. *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 307; Pulak, C. (1989). “Ulu Burun Batığı Kazısı (Kaş) 1988 Kampanyası”. *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 317; Pulak, C. (1990). “Ulu Burun (Kaş) Sualtı Kazısı: 1989 Kampanyası”. *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 293; Pulak, C. (1991). “Ulu Burun Batığı Kazısı (Kaş): 1990 Kampanyası”. *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 385; Pulak, C. (1992). “Ulu Burun (Kaş) Batığı Kazısı: 1991 Kampanyası”. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 347; Pulak, C. (1993). “Uluburun (Kaş) Batığı Kazısı: 1992 Kampanyası”. *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 375; Pulak, C. (1994). “Uluburun (Kaş) Batığı Kazısı: 1993 Kampanyası”. *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 219; Pulak, C. (1995). “1994 Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) Son Kampanya”. *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 215.

¹²³ Yalçın, Ü. (2013). “Geç Tunç Çağında Küreselleşme”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mayıs-Haziran 2013*, S. 33, 56; Pulak, 1993, 376; Koç, 2006, 40.

¹²⁴ Janick, J. (2005). “The Origin of Fruits, Fruits Growing, and Fruit Breeding”. *Plant Breeding Rev.* 25, 270; Orhan, D. D., Ergun, F., Orhan, N. (2011) “Anadolu Medeniyetlerinde Asma (*Vitis vinifera* L.)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 30/S. 50, 70; Brandau, B., Schickert, H. (2004). *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 84; Orman, N. (1955). *Yeni Bağcılık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 1; Türkben, C., Gül, F., Uzar, Y. (2012). “Türkiye’de Bağcılığın Tarım Turizmi (Agro-Turizm) İçinde Yeri ve Önemi”. *Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 14, 48.

¹²⁵ Orman, 1955, 3.

¹²⁶ Orman, 1955, 3-4.

¹²⁷ Tiryaki, S. G. (2013). “Yeni Hitit Sanatı Üzerine İkonografik Araştırmalar (1): Üzüm Salkımı ve/veya Başak Filizi Taşıyanlar”. *CEDRUS*, S. I, 44; Koç, 2006, 48.

ağaçları dikmişlerdir. Bu sayede üzümün az olduğu yıllarda bu ağaçlardan elde edilen ürünler ile zararlarını karşılamaya çalışmışlardır¹²⁸.

Anadolu’da asmanın tarihçesi incelendiğinde Anadolu’da ilk medeniyetlerle birlikte başladığı görülmektedir. Üzümünden üretilen şarabın tarihinin ise çok eski dönemlere dayanmasına rağmen şarap kültürünün Anadolu’da Hititler ile başladığı düşünülmektedir. Alacahöyük’te M.Ö. 3000 yılına tarihlendirilen altından şarap sürahi ve kadehler ve M.Ö. 1750’ye tarihlendirilen Kültepe’de ele geçirilen Koçbaşı şeklindeki içki kaplarıyla kutsal törenlerde şarap sunusu yapılmaktadır¹²⁹. Bu törenlerde kullanılan kaplar arasında Kültepe’de ele geçirilen M.Ö. 1960-1830 arasına tarihlendirilen ve Konya Karahöyük’te üzüm salkımı şeklindeki rithonlardır¹³⁰. Anadolu’da üzüm ya da şaraba ait buluntular arasında 1932-1935 yılları arasında Alishar Höyük kazılarında ele geçirilen ve M.Ö. 1800-1600 yıllarına tarihlenen “üzüm salkımı” şeklindeki rithondur¹³¹.

Hitit yazılı metinlerinde ^{GIŠ}GEŠTIN ya da GEŠTIN olarak geçen üzüm, asma ve şarap anlamında kullanılan kelimeler sıkça karşımıza çıkmaktadır. Asma anlamına gelen Hititçe sözcük *tuwarsa-*’dır¹³². Hitit coğrafyasında yapılan şarapların Asurlu tüccarların yardımıyla Mezopotamya’ya taşındığı bilinmektedir. Mısırlıların şarap yapımını Hititlerden öğrendiği düşünülmektedir¹³³. Hitit metinlerinde bağ alım satımı ile ilgili maddeler yer almakta, üzüm bağlarına zarar verilmesi durumunda cezaları hukuk metinlerinde yer almaktadır¹³⁴.

Erken Hitit Çağı olan Asur Ticaret Kolonileri Çağına ait tabletlerde bağ bozumundan söz edilmektedir. Bu döneme ait yazılı metinlerde geçen bağbozumu şenlikleri “üzümün sapından koparılması” anlamına gelen “*Kitip Karānim*” kelimesi ile

¹²⁸ Orman, 1955, 8.

¹²⁹ Orhan-Orhan-Ergin, 2011, 71; Öz, E. (2011). Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık, *Gazi Akademik Bakış*, C. 5/S. 9, 286.

¹³⁰ Öz, 2011, 291; Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu’da Üzüm ve Şarap*. Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 68; Orhan-Orhan-Ergin, 2011, 71.

¹³¹ Orman, 1955, 8.

¹³² Ünal, A. (2016b). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hieroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*. Ankara: Bilgin Kitabevi, 128; Sturtevant, 1931, 58; Hoffner, H. A. (1974). Alimenta Hethaeorum Food Production in Hittite Asia Minor. *American Oriental Series*, Vol. 55, 113; Ertem, 1987, 58; Weeks, D. M. (1985). *Hittite Vocabulary: An Anatolian Appendix to Buck’s Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Los Angeles, 111; Weiss, M. (1996). “Greek $\mu\upsilon\sigma\iota\omicron\varsigma$ ‘countless’, Hittite $m\ddot{u}ri-$ ‘bunch (of fruit)’”. *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics*, S. 109, 199; Puhvel, J. (2004). “Bunch of Grapes, Swarm of Locusts”. *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 56, 127; Kılıç, Y., Başol, S. (2015). “Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2/S. 6, 41; Oettinger, N. (1976). *Die Militärischen Eide der Hethiter*. Wiesbaden, 120.

¹³³ Alp, 1999, 67-68; Orhan-Orhan-Ergin, 2011, 71.

¹³⁴ Orhan-Orhan-Ergin, 2011, 71.

ifade edilmektedir. Kültepe’de bu şenliklerde kullanıldığı düşünülen üzüm salkımı şeklinde kaplar ve kadehler ele geçirilmiştir¹³⁵.

Hitit ekonomisinde önemli yeri olan bir başka gelir kaynağı bağcılık ve şarapçılıktır. Çivi yazılı tabletlerde bağ, bağcılık, şarap ve şarapçılıkta bahsedilmektedir. Hititlerde bağbozumu mevsiminde EZEN GIŠGEŠTIN *tuhšuwaš* yani bağbozumu bayramı kutlanmaktaydı¹³⁶. Ayrıca Maşat Höyük’te ele geçirilen tablette Hitit kralının Askeri Vali’ye gönderdiği yazı bağların önemini gösteren bir belgedir. Bu belgede “*Gašaša kentinin bağları konusunda bana yazdıklarına gelince, (onlara) yardım et. Onları (üzümleri) kessinler, onlar zarar görmesi*”. Yine bağlarla ilgili Hitit yasalarında yer alan 56. maddeye göre: “*Müstahkem bir kente doğru(=karşı) kralın bir seferine girişmekten, bir bağı kesmekten, maden işçilerinin hiçbiri muaf olmasın..*”. üzüm bağlarının fiyatları ise *1 IKU GIŠŠAR GIŠGEŠTIN 1 IKU üzüm bağı= 1 mina gümüşdür. 1 IKU büyüklüğündeki üzüm bağının fiyatı arazinin durumuna göre değişiklik göstermekte, 1, 2, 3 şekel gümüş bedelinde de olabilmekteydi. Ancak sulak bir alanda yer alan üzüm bağının 1 mina yani yarım kilo gümüş ağırlığında olması üzüm, bağ ve bağcılığın önemini göstermektedir*¹³⁷.

Hitit kralının bağlarla ilgilenmesi askeri valilere emirler vermesi, kanun maddelerinde bağlara karşı yapılan suçun affedilmemesi ve sulak bir bağın yarım kilo gümüşe eşdeğere olmasının temel sebebi Bin Tanrılı Halk olarak bilinen Hititlerde tanrılar için yapılan ritüellerde bira (KAŠ) ve şarap (GEŠTIN) gibi içeceklerin sunu olarak armağan edilmesidir¹³⁸. Hitit kanunlarında bağ (bağ çubuğu) ve şarap konusunda kanun maddelerinin yer alması Hitit ekonomisinde bağcılığın önemine işaret etmektedir. Bağ bozumu bayramının (EZEN GIŠGEŠTIN *tuhšuwaš*) Hititlerce kutlanması bağcılığın önemini gösteren bir başka örnektir¹³⁹.

Eski Hitit Çağında “üzüm başı”, devlete ait bağların başı ya da “şarap başı” olarak adlandırılan GAL GEŠTIN unvanına sahip olan kişi saray protokolünde önemli bir yere

¹³⁵ Öz, E. (2014). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 28; Alp, 1999, 68; Koç, 2006, 49.

¹³⁶ Koç, 2006, 50; Reyhan, E. (2010a). “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29/S.47, 78.

¹³⁷ Reyhan, 2010a, 78; Alp, 1999, 69; Koç, 2006, 50.

¹³⁸ Reyhan, 2010a, 78.

¹³⁹ Alp, 1999, 68.

sahiptir. Bu unvan Hitit İmparatorluk Döneminde askeri bir rütbeye dönüşmüş, üzüm ya da şarapla ilgisi kalmamıştır¹⁴⁰.

Üzüm ve asma kültürü geç Hitit Şehir Devletleri döneminde de varlığını etkin bir şekilde sürdürmüştür. Konya ve civarında kurulan Tuvana krallığı tarafından (M.Ö. 1200-742) yaptırılan İvriz Kaya Anıtı'nda Kral Warpalawas ile Tanrı Tarhundas betimlendiği sahnede, tanrı Tarhundas bereket ve bolluğun simgesi olan üzüm salkımları ve buğday başaklarıyla tasvir edilmiştir¹⁴¹. Asma, üzüm salkımı ve başak filizinin tanrılar ya da yöneticiler tarafından taşınır şekilde kabartma betimleri yapılmasındaki temel amaç bu iki bitkinin halkın temel ihtiyaçları için hayati önem taşımasıyla yöneticilerin kendi dönemlerinde bolluk ve bereketin yaşandığını vurgulama ihtiyacıdır¹⁴².

Zeytin Ağacı/ ^{GIŞ}SERDU/ ^{GIŞ}ZERTU(M); *Olea europaea* (*Zeytingiller*) ailesine mensup olan *Oleaceae/Zeytin* kışın yaprağını dökmeyen ağaç ya da ağaççık şeklinde büyüyen bir türdür. Türkiye'de *Yenen zeytin/europea* yaprakları 4 cm'den uzun, meyvesi 3.5 cm civarında ve *Yabani zeytin/sylvestris* yaprakları 4 cm'den kısa, meyvesi 1.5 cm civarında olmak üzere iki türü yetişmektedir¹⁴³.

Hitit ritüellerinde meyvesi ve yağı kurban listelerinde yer alan zeytin, günümüzde Anadolu'nun sahil bölgelerinde yetişmektedir¹⁴⁴. Hitit Devleti Döneminde Orta Anadolu ikliminin ^{GIŞ}SERDU/ ^{GIŞ}ZERTUM/zeytin ağacı yetişmeye elverişli olup olmadığı tam anlamıyla bilinmemekle birlikte devletin sınırlarının Akdeniz sahillerine dayandığını göstermektedir¹⁴⁵. *KBo V7 Rs. 34 v.d. Bay Pulliğanni'nin "... (bir) bağ (ile) zeytin ağaçları (ve) incir ağaçları Şayanuwanta şehrinde bay Purlişari'nin mülkünden..., 7 ½ IKU bağ Antarla şehrinde bay Hantapi'nin mülkünün yakınında"* şeklinde ibarenin yer alması Hitit kültüründe zeytin ağacının bilindiği ve kullanıldığının göstergesidir¹⁴⁶.

¹⁴⁰ Alp, 1999, 71.

¹⁴¹ Orman, 1955, 9; Orhan-Orhan-Ergin, 2011, 72.

¹⁴² Tiryaki, 2013, 45-46.

¹⁴³ Kaplan, M., Arıhan, S. K. (2012). "Antik Çağdan Günümüze Bir Şifa Kaynağı: Zeytin ve Zeytinyağının Halk Tıbbında Kullanımı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 52/S. 2, 2; Janick, 2005, 269; Baytop, T. (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 292.

¹⁴⁴ Ertuğ, F. (2000b). "Linseed Oil and Oil Mills in Central Turkey Flax/Linum and Eruca, Important Oil Plants of Anatolia". *Anatolian Studies*, Vol. 50, 174.

¹⁴⁵ Vigo, 2014, 22-23; Güterbock, H. G. (1968). "Oil Plants in Hittite Anatolia". *Journal of the American Oriental Society*, S. 88, 66; Hoffner, 1974, 117-118; Weeks, 1985, 84; Ertem, 1987, 67-68; Sturtevant, 1931, 81; Ünal, 2016b, 884.

¹⁴⁶ Erkut, S., Reyhan, E. (2012). "Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler". *ACTA TURCICA IV/1*, 84.

İncir Ağacı/ ^{GIŠ}MA/ ^{GIŠ}PÈŠ; *Ficus carica* ailesine mensup olan *Moracea/incir* kış aylarında yaprağını döken, süt taşıyan bir ağaç ya da ağaççıktır. Yabani olarak yetiştiği gibi meyvesi içinde yetiştirilmektedir¹⁴⁷.

Anadolu coğrafyasının Batı, Güney, Orta kesimlerinde yetişen Hititçe ^{GIŠ}MA/ ^{GIŠ}maršiqqa-?/^{GIŠ}PÈŠ Akadça –*tittu* şeklinde metinlerde geçen incir ağacının adı Hitit ritüel metinlerinde ve ekmek listesinde geçmektedir¹⁴⁸. Bay Pullijanni'nin mal dökümünün gösteren *KBo V7 Rs. 34 v.d.* metninde “... (bir) bağ (ile) zeytin ağaçları (ve) incir ağaçları Şayanuwanta şehrinde bay Purlişari'nin mülkünden..., 7 ½ IKU bağ Antarla şehrinde bay Hantapi'nin mülkünün yakınında”, *KBo XV 25 Vs. 13*'teki “NINDA.KUR₄.RA ^{GIŠ}MA” olarak kaydedilen kurban ekmeği ve Telipinu Efsanesinde “nasıl incir 1000 tohum varsa” gibi değişik şekillerde incir veyahut incir ağacı metinlerde geçmektedir¹⁴⁹.

Nar Ağacı/ ^{GIŠ}NU[RMU]/^{GIŠ}NU.ÜR.MA; Punicaceae (Nargiller) ailesine mensup olan *Punica granatum/nar* soğuk ve kuraklığa karşı hassas, kışın yapraklarını döken, 5 m kadar büyüeyebilen ağaç ya da ağaççıktır¹⁵⁰. Nar Ağacı bazen ritüel metinlerinde karşımıza çıkarken bazen de ZALPA ve EŞİR gibi içine nar taneleri katılan yemeklerde kullanılmaktadır¹⁵¹. Mısır ve Suriye coğrafyalarında yoğun şekilde yetiştirilen bir meyvedir. M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirilen Uluburun batığında büyük bir pithos içinde çok sayıda nar açığa çıkarılmıştır.

Sümerce NU.ÜR.MA, Akadça NURMU/NURAMTU ve Hurrice *nuranti-* olarak yazılan nar ya da nar ağacı genellikle Hitit ritüel metinlerinde kurban meyvesi olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁵².

Elma Ağacı/ ^{GIŠ}HAŞHUR/^{GIŠ}şamalu-; *Malus sylvestris* ailesine mensup olan elma kışın yapraklarını döken, ilkbaharda beyaz ya da pembe çiçek açan, 10 m'ye kadar büyüeyebilen, anavatanı Orta Asya olan bir ağaçtır¹⁵³.

¹⁴⁷ Ünal, 2016b, 738; Baytop, 2007, 143; Janick, 2005, 272.

¹⁴⁸ Sturtevant, 1931, 43; Weeks, 1985, 84; Hoffner, 1974, 116; Watson, W. G. E. (2004). “A Botanical Snapshot of Ugarit. Trees, Fruit, Plants and Herbs in the Cuneiform Texts”. *Aula Orientalis* 22 (2004), 126; Ünal, 2016b, 738.

¹⁴⁹ Erkut-Reyhan, 2012, 84; Ertem, 1987, 65-66; Tez konumuzun kronolojik olarak dışında yer alan Acemhöyük'te yürütülen kazılar sırasında kömürleşmiş incir kalıntılarında rastlanmıştır Bkz: Özgüç, N. (2015). *Acemhöyük-Buruşhaddum I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 184.

¹⁵⁰ Akaydın, G., Torlak, H., Akbaş, F. (2014). *Anadolu Kültüründe Bitkiler*. Ankara, 190; Janick, 2005, 274.

¹⁵¹ Uhri, A. (2011). *Boğaz Derdi Arkeolojik, Arkeobotanik, Tarihsel ve Etimolojik Veriler Işığında Tarım ve Beslenme Kültür Tarihi*. İstanbul: Ege Yayınevi, 55; Güterbock, 1968, 68.

¹⁵² Ertem, 1987, 67; Ünal, 2016b, 792; Hoffner, 1974, 119-vd.

¹⁵³ Baytop, 2007, 99.

Anadolu coğrafyasında yaygın olarak görülen ^{GIŠ}HAŠHUR/elma ağacı Hitit Dönemi'nde de günümüzde olduğu gibi hem tüketilmek hem de ticareti yapılmak için yaygın şekilde yetiştirilen ve 40 farklı çeşidi olan bir ağaçtı¹⁵⁴. *KBo V 7 Rs. 28 v.d.*'ye konu olan Tiğatapara'nın mal varlığını gösteren tablette "... ½ IKU bağ ve bunun içinde 40 elma ağacı..."¹⁵⁵ İbaresinde, mitoloji metinlerinde değindiğimiz Hedammu Şarkısında ve *KBo XIV 142 Vs. I 56; Vs. II 15*'de NINDA HAŠHUR *ħazilaš* şeklinde elma ağacından bahsedilmektedir¹⁵⁶.

Kaysı Ağacı/ ^{GIŠ}HAŠHUR.KUR.RA; Armeniaca vulgaris ailesine mensup olan kaysı kış aylarında yaprak döken ilkbahar aylarında beyaz ya da pembe çiçek açan, 15 m'ye kadar büyüye bilen, ana vatanı Orta Asya olan ve meyveleri tüketilen bir ağaçtır¹⁵⁷.

Genellikle ritüel metinlerinde kullanıldığı görülen ^{GIŠ}HAŠHUR.KUR.RA Ertem'e göre kaysı, Hoffner'e göre dağ elması ağacıdır¹⁵⁸. *KBo V 7 Rs. 28 v.d.*'ye konu olan Tiğatapara'nın mal varlığını gösteren tablette "... ½ IKU bağ ve bunun içinde 40 elma ağacı ve 42 kaysı ağacı Hanzušra Şehrinde; Bay Hantapi'nin mülkünden " kaysı ağacının bağların içinde ya da tarla kenarlarında yetiştirildiği görülmektedir¹⁵⁹.

Kiraz Ağacı/^{GIŠ}KAR-ŠU; Cerasus microcarpa ailesine mensup olan kiraz kışın yaprak döken ilkbaharda beyaz ya da pembe çiçek açan, anavatanı Orta Asya olan ve 3 m'ye kadar büyüyeabilen, dikenli veyahut dikensiz meyveleri tüketilen bir ağaçtır¹⁶⁰. Hitit çivi yazılı metinlerinde kiraz ağacının meyvesinin bir kısmının ilaç olarak kullanıldığı kaydedilmiştir¹⁶¹.

Hurma Ağacı/^{GIŠ}GIŠIMMAR-aš šešaš/^{GIŠ}IMMAR; Hovenia dulcis Thunb ailesine mensup olan hurma ağacını ana vatanı Doğu Asya olmakla birlikte Türkiye'nin Güney Doğusu'nda yer alan illerde yetiştirilmektedir. 8-10 m yükseklikte beyaz çiçeklere sahip, meyvesi yenen bir ağaçtır¹⁶².

KÚ ve NIR Sümerogramı ile yazılan ^{GIŠ}GIŠIMMAR- aš šešaš /^{GIŠ}IMMAR/hurma ağacının adı Hitit yazılı metinlerinde çok sık karşımıza çıkmamakla birlikte *KUB IV 48 Rs.*

¹⁵⁴ Ünal, 2016b, 695; Weeks, 1985, 83; İnan, 1939, 427-428; Hoffner, 1974, 113-115; Janick, 2005, 276.

¹⁵⁵ Erkut-Reyhan, 2012, 84.

¹⁵⁶ Ertem, 1987, 62-63.

¹⁵⁷ Janick, 2005, 280; Baytop, 2007, 291.

¹⁵⁸ Hoffner, 1974, 115; Ünal, 2016b, 757; Ertem, 1987, 63-64.

¹⁵⁹ Erkut-Reyhan, 2012, 84.

¹⁶⁰ Janick, 2005, 280; Baytop, 2007, 178; Ünal, 2016b, 765.

¹⁶¹ Ünal 2016b, 266; Ertem, 1987, 64.

¹⁶² Baytop, 2007, 257; Janick, 2005, 267.

III 13 3 ve KUB XXXVII I Vs. 14'te ilaç yapımında kullanıldığına dair bilgiler yer almaktadır¹⁶³.

Armut Ağacı/GİŞKarpina-; Pyrus elaeagnifolia Pallas ailesine mensup olan armut dikenli ya da dikensiz, kışın yapraklarını döken, ilkbaharda beyaz çiçek açan ağaç veyahut ağaççıktır¹⁶⁴. Türkiye’de elaeagnifolia dalları dikenli ve kotschyanus dikensiz olmak üzer iki türü yetişmektedir. Anadolu’da Ahlat olarak da bilinmektedir.

GİŞKarpina- Anadolu coğrafyasının genelinde yetişen bir ağaç olmasına karşın Hitit Dönemi’nde sadece “§ 101. Maddede armut ağacı çalınması ya da ağaca zarar verilmesi durumunda 6 Şekel gümüş para cezası” verileceğine dair kanun maddesinde yer almaktadır¹⁶⁵.

Muşmula Ağacı ya da Kızılcık/ GİŞŞENNUR; Mespilus germanica ailesine mensup olan muşmula dikenli 2-3 m yükseklikte beyaz çiçek açan olgunlaşmış meyveleri yenen bir ağaçtır¹⁶⁶. Kızılcık; Cornus ailesine mensup olup, kışın yapraklarını döken, ilkbaharda beyaz çiçek açan ağaç ya da ağaççıktır.

Akadça karşılığı ŞALLURU olan bu ağaca Hoffner ve Thompson’a göre muşmula, Friedrich’e göre armut ya da erik ağacı, H. Ertem’e göre ise kızılcık ağacıdır¹⁶⁷. Muşmula ya da kızılcık ağacı karşımıza Hitit Kanunlarının “§ 104. Maddesinde ağacı kesen kişi Şekel gümüş para cezası öder” şeklinde çıkmaktadır¹⁶⁸.

Kuşburnu Ağacı/ GİŞhat(t)alkešna-; Rosa canina ailesine mensup olan kuşburnu dikenli, 1-5 m arasında büyüeyebilen, dikenli, beyaz veya koyu pembe çiçek açan çalıdır¹⁶⁹. Bu bitkinin meyveleri yaş ya da kurutularak tüketilir, yabani gül, itburnu, köpek gülü gibi yöresel adlar da verilmektedir.

Hitit kaybolan tanrı mitoslarında bu bitkini gövdesinden ritüellerde kullanmak için kapı yapıldığı, yapraklarının beyaz meyvesinin kırmızı olduğu ve meyvesinin su ile karıştırılıp sakinleştirici, teskin edici etkisi olarak kullanıldığı, ağacın dikenli olduğu, dere

¹⁶³ Hoffner, 1974, 118; Ünal, 2016b, 131; Ertem, 1987, 60.

¹⁶⁴ Baytop, 2007, 23; Janick, 2005, 278.

¹⁶⁵ Weeks, 1985, 83; Imparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*. Ankara: İtalyan Kültür Heyeti Yayınları, 119; Ertem, 1987, 70; Ünal, 2016b, 264.

¹⁶⁶ Baytop, 2007, 94.

¹⁶⁷ Ünal, 2016b, 475; Hoffner, 1974, 118; Ertem, 1987, 73-74.

¹⁶⁸ İlgili maddenin içeriği ve açıklaması için tezimizin Kanunlar başlığına bakınız.

¹⁶⁹ Baytop, 2007, 276.

ve vadi boylarında yetiştiği gibi bilgiler yer alan bu ağaç H. Ertem ve G. Karaoğuz'a göre kuşburnu ağacı, A. Ünal'a göre alıç, akdiken ağacıdır¹⁷⁰.

Badem Ağacı/GİŞliti-/let-/GİŞşeşanna-; *Amygdalus communis* ailesine mensup olan badem dikensiz 6-8 m yükseklikte, anavatani Orta Asya, ve güneydoğu Asya olan, beyaz veya pembe renkte çiçekler açan, meyveleri yaş ya da kuru tüketilen bir ağaçtır¹⁷¹. Hitit Florasında ceviz, fındık, fıstık ve badem gibi bitkilerinde kullanıldığı bilinmekte olup, ancak bu bitkilerin Hititçe adları tam olarak bilinmemektedir. GİŞliti-/let-, GİŞşeşanna- kelimesi için badem ağacı tahmini yapılmaktadır. Bazı Hititologlarca GİŞşamama ceviz, fındık, fıstık ya da bu türden kabuklu bir kuruyemiş meyve ağacı olduğu düşünülmektedir¹⁷².

Çivi yazılı metinlerde geçen GİŞliti-/let- kelimesi için başında yer alan GİŞ ideogramından dolayı “GİŞMA İncir Ağacı” GİŞGEŞTIN Üzüm Asması” ve “GİŞSERDU Zeytin Ağacı” gibi bir meyve ağacı olduğu düşünülmektedir. Metinlerden yürütülen tahminlere göre bu meyvenin tok tutucu ve doyurucu bir meyve olduğu anlaşılmaktadır¹⁷³.

Fıstık Ağacı/GİŞLAM.GAL/ GİŞLAM.ĦAL; *Pistacia vera* ailesine mensup olan fıstık kışın yapraklarını döken ve 5-10 m yüksekliğinde bir ağaçtır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde genellikle *P. Attantica* Desf. Türünün üzerine aşılansarak meyvesi için yetiştirilmektedir¹⁷⁴.

Akadça *BU-TU-UT-TUM* şeklinde yazılan Sümerogramı GİŞLAM.GAL/ GİŞLAM.ĦAL olarak gösterilen bu bitki A. Ünal'a göre çam fıstığı, Friedrich'e, Hoffner'a ve Thompson'a göre fıstık ağacıdır¹⁷⁵.

Defne Ağacı/GİŞalanza(n)-/ GİŞalaanzaaş; *Laurus nobilis* ailesine mensup olan defne kışın yapraklarının dökmeyen, 2-5 m yüksekliğinde ve sarıçiçek açan bir ağaç ya da çalıdır. Defne ağacının yaprakları baharat olarak kullanılmaktadır¹⁷⁶.

¹⁷⁰ Karaoğuz, G. (2015). *Hitit Mitolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 22-23; Ertem, 1987, 92-94; Ünal, 2016b, 177.

¹⁷¹ Janick, 2005, 279; Baytop, 2007, 40.

¹⁷² Güterbock, 1968, 70; Ünal, 2016b, 640; Ertem, 1987, 133.

¹⁷³ Singer, 1987, 184; Ünal, 2016b, 319; Güterbock, 1968, 67.

¹⁷⁴ Baytop, 2007, 32.

¹⁷⁵ Ünal, 2016b, 314; Ertem, 1987, 70-72.

¹⁷⁶ Erginöz, G. Ş. (1999). *Hititlerde Anatomi ve Tıp*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 167; Kılıç-Başol, 2015, 39; Baytop, 2007, 86.

Temizlik ritüeli olan *KUB VII 53+KUB XII 58 Rs. III 20 v.d Tunnaü ritüelinde* arınacak kişinin evinin giriş kapısının defne ağacının dalına siyah yün sarılması ile arınmanın yapıldığı metinde geçmektedir¹⁷⁷.

Çam Ağacı/ GIŞeya/GIŞeja/GIŞeian; Pinaceae (Çamgiller) ailesine mensup olan Pinus/Çam türlerine verilen genel addır. Kışın yapraklarını dökmeyen Türkiye’de farklı bölgelerde Kızıl, Kara, Sahil, Halep ve Fıstık çamı gibi türleri görülmektedir¹⁷⁸.

Hitit Kültüründe özel bir yeri olan bu bitki Götze, Sommer ve Ehelolf tarafından “*daima yeşil kalan bir bitki*” olarak okunmuş, Ertem ise bu bitkiyi “*çam ağacı ya da çam ağacının bir türü*” şeklinde Türkçeye kazandırmıştır¹⁷⁹. Hitit Dönemi Anadolu’sunda çam ağacı kanun maddelerine, mitoloji metinlerine ve vergi muafiyeti gibi çalışmalara konu olmuş bir bitkidir¹⁸⁰.

Fıstık Çamı/GIŞLI/GIŞBU-RA-ŞI; Pinaceae (Çamgiller) ailesine mensup olan *Pinus pinea/Fıstık çamına* verilen isimdir¹⁸¹. Çam ağacının tüm türlerinde olduğu gibi fıstık çamı da yaz kış yeşil kalan, 20-25 m yükseklikte meyve veren bir ağaçtır.

Akadça idogramı Thompson’a ve Köcher’e göre fıstık çamı, Ünal’a, Landsberger’e ile Hoffner’e göre ardıç ağacıdır. Ancak metinler incelendiği zaman bu bitkinin hem ağaç determinatifi “GIŞ” hem de ot determinatifi olan “Ú” ile kullanılmasından, ağacın meyvesi ile ilgili ölçülerde *PA-AR-DU* “dal” ve *ŞÁTU, PA* ölçülerinin kullanmasından dolayı fıstık çamı ağacı ve çam fıstığı önermesi bize daha yakın gelmektedir¹⁸².

Meşe Ağacı/GIŞallantaru-; Fagaceae (Kayıngiller) ailesine mensup olan meşe ağacı kışın yapraklarını döker, ilkbahar aylarında yeşillenen bir ağaçtır¹⁸³. Neolitik Çağda hem yiyecek hem de yakacak ve yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Niğde Köşkhöyük’te, Diyarbakır Çayönü’nde ve İzmir Ulucak höyükte yapılan kazılar sırasında meşe palamudu kalıntıları açığa çıkarılmıştır¹⁸⁴.

¹⁷⁷ Ertem, 1987, 77-79; Ünal, 2016b, 54.

¹⁷⁸ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 176; Baytop, 2007, 65.

¹⁷⁹ Ünal, 2016b, 123; Ertem, 1987, 111.

¹⁸⁰ GIŞeja/GIŞeian ile ilgili detaylar için Hukuki Metinler başlıklı kısma ve Mitoloji Metinleri kısmına bakınız.

¹⁸¹ Baytop, 2007, 65.

¹⁸² Ertem, 1987, 96; Ünal, 2016b, 103.

¹⁸³ Baytop, 2007, 207.

¹⁸⁴ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 91.

Akadça *ALLĀNU* “meşe” sözcüğün karşılığı olan ^{GIŞ}allantaru-‘yu Hoffner ve Friedrich meşe ağacı olarak çevirmişlerdir¹⁸⁵.

Sedir Ağacı/^{GIŞ}ERIN; Pınaceae (Çamgiller) ailesine mensup olan *Cedrus libani/Sedir* kışın yaprağını dökmeyen, büyük ve kozalaklı bir ağaçtır¹⁸⁶. Hitit Dönemi’nde Toroslardan getirilen sedir ağaçları çeşitli ritüeller ve ayinlerde kullanılmaktaydı. Sedir ağacının dalları yakılarak tütsülerde, yine bu ağaçtan elde edilen sakızların şaraplarla karıştırarak ve arınma ritüellerinde suya karıştırılarak kullanılmaktaydı¹⁸⁷.

Hitit Büyü ritüellerinde ya da Fal metinlerinde Sedir ağacı ile ilgili şu metinler yer almaktadır: “ ve kral kurban ormanda[arkadan geçer ve o reve[rans yapar.] Rahip ona sedir(i) verir, ve (şöyle) söyler: ^{GIŞ}zipunepi kaza kauzipi iluai dâe ^DLilureнна, ^DAbaten[na] ^DTiuarinna, ^DManuzun[na]”, “ Sonra kraliçe tanrının huzuruna gelir. O, tanrıya reverans yapar. Sonra ^{LU}AZU sedir(i) kraliçenin eline koyar.”, “Kurban sahibi reverans yapar ve ona ^{LU}A Z U sedir(i) alır ve o tekrar kurban masasına (?) kor.”, “Vaktaki ambassi ve keldi'de çiğ ve pişirilmişle kurban sunar, kral tekrar ritual(e) geçer ve kâhin sedir(i) eline kor.”, “tupanzaki- kaplarını da şarapla, tual'le doldurur, ve sonra kâhin sedir (i) kralın [elinden] alır; kral reverans yapar.”, “ve ^{LU}AZU kurban sahibi için sedir(i) çekip alır. Onu hasır masanın altına kor. Kurban sahibi reverans yapar ve ^{LU}AZU Hurrice kunzip züzzumâkip (diye) aynen söyler.”, “[ve] kurban sahibi ellerini yıkar, ^{LU}AZU ona sedir (i) verir. Kurban sahibi reverans yapar; ^{LU}AZU da [Hur]rice aynı şekilde kunzip zuzzumâkip (diye) söyler. [x] ^{LU}AZU, X'i soldan alır; sağdan [a]hrushi-[kab]ından sedir(i) çıkarır. ¹⁸⁸”. Bu büyü metinlerinden de anlaşılacağı üzere sedir ağacı tanrıları cezp etmek için Hititli büyücüler tarafından ritüellerde sıklıkla kullanılmaktaydı.

Ardıç Ağacı/^{GIŞ}DAP-RA-A-NA/DAPRĀNU; Cupressaceae (Servigiller) ailesine mensup olan ardıç yaz kış yapraklarını dökmeyen bir ağaçtır¹⁸⁹. Hititçe ^{GIŞ}DAP-RA-A-NA/DAPRĀNU Akadça *da/prānu* ya da *daparānum* şeklinde yazılmaktadır¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Weeks, 1985, 110; Hoffner, 1974, 57; Ertem, 1987, 79; Ünal, 2016b, 54.

¹⁸⁶ Baytop, 2007, 239.

¹⁸⁷ Ertem, H. (1964). “^{GIŞ}ERİN “Sedir Ağacı” ve Idyogramın Hurrice Okunuşu Hakkında”. *Ankara Üniversitesi Dil veTarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXII/S. 3/4, 129; Ertem, 1987, 82-89; Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 173; Kılıç-Başol, 2015, 39; Ünal, 2016b, 118.

¹⁸⁸ Ertem, 1964, 131-132; KUB XXV 42 Rs. IV; KUB X 63 Vs. I; KUB X I I 11 Rs. (?);KUB XXVII 1 Vs.I; KUB XXVII 1 Rs.III; KUB XXXII 49 a Vs.II; KUB X X X I I 4 9 a Vs.II

¹⁸⁹ Erginöz, 1999, 176; Baytop, 2007, 33.

¹⁹⁰ Watson, 2004, 114; Ünal, 2016b, 629.

Hititçe metinlerde “*GIŠ*” ve “*Ú*” determinatifleriyle kullanılan bu bitki Thompson ve Köcher’e göre ardıç ağacıdır¹⁹¹. Hitit kralı Arnuwan’danın başucunda yaz-kış yeşil duran bir ardıç ağacı olduğu çivi yazılı metinlerde geçmektedir. M.Ö. 13 yüzyılda Kargamış Kralı Ini Teşup Ugarit Kralına yazdığı mektupta iki adet ardıç ağacı göndermesini istemektedir¹⁹². Kargamış kralı muhtemelen bu ağaçları ilaç hazırlamak ya da herhangi bir ayin töreninde kullanmak için istemektedir.

Köknar Ağacı/AŠUĦU; Pinaceae (Çamgiller) ailesine mensup olan Abies/Köknar yaz kış yaprak dökmeyen 30-35 m’ye kadar büyüeyebilen bir ağaçtır. Thompson ve Köcher’e göre AŠUĦU/Köknar olan bu bitkiden ilaç yapımında faydalanılmaktaydı¹⁹³.

Köknar ağacı Hitit metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkmamakla birlikte; Hitit devleti ile Hurri Devleti arasında yapılan siyasi antlaşmada “*yapılan antlaşama yeminine uyulmaması durumunda kesilen köknar ağacının nasıl yeniden büyümeyecekse yemine uymayan tarafında soyunun kuruyacağına*” dair ifadelerde yer almaktadır¹⁹⁴. Köknar ağacının kozalakları Hitit mutfağında ekme yapımı sırasında kullanılmaktaydı. İnce ritüel ekmeği yapılırken ekmeğin ortasına bir delik açılarak köknar ağacının kozalağı konularak tanrıya adak olarak sunulurdu¹⁹⁵.

Selvi Ağacı/GIŠZIHU/GIŠŠU.UR.MAN; Cupressaceae (Servigiller) ailesine mensup olan servinin dünyada 20 dolayında çeşidi bulunmakta olup ülkemizde *Cupressus sempervirens* (Akdeniz Servisi) olarak bilinen türün dik ve yayık büyümesine göre adlandırılan iki türü yaygın şekilde görülmektedir¹⁹⁶.

Servi yaz ve kış aylarında yapraklarını dökmeyen, sert gövdeli dayanıklı bir ağaçtır¹⁹⁷. Günümüz Anadolu kültüründe yaygın olarak dik serviler mezarlık alanlara ve cami avlularına dikilmekte olup, bu ağacın göğe doğru dik bir şekilde büyümesi ile toprakta yatan ölünün ruhunun Tanrıya kavuşma çabası/arzusu, şahadet parmağını hatırlatması gibi nedenlerden dolayı tercih edildiği görülmektedir¹⁹⁸.

Söğüt Ağacı/GIŠkattakangaliya/GIŠšišijam(m)a-; Salix ailesine mensup olan söğüt kış aylarında yapraklarını döken, özellikle dere kenarlarında yetişen bir ağaçtır. Türkiye’de

¹⁹¹ Ertem, 1987, 81-vd.

¹⁹² Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 79-80.

¹⁹³ Weeks, 1985, 111; Ünal, 2016b, 94; Ertem, 1987, 80-81; Erginöz, 1999, 176; Baytop, 2007, 184.

¹⁹⁴ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 171.

¹⁹⁵ Karauğuz, G.(2006). *Hititler Dönemi’nde Anadolu’da Ekmek*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 45.

¹⁹⁶ Ünal, 2016b, 820; Ertem, 1987, 102; Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 76.

¹⁹⁷ Baytop, 2007, 241.

¹⁹⁸ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 78.

25'e yakın söğüt çeşidi bulunmakta olup, bu ağacın kabukları ağrı dindirici ve ateş düşürücü olarak kullanılmaktadır¹⁹⁹.

Ehelolf ve Friedrich tarafından bir ağaç olarak adlandırılan bu bitki S. Alp ve A. Ünal tarafından söğüt ağacı olarak Türkçeye çevrilmiştir²⁰⁰.

Şimşir Ağacı/^{GIŠ}TÚG/^{GIŠ}TAŠKARINNU; Buxaceae (Şimşirgiller) ailesine mensuptur. Şimşir ülkemizin Batı ve Doğu Karadeniz bölgesinde yer yer de Batı ve Güney Anadolu'da yetişen, 6-10 m. boylarında meyveleri küre veya yumurtamsı biçimde olan hemen hemen her mevsim yaprakları yeşil olan çalı yada kısa boylu Latincesi *Buxus* olan ağaçtır. Dünyada 30 civarında çeşidi bulunmakta olup, ülkemizde genel olarak "adi şimşir" ve "Anadolu şimşiri" olarak adlandırılan iki türü görülmektedir²⁰¹.

Hitit Bayram törenleri sıralamasında önemli yeri olan AN.TAḪ.ŠUM^{ŠAR} (*İlkbahar*) Bayramı törenleri esnasında şimşir ormanı içinde yer alan *tarnu*- yakınlarında bu bayramla ilgili kutlamalar yapıldığı çivi yazılı tabletlerde geçmektedir²⁰². Günümüzde yaygın olarak tarak, oyuncak, kaşık, havan vb. gibi ürünlerin üretiminde kullanılan şimşir ağacı Hititler Dönemi'nde de dayanıklılığından dolayı bu ürünlerin imalatında kullanılmıştır²⁰³. Hititli marangoz ustaları günümüz şimşir kullanımından farklı olarak şimşir ağacından çalpara gibi müzik atletleri de yapmışlardır²⁰⁴.

Abanoz Ağacı/^{GIŠ}ESI; Hitit metinlerinde karşımıza nadiren çıkan bu bitki Deimel'e göre akça ağaç, Thompson'a ve Götze'ye göre söğüt ağacı, Friedrich, Hoffner ve H. Ertem'e göre mobilyacılıkta kullanılan, tohumlarından ilaç yapılan sert bir ağaç türü olan abanoz ağacıdır²⁰⁵.

Kavak Ağacı/^{GIŠ}ḫarāu/Á.SAL; Populus/Salicaceae (Söğütgiller) türüne mensup olan kavak kışı aylarında yapraklarını döken uzun boylu bir ağaçtır²⁰⁶. Güterbock, Friedrich ve H. Ertem'e göre kavak ağacı olan bu bitki *KUB XVIII 5 II I v.d.* ile *KUB XXV 23 V.s I 15*'teki bilgilere göre nehir veyahut dere kenarında yetişmektedir²⁰⁷.

¹⁹⁹ Baytop, 2007, 248.

²⁰⁰ Ertem, 1987, 101-102; Ünal, 2016b, 828.

²⁰¹ Erginöz, 1999, 177; Baytop, 2007, 258; Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 58.

²⁰² Ertem, 1987, 105.

²⁰³ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 59; Ertem, 1987, 104-105; Baytop, 2007, 258.

²⁰⁴ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 58-59.

²⁰⁵ Ünal, 2016b, 618; Ertem, 1987, 89; Erginöz, 1999, 173.

²⁰⁶ Baytop, 2007, 162; Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 209; Ünal, 2016b, 836.

²⁰⁷ Ertem, 1987, 91-92; Ünal, 2016b, 756.

Ilgın Ağacı/GİŞPainu-/GİŞBINU/GİŞŞINIG; Tamarix (Tamaricaceae) türüne mensup olan ılgın çalı görünümünde küçük boylu bir ağaçtır. Dere veyahut deniz kenarlarında kumlu ve sulu toprakları seven, çiçekleri beyaz veya pembe renkte açmaktadır²⁰⁸.

Hitit ritüel metinlerinde geçen GİŞPainiya/GİŞBINU/GİŞŞINIG için GLH'de "İlgın Ağacı" anlamı verilmiştir²⁰⁹. Hititçesi GİŞPaini'dir. Yalnız doğum ritüelinde "LUpatili (bir rahip)doğum iskemlesini leğenden: GİŞ ERIN'i (Sedir ağacı), GİŞPaini'yi (İlgın ağacı), ve GİŞ ZERTUM'u (Zeytin ağacı) ağaçtan aldıktan sonra kadın ağzını temizler" şeklinde bir ifade kullanılmaktadır²¹⁰.

Mersin Ağacı/ĀSU/AZU; Myrtaceae (Mersingiller) ailesine mensup olan bu ağaç genellikle deniz kenarında ya da denizsel iklimin görüldüğü bölgelerde yetişmektedir. Beş metreye kadar büyüyen yaz kış yaprak dökmeyen mersin ağacının ilkbaharda beyaz çiçeği açar, meyveleri Murt adı ile halk arasında tüketilmektedir²¹¹.

Thompson'a ve Köcher'e göre mersin ağacı olan bu bitki metinlerde diğer bitkilerle birlikte ilaç yapımında kullanılmaktadır²¹².

Buhur Ağacı/ KANAKTU; Altingiaceae ailesine mensup olan Liquidambar Orientalis Miller/Anadolu sığla ağacı ya da Günlük adı ile bilinen buhur kışın yaprak döken, çınar ağacı görünümünde olan ve 20 m'ye kadar büyüyebilen bir ağaçtır. Buhur ağacının gövdesinden Buhur yağı, Günnük sakızı, Kara günlük yağı veya Sığla yağı elde edilir²¹³.

Thompson'a, Köcher'e ve Soden'e göre buhur ağacı olarak çevrilen bu bitki, KUB XXXVII I Vs. 10'da tohumlarının diğer bitkilerle birlikte ilaç yapımında kullanıldığı şeklinde metinde geçmektedir²¹⁴.

²⁰⁸ Erginöz, 1999, 171; Baytop, 2007, 138.

²⁰⁹ Hoffner, 1974, 119; Ertem, 1987, 99-101; Puhvel, J. (2004). "Bunch of Grapes, Swarm of Locusts". *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 56, 213; Ünal, 2016b, 730.

²¹⁰ Reyhan, E. (2010b). "Ortaköy/Şapinuwa'dan Kizzuwatna Kökenli Ritüellerde Geçen Yeni Bazı "Kurban Terimleri". *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 646-647.

²¹¹ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 135; Baytop, 2007, 206; Erginöz, 1999, 176; Ünal, 2016b, 99.

²¹² Ünal, 2016b, 787; Ertem, 1987, 80.

²¹³ Baytop, 2007, 125.

²¹⁴ Ertem, 1987, 94.

IV. 2. Tarla Bitkileri

Hititlerden günümüze Anadolu’da tarımı yapılan ürünlerin büyük bir kısmı aynı şekilde ekilip-dikilmeye devam edilmiştir. Hitit tarla tarımının temel ürünleri arpa ve buğdaydı. Hitit halkının geçim kaynağı buğday, Orta Anadolu coğrafyası ile özleştirilmiş bir üründü. Hitit ekonomisinde buğday önemli bir değiş-tokuş aracıydı²¹⁵. Hitit dönemi Anadolu’su Mezopotamya ve Mısır kadar sulak, bereketli alanlara sahip değildi. Hitit devletinde topraklar kralın, tapınakların ya da bazı kişilerin elindeydi. Hitit yasalarına göre tarla satın almak yolu ile de arazi sahibi olunuyordu. Kralın kişilere tarla bağışlaması ile de arazi sahibi olduğunu Boğazköy tabletlerinden anlaşılmaktadır. Hititlerde tarım temel geçim kaynağı olduğu için hukuki metinlerin bir kısmını tarımla ilgili maddeler oluşturmuş, ekilmiş bir tarla üzerine bir başkasının ekim yapması ölümle cezalandırılan bir suç olmuştur.

Hitit çivi yazılı metinlerine göre tarla tarımı yapılan ürünler şunlardır: arpa (*ŠE*), buğday (*ZÍZ*), susam (*ŠE.GIŠ*), ay çiçeği (*tiuariia*), haşhaş (*GIŠhaššikka*), yulaf ve çavdar, vb. gibi ürünler²¹⁶. Hitit çiftçisinin yaşadığı en büyük sorunlardan bir tanesi tarlaların sulanmasıydı. Mısır ve Mezopotamyalı çiftçilerin aksine Hititli çiftçiler Fırtına Tanrısının yani gökyüzünün insafı ile baş başa kalmış durumdaydılar.

Arpa ve buğday türleri Hitit besin zincirinin temelini oluşturuyordu. Hububat ürünleri ve darı Hitit Dönemi ile Demir Çağı arasında Anadolu halklarının temel karbonhidrat ihtiyacını karşılıyordu²¹⁷. Bronz Çağı toplumlarının büyük bir kısmının temel besin maddesini arpa karşılamaktaydı. Bunun temel sebebi ise iklimin kötü olduğu yıllarda dahi arpadan alınan hasatın minimum garantide olmasıdır. Arpa fakir topraklarda ve donlu havalara karşı dirençli bir bitki olması geniş bir coğrafyada yetiştirtmesinin en önemli sebebidir. Arpa minimum üretim şartlarında bile buğdaydan daha fazla verim vermektedir²¹⁸.

Hitit hububat kültüründeki en çeşitli bitki türü ve en geniş dikim alanına sahip bitki buğdaydır. Arkeobotanik verilere göre yabani, emer, kılçıksız, ekmeklik/sert türleri tespit

²¹⁵ Karakuzulu, Z. (2012). “Anadolu’da İlk Çağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye’nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi”. *Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi*, 387; Kapluhan, E. (2013). “Türkiye’de Kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi”. *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 27, 500; Reyhan, 2010a, 66.

²¹⁶ Hoffner, 2003, 97; Nesbitt, 1995, 29; Sipahi, T. (2015). “Anadolu’da Gıda Kültürü’nün 3500 Yıllık Geçmişi”. *Gıda Mühendisliği Dergisi*, S. 41, 37.

²¹⁷ Ünal 2007, 141; Brandau-Schickert, 2004, 82-83; Dörfler, W.-vd. (2011). “Environment and Economy in Hittite Anatolia”. *Insights Into Hittite History and Archaeology, Colloquia Antiqua*, S. 2, 106.

²¹⁸ Dörfler-vd., 2011, 106.

edilmiştir. Kuşaklı'da ele geçirilen Sanduri buğdayı, Kuşaklı dışında diğer Hitit yerleşimlerinde ele geçmemiştir²¹⁹.

Arpa/ŠE/hakli-; Arpa, ülkemizde tarla ürünleri arasında ekiliş alanı bakımından buğdaydan sonra ikinci üründür. Arpa ülkemizin tüm bölgelerinde yetiştirilebilmekte ve birim alanından alınan ürün miktarı bakımından buğdaydan daha fazla mahsul veren bir bitkidir²²⁰.

Serin iklim tahılları içinde iklim istekleri en fazla olan bitki arpadır. Fazla sıcak ve soğuk olmayan bölgelerde iyi mahsul veren bir bitkidir. Sıcaklığın 0° C'nin altına düşmeyen ve 18-20° C'nin üstüne çıkmayan, nispi nemin % 70-80 arasında olduğu alanlar doğal ekolojik alanıdır. Arpa kuraklığa ve aşırı sıcaklara dayanamayan bir bitkidir²²¹. En iyi arpa toprakları: milli, havalanması ve nemliliği uygun, organik maddesi yüksek nemli bölgelerde yer alan topraklardır²²².

Hitit Dönemi'nde Anadolu'da yoğun şekilde yetiştirilen arpa/ ŠE, Hititçe *halki-* ideogramıyla Akadça *ŠE'U* şeklinde çivi yazılı metinlerde karşımıza çıkmaktadır. ŠE/arpanın çeşitleri olduğu Hoffner tarafından iddia edilen *šepit-* ve *ewan-* Ekmek listesinde, ritüel ve bayram törenlerini anlatan metinlerde geçmekte, ^{URU}*Šapidduwa* yer adının *šepit* bitkisinden geldiği yine Hoffner tarafından düşünülmektedir²²³.

Arpanın yemek olarak hazırlanmasında pek çok teknik vardır. Kuşaklı'da arpanın hamurlaştırılarak düz ekmek haline getirildiğine dair arkeolojik bulgular ele geçirilmiştir. Kuşaklı bira imalathanesinde dinlendirilmeye bırakılmış arpa kalıntıları, arpanın bira üretiminde de kullanıldığını göstermektedir²²⁴. Diğer yandan orta üretimi yani günümüzdeki bulgura benze şekilde de kullanımı vardı. Arpa haşlandıktan sonra ocakta kurutuluyor daha sonra ezilerek bulgur elde ediliyordu. Hitit ordusu sefer sırasında yanlarında arpa taşıyor istedikleri zaman bulgura veyahut çevirmeden haşlayarak arpayı tüketiyorlardı²²⁵. Ayrıca Hitit dini hayatı ve günlük yaşamında çok önemli yer tutan bira

²¹⁹ Dörfler-vd., 2011, 107-108.

²²⁰ Demirci, 2007, 8.

²²¹ Demirci, 2007, 10.

²²² Demirci, 2007, 12.

²²³ Eren, E. (2005). *Geçmişten Günümüze Anadolu'da Bira*. İstanbul: Bileşim Matbaası Yayınları, 37; Hoffner, 1974, 77-80; Ertem, 1987, 4-5; Sturtevant, 1931, 58; Uhri, 2011, 44-45; Hoffner, 1974, 62-63; Weeks, 1985, 109; Weeden, M. (2009). "The Akkadian Words for "Grain" and the God Haya". *Die Welt des Orients*, B. 39, S. 1, 84-85; Ünal, 2016b, 631.

²²⁴ Dörfler-vd., 2011, 107.

²²⁵ Dörfler-vd., 2011, 107.

arpadan yapılmaktaydı. Kabuklu arpalar çimlendirilerek malt haline getiriliyordu²²⁶. 1 ton arpadan 800-900 kg malt elde ediliyor, buda 40-50 litre bira yapımına tekabül ediyordu. Şu ana kadar Boğazköy'e yakın yerlerde buğday ve nohudun az ekildiği daha çok arpa ekimi yapıldığı bilinmektedir. Boğazköy'deki yer altı tahıl siloları genellikle arpa ile doluydu.

Buğday/ZÍZ/kant-; Buğday ülkemizde kuru koşullarda üretimi yapıldığı için verimi diğer tahıl ürünlerine göre azdır. Ancak bazı bölgelerde buğday üretiminin alternatifi yoktur. Buğday Anadolu'nun hemen her bölgesinde yetişmekte, ekiliş ve üretim miktarı bakımından ilk sırada yer almaktadır²²⁷.

Hitit Devri Anadolu'sunda ekmek yapımında kullanılan ve metinlerde ZÍZ/kant- olarak yazılan buğday genellikle ZÍZ.A/ZÍZ.AN.NA kıvılcıca buğday, ZÍZ harkiyaş/harkiyaş ZÍZ beyaz buğday, ZÍZ zenantaş güz buğdayı gibi üç alt türe ayrılmıştır²²⁸. Buğday Hitit kanunlarında, mitoloji metinlerinde ve ritüellerde sık sık karşımıza çıkan bir bitkidir.

Konya Karahöyük'te ele geçirilen tahıllar öğütülmeye hazır halde depo alanlarına getirilerek saklanıyordu. Bu tahıllar saray ve tapınaklarda çalışan çok sayıda insanın karnını doyurmak için kullanılıyordu. Erken bronz çağında ekmek yapımında *Triticum vulgare* ve *Triticum compactum* kullanılmaktaydı²²⁹. Günümüz Anadolu'sunda üç çeşit buğday yetiştirilmektedir. Ekmeklik orta sert ve yumuşak buğday (*Triticum aestivum*), ekmeklik ve bisküvilik yumuşak topbaş buğdayı (*Triticum compactum*) ve irmiklik (bulgurluk ve makarnalık) sert buğday (*Triticum durum*)²³⁰.

Karahöyük'te arkeolojik kazılarda açığa çıkarılan buğday örnekleri sert ve dayanıklı durum buğdayı olduğu anlaşılmıştır. Yürütülen çalışmalar sonucunda durum buğdayının M.Ö. II. Bin yılın ikinci yarısında Anadolu'da yetiştirildiği ortaya çıkmıştır.

Yulaf ya da Çavdar/KAR-aş; Friedrich ve Hoffner *KAR-aş* olarak yazılan bu bitkiyi buğday olarak tercüme etmiş, Ertem ise çavdar ya da yulaf olarak tercüme etmiştir.

²²⁶ Dörfler-vd., 20011, 110.

²²⁷ Demirci, 2007, 7.

²²⁸ Sturtevant, 1931, 15; Erkut, S. (1998). "Hititlerde AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine bir İnceleme". *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 2; Ünal, 2016b, 658; Hoffner, 1974, 65-66, 69-73; Ertem, 1987, 12-13; Weeks, 1985, 108.

²²⁹ Ertem, 1987, 9; Erkut 2008, 3.

²³⁰ Demirci, 2007, 11; Erkut, S. (2008). "Konya Karahöyük'te Ele Geçen M.Ö. II. Binyılın İlk Çeyreğinden Buğday Örneği". *Bellekten*, C. LXXII/S. 263, 3-4.

Hitit metinlerine göre domuz yiyeceği ve ritüel maddesi olarak geçen *KAR-aš PA* ve *UP-NU* gibi ölçü birimleriyle kullanılan bir bitkidir²³¹.

Karaburçak/ GÚ.ŠEŠ; ülkemizde 60 kadar türü olan, genellikle hayvan yemi olarak kullanılan *Vicia* ailesine mensup bir veyahut birkaç yıllık otsu bitkidir²³². Hitit ritüel metinlerinde, eczacılık metinlerinde ve büyü ritüellerinde geçmekte olan GÚ.ŠEŠ A. Ünal'a göre burçak, Hoffner'e göre karaburçaktır²³³.

Susam/ŠE.GIŠ.Í/GIŠšam(m)am(m)a-/ŠAMAŠŠAMMÚ; Iridaceae (Süsengiller) türlerinin arasında yer alan *Sesamum indicum L.-Pedaliaceae/susam* çok yıllık otsu, mor veya beyaz çiçekli, tohumları için yetişen bir tarla bitkisidir²³⁴. Sümerce ŠE.GIŠ.Í, Akadça ŠAMMAŠŠAMMU, Luvice *PI.A.*'i *GIŠšammamma* ve Hurrice *šumišumi-* şeklinde metinlerde kullanılmaktadır²³⁵.

KBo VIII 91 rev. 3 f. Nolu tablette “NINDA.ŠE.GIŠ.Í ve NINDA.LÁL ŠE. GIŠ.Í” olarak karşımıza çıkan “*Susamlı ekmek ve Ballı susamlı ekmek*” susamın günlük hayatta yaygın bir şekilde kullanıldığına örnektir²³⁶.

Haşhaş/GIŠhaš(š)ik(k)a-/Haššikka/GIŠHAR; Papaveraceae (Gelincikgiller) ailesine mensup olan *papaver somniferum/haşhaş* bir yıllık tarım bitkisidir²³⁷. Hitit metinlerinde bitki ve meyvesi şeklinde geçmektedir. Meyvesinin dışı sert, dış kabuğu kırıldıktan sonra içinden çıkan tohumların kavru olarak tüketildiği ve susam gibi yağlı bir bitki olduğu aktarılmaktadır²³⁸.

Çalışma konumuzun zamansal kapsamı dışında olmasına rağmen Kargamış Geç Hitit Şehrinde açığa çıkarılan Hitit Ana tanrıçası Kubaba'nın elinde haşhaş betimlenmiştir²³⁹.

Fasulye/GÚ.GAL/GÚ.GAL.GAL; Metinlerde *GÚ.GAL* Sümerogramı ile geçmekte olup, *BÁN* ve *UPNU* ölçüleri ile kullanılan bu bitki Hoffner'e göre nohut, Ünal ve Ertem'e göre fasulyedir²⁴⁰.

²³¹ Ertem, 1987, 21-22; Hoffner, 1974, 73-77.

²³² Baytop 2007, 54.

²³³ Hoffner, 1974, 99-102; Ünal, 2016b, 660.

²³⁴ Baytop, 2007, 252-253.

²³⁵ Albayrak, A., Solak, M., Uhri, A. (2008). *Deneyisel Bir Arkeoloji Çalışması Olarak Hitit Mutfağı*. İstanbul: Metro Kültür Yayınları, 908; Ertem, 1987, 1; Hoffner, 1974, 126-127; Ünal, 2016b, 831.

²³⁶ Güterbock, 1968, 66.

²³⁷ Baytop, 2007, 130; Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 169.

²³⁸ Gezgin, D. (2010). *Bitki Mitosları*. İstanbul: Hel Yayıncılık, 87; Ertem, 1987, 19; Albayrak-Solak-Uhri, 2008, 908.

²³⁹ Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 251.

Bezelye ya da Mercimek/GÚ.TUR/GÚ.GAL; Hitit metinlerinde yemek listelerinde ve ritüellerde kullanılan bitkiler arasında yer alan *BÁN* ve *ŠÁTU* ölçüleri ile kullanılmakta olan *GÚ.TUR* için Hoffner mercimek, Ünal ve Ertem bezelye tercümesini düşünmektedir²⁴¹.

Bakla/ GÚ.GAL.GAL; Sümerogramı *GÚ.GAL. Fasulye* ideogramına *GAL* “büyük” Sümerogram eklenmesi ile yazılan bakla, Hitit metinlerinde kurban maddeleri arasında geçmektedir²⁴².

Acı Bakla/ÚTAR.MUŠ/TA.AR.MU.UŠ; *Lupinus* (Leguminosae) türleri arasında yer alan *acı bakla/domuz baklası* bir yıllık tüylü, beyaz veya mavi çiçekli, tohumları zehirli otsu bir bitkidir²⁴³. Akadça büyü metinlerinde geçen *TA.AR.MU.UŠ* Thompson tarafından acı bakla olarak çevrilmiştir²⁴⁴.

Sarımsak/ŠUMŠAR/šuppiwašharSAR; *Liliaceae* (Zambakgiller) ailesine mensup olan *Allium* türleri arasında yer alan sarımsak yumrulu ve kokulu bir bitkidir²⁴⁵. Hitit metinlerinde karşımıza tıp ve eczacılıkla ilgili metinlerinde ilaç hazırlanmasında kullanılan bitkiler arasında geçmektedir²⁴⁶.

Soğan/ Šummeššar/ SUMŠAR/ ŠUM.SIKIL(ŠAR)/ (GIŠ)kapanu-; *Liliaceae* (Zambakgiller) ailesine mensup olan *Allium* türleri arasında yer alan soğan çok yıllık, yumru köklü, kokulu otsu bir bitkidir²⁴⁷. Götze’ye göre soğan kelimesi Sümerce *ŠUM* “sarımsak” ve *SIKILL* “temiz” kelimelerinin birleşmesinde oluş, bitkinin genellikle temizlik metinlerinde geçmesini bu fikrin doğruluğunu kuvvetlenmesine neden olmuştur²⁴⁸.

Pırasa/GA.RASŠAR/GA.EŠ8ŠAR; Hitit çivi yazılı metinlerde soğan ve sarımsak gibi bitkilerle geçer. Yenen ve saplı olan bir bitkidir²⁴⁹. Sümerogramı Landsberger’e göre

²⁴⁰ Uhri, 2011, 93-94; Ertem 1987, 29; Hoffner 1974, 97; Ünal, 2016b, 702.

²⁴¹ Weeks, 1985, 83; Ünal, 2016b, 649; Uhri, 2011, 86; Albayrak-Solak-Uhri, 2008, 908; Hoffner, 1974, 95-95; Ertem, 1987, 31.

²⁴² Albayrak-Solak-Uhri, 2008, 908; Uhri, 2011, 82; Hoffner, 1974, 98-99; Ertem, 1987, 30; Weeks, 1985, 82.

²⁴³ Baytop, 2007, 93.

²⁴⁴ Ertem, 1987, 103.

²⁴⁵ Ünal, 2016b, 817; Baytop, 2007, 237.

²⁴⁶ Burde, C. (1974). *Hethitische Medizinische Texte*. Wiesbaden, 23; Hoffner, 1974, 108-109; Erginöz, 1999, 176; Ertem, 1987, 32.

²⁴⁷ Baytop, 2007, 246-247.

²⁴⁸ Weeks, 1985, 83; Ertem, 1987, 32-33; Hoffner, 1974, 108-109; Witczak, K. T. (2006). “The Hittite Name For ‘Garlic’”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 59, No. 3, 341; Ünal, 2016b, 826.

²⁴⁹ Ertem, 1987, 40.

GA.RAŞ^{ŞAR} olarak yazılan bu bitki Hoffner'e göre pırasadır ve metinlerde soğan ve sarımsakla birlikte geçer²⁵⁰.

Pancar/ÚŞINBURATU/ÚŞUMUTTU; Chenopodiaceae ailesine mensup olan *Beta/Yabani pancar/pancar* çok yıllık, 100 cm kadar büyüeyebilen otsu bir bitkidir. Türkiye'de Ala pancar, Dağ pancarı, Pazı pancarı, Tarla pancarı, Yağlı pancar, Şeker pancarı, Pazı ve Kırmızı pancar gibi türleri görülmektedir²⁵¹. Akadça *ŞUMUTTU* ya da *ŞIMITTU* şeklinde yazılan pancar, Hitit metinlerinde ilaç yapımında kullanılmaktaydı²⁵².

Kimyon/Kappani-/ÚTIN.TIR/GAMUN; Umbelliferae ailesine mensup olan *Cuminum cyminum/kimyon* meyvelerinden baharat elde etmek için yetiştirilen bir yıllık otsu bir bitkidir²⁵³. Kimyon Hitit metinlerinde ilaç yapımında kullanıldığı ve tohumlarının *BÁN*, *ŞÁTU* ve *UPNU* gibi ölçülerin ile kullanıldığı bilinmektedir²⁵⁴.

Dereotu/NA-A-RU^{ŞAR}; Umbelliferae ailesine mensup olan *Anethum graveolens/dereotu* bir yıllık, sarıçiçekli ve 60 cm kadar büyüeyebilen otsu bir bitkidir. Yaprakları ve dalları yemeklere koku vermek için kullanılmaktadır²⁵⁵. *NA-A-RU^{ŞAR}* kelimesi Akadça “*nehir, kanal*” anlamına gelmekte olup, bu bitkinin nehir ya da dere kenarında yetiştiğine dair kanıt oluşturmaktadır²⁵⁶.

Tere ya da Ayırık Otu/ZÁ.AH.LI/ZAG.ĦI.LI/Zahheli- ; Cruciferae ailesine mensup olan *Lepidium sativum/tere/kerdeme* bir yıllık, beyaz veya pembe çiçekli, 20-50 cm yükseklikte bahçe ve bostanlarda yetişen otsu bir bitkidir. Terenin yapraklı dalları salata yemeklerinde ve yaprakları da yara tedavi edici özelliği için kullanılmaktadır²⁵⁷.

Gramineae ailesine mensup olan *Elymus repens*, Gould subsp. *Repena* türleri arasında yer alan ayırık otu çok yıllık, yumrulu ve otsu bir bitkidir. Bu bitki idrar söktürücü olarak kullanılmaktadır²⁵⁸. Friedrich, Hoffner, Ünal ve Köcher'e göre *ZÁ.AH.LI^{ŞAR}/ZAG.ĦI.LI ZAG.ĦI.LI/Zahheli-* olarak yazılan bitki “*tere*”, Ertem'e göre ritüel ve askeri yemin metinlerinde geçen bu bitki “*ayırık otu ya da üzerlik otu*”dur²⁵⁹.

²⁵⁰ Hoffner, 1974, 107; Ünal, 2016b, 808; Ertem, 1987, 40.

²⁵¹ Baytop, 2007, 277.

²⁵² Ertem, 1987, 31-32.

²⁵³ Baytop, 2007, 178.

²⁵⁴ Hoffner, 1974, 103-104; Ertem, 1987, 44-45; Ünal, 2016b, 765; Erginöz, 1999, 170.

²⁵⁵ Baytop, 2007, 89.

²⁵⁶ Ertem, 1987, 48.

²⁵⁷ Baytop, 2007, 171.

²⁵⁸ Baytop, 2007, 39; Erginöz, 1999, 172.

²⁵⁹ Ertuğ, F. (1999a). “Örenlerin Bitkisi Üzerlik”. *Bilim ve Teknik*, S. 379, 88; Ertem, 1987, 54-55; Hoffner, 1974, 110-111; Ünal, 2016b, 599.

Salatalık/UKÚŠ/kunkumatiŠAR; Cucurbitaceae ailesine mensup olan *Cucumis trigonus Roxb/salatalık* bir yıllık, sürünücü, sarıçiçekli ve otsu bir bitkidir. Türkiye’de Hıyar/Salatalık, Kavun ve Acar/Acur gibi türleri meyvesi için yetiştirilmektedir²⁶⁰. ŠÚ ve IŠ Sümerogramlarının birleşiminden oluşan bu bitki Thompson, Deimel, Ünal ve Hoffner’e gör salatalık/hıyardır²⁶¹.

Kişniş/ŠE.LÚŠAR/ÚŠE.LÚ/tarpatarpaŠAR; Umbelliferae ailesine mensup olan *Coriandrum sativum/kişniş* bir yıllık, beyaz veya pembe çiçekli, 20-50 cm yükseklikte ve meyveleri baharat olarak kullanılan bir bitkidir²⁶². ŠE.LÚŠAR şeklinde yazılan bitki Thompson, Köcher, Ünal ve Hoffner’e göre kişniştir²⁶³.

Hardal/ÚHAR.HAR/ÚHALPANUM?; Cruciferae ailesine mensup olan *Sinapis arvensis/Hardal/Hardal otu* bir yıllık sarı çiçekli, 20-60 cm yükseklikte ve otsu bir bitkidir²⁶⁴. Thompson’ ÚHAR.HAR ve ÚHALPANUM Sümerogramlarını hardal bitkisi olarak çevirmiştir²⁶⁵.

IV. 3. Çiçekler ve Otsu Bitkiler

Mekke Pelesengi/GiŠARGĀNU; Hitit metinlerinde karşımıza çıkan bu bitki Thompson, Köcher ve Ünal’a göre diğer bitkilerle birlikte ilaç yapımında kullanılan GiŠARGĀNU Mekke pelesengidir²⁶⁶.

Kenevir/AZALLĀ/AZALLÚ; Cannabis sativaa (Cannabaceae) ailesine mensup olup olan kenevir bir yıllık otsu lif ve tohum elde etmek için yetiştirilen 20-100 cm arasında büyüye bilen, yapraklarından ya da çiçeklerinden uyuşturucu madde üretilen bir bitkidir²⁶⁷. Thompson’a göre tohumunda ilaç yapılan AZALLÚ bitkisi kenevirdir²⁶⁸.

Safran/ÚAZUPIRU/ÚUZZIPIRATUM; Iridaceae (Süsengiller) ailesine mensup olan *Crocus sativus/safran* sonbahar da mor çiçek açan, 20 cm’ye kadar büyüye bilen, yumrulu, koku verici ve boya maddesi olarak kullanılan bir bitkidir²⁶⁹. Thompson ve

²⁶⁰ Baytop, 2007, 256.

²⁶¹ Hoffner, 1974, 106; Ünal, 2016b, 815; Ertem, 1987, 53-54.

²⁶² Erginöz, 1999, 175; Baytop, 2007, 179.

²⁶³ Ünal, 2016b, 766; Hoffner, 1974, 104-105; Ertem, 1987, 50.

²⁶⁴ Baytop, 2007, 129.

²⁶⁵ Ertem, 1987, 92, 121.

²⁶⁶ Erginöz, 1999, 176; Ertem, 1987, 80; Ünal, 2016b, 785.

²⁶⁷ Baytop, 2007, 170; Erginöz, 1999, 176.

²⁶⁸ Ertem, 1987, 80.

²⁶⁹ Baytop, 2007, 232.

Ünal'a göre bazı bitkilerle birlikte ilaç yapımında kullanılan ÚAZUPIRU safran bitkisidir²⁷⁰.

Aksırık Otu/ÚBU'ŠANU; Hitit metinlerinde karşımıza çıkan bu bitki Thompson, Ünal ve Köcher'e göre Sümerce ÚBU'ŠANU idogramıyla yazılan aksırık otudur²⁷¹.

Kekik/(Ú)HAŠU; Lamıaceae (Ballıbabagiller) ailesine mensup olan kekik çok yıllık, beyaz ya da mor çiçek açan, kuvvetli kokuya sahip bir bitkidir²⁷². Anadolu'nu her yerinde genel olarak *Origanum (Mercanköşkü)* türü yaygın olarak yetişir. *Origanum* türlerinin %60'ı Türkiye'de yetişmekte olup, ilaç, yiyecek yapımı ve böcek kovucu gibi amaçlar için kullanılmaktadır²⁷³. Hitit çivi yazılı metinlerine göre ilaç olarak kullanılan (Ú)HAŠU Thompson, Ünal ve Köcher'e göre kekiktir²⁷⁴.

Nane/URNÚ; Mentha (Labiatae) türleri arasında yer alan nane çok yıllık, tüylü, mor veya morumsu beyaz çiçekli bir bitkidir. Dere nanesi, Su nanesi, Kır nanesi, İt nanesi, Bahçe nanesi, Kara nanesi, Antep nanesi, Kıvrırcık nane, Anuk gibi türleri yaş ya da kuru şekilde tüketilmektedir²⁷⁵. Hitit çivi yazılı metinlerine göre ilaç olarak kullanılan URNÚ Thompson ve Köcher'e göre nane bitkisidir²⁷⁶.

Su Mercimeği/ħalenzu-; Lemna (Lemnaceae) türleri arasında yer alan su mercimeği göl ve su birikintileri üzerinde yetişen, görünüşü mercimeğe benzeyen bir bitkidir. Türkiye'de dört türü yetişmektedir²⁷⁷. Mitoloji metinlerinde geçen ħalenzu-Friedrich ve Hoffner'e göre su mercimeğidir²⁷⁸.

İt Üzümü/GEŠTIN.KA₅.A; Ribes rubrum (Grossulariaceae) ailesine mensup olan it üzümü/Frenk üzümü dikensiz gövdeli, parçalı yapraklı, kırmızı meyveli, bahçelerde yetişen ve olgun meyveleri yenen çalı görünümünde bir bitkidir²⁷⁹. Metinlerde ilaç yapımında kullanıldığına dair bilgiler bulunan GEŠTIN.KA₅.A Köcher tarafından it üzümü olarak tercüme edilmiş, A. Ünal Hitit metinlerinde böyle bir sözcüğün olmadığını iddia etmiştir²⁸⁰.

²⁷⁰ Ünal, 2016b, 813; Ertem, 1987, 81; Erginöz, 1999, 176.

²⁷¹ Ertem, 1987, 81; Ünal, 2016b, 103.

²⁷² Baytop, 2007, 168.

²⁷³ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 151.

²⁷⁴ Ünal, 2016b, 758; Ertem, 1987, 92; Erginöz, 1999, 177.

²⁷⁵ Baytop, 2007, 213.

²⁷⁶ Erginöz, 1999, 177; Ertem, 1987, 105.

²⁷⁷ Baytop, 2007, 250.

²⁷⁸ Ertem, 1987, 91.

²⁷⁹ Baytop, 2007, 109.

²⁸⁰ Ünal, 2016b, 128; Ertem, 1987, 89.

Çöven Otu/ ^{GIŠ} karšani/karšaniya-; Caryophyllaceae (Karanfilgiller) ailesine mensuptur. Hitit çivi yazılı metinlerde geçen ^{GIŠ}karšani olarak geçen bitkiyi Ünal ve Bossert tarafından çöven olarak, Hoffner tarafından ise sabun otu olarak çevrilmiştir²⁸¹. Çöven otu çok yıllık ve kazık köklü, pembe ve beyaz çiçek açan otsu bir bitkidir²⁸². Hitit metinlerinde 20 çeşidinden bahsedilen çöven otu büyük ve kalın, dışı hafif kırmızımtırak kökleri dövülerek temizlik amacıyla kullanılıyordu²⁸³.

^{GIŠ}karšani bitkisi çivi yazılı metinlerde temizlik ritüellerinde kişni kendini ya da ruhunu temizlemesi *KBo IV 2 I 39 v.d* ya da büyü ve kötü rüyaların giderilmesi *KUB XXIV 9 II 17 v.d* için kullanılmaktaydı²⁸⁴.

Sabun Otu/ŠE.NAG; Caryophyllaceae (Karanfilgiller) ailesine mensup olun sabun otu çok yıllık, kazık köklü, pembe ve beyaz çiçek açan otsu bir bitkidir²⁸⁵. Hitit metinlerinin temizlikle ilgili kısımlarında, özellikle de yıkanmak ve temizlenmekle ilgili yerlerinde geçen ŠE.NAG Friedrich, Hoffner ve Ünal'a göre sabun otudur²⁸⁶.

Akrep Otu/ÚGİR.TAB; Boraginaceae (Hodangiller) ailesine mensup olan *Heliotropium/Siğil otu/Akrep otu* bir veya çok yıllık beyaz ya da sarımtırak çiçekli, yumuşak tüylü bir bitkidir. Türkiye'de 15 kadar türü bulunmaktadır²⁸⁷. Hitit metinlerinde ilaç yapımında kullanılan ÚGİR.TAB Köcher'e göre akrep otudur²⁸⁸.

Çördük/Zufa Otu/^{GIŠ}ZŪPU; Echinophora tenuifolia sibthorpiana Tutin türleri arasında yer alan çördük/zufa iki ya da çok yıllık, sarıçiçekli, çok güçlü kokuya sahip, 20-50 cm yükseklikte bir bitkidir²⁸⁹. Yapraklarıyla çiçekli dalları turşuya koku ve tat vermesi için kullanılmaktadır. Hitit metinlerinde kurban meyveleri arasında yer alan ^{GIŠ}ZŪPU Deimel, Ünal ve Thompson'a göre çördük/zufa otudur²⁹⁰.

Meyan Kökü/^{GIŠ}ŠÈŠ (ŠŪŠU)/ŠU-Ú-ŠU; Glycyrrhiza (Leguminosae) türleri arasında yer alan meyan çok yıllık, mavimsi mor çiçekleri olan, 30-60 cm yükseklikte, yumrulu köklü bir bitkidir. Meyan bitkisinin kökleri tedavi ve şerbet yapımında

²⁸¹ Ünal, 2016b, 264-265.

²⁸² Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 59; Baytop, 2007, 77.

²⁸³ Şahingöz-Akbulut-Örgün, 2015, 396.

²⁸⁴ Ertem, 1987, 132.

²⁸⁵ Baytop, 2007, 232.

²⁸⁶ Erginöz, 1999, 107; Ertem, 1987, 99; Ünal, 2016b, 813.

²⁸⁷ Baytop, 2007, 243.

²⁸⁸ Ertem, 1987, 119-120.

²⁸⁹ Baytop, 2007, 77.

²⁹⁰ Ünal, 2016b, 613; Ertem, 1987, 106.

kullanılmaktadır²⁹¹. Hitit metinlerinde karşımıza çıkan Sümercesi (ŠAM) (IŠ) ŠE.RÚ.A olan GIŠŠÈŠ (ŠŪŠU), ŠU-Ú-ŠU Thompson ve Ünal'a göre meyan köküdür²⁹².

Sedef Otu/ÚŠINBURA[TÚ]; Rutaceae ailesine mensup olan *Ruta/sedef otu* çok yıllık, sarıçiçekli, kuvvetli kokulu çalı görünümünde bir bitkidir²⁹³. Çivi yazılı Hitit metinlerine göre ilaç yapımında kullanılan ÚŠINBURA[TÚ] Köcher ve Ünal'a göre sedef otudur²⁹⁴.

Teke Boynuzu Yoncası/ŠAMBALILTU; Leguminosae ailesine mensup olan *Melilotus officinalis/Teke Boynuzu yoncası/Boynuzlu yonca* bir veya iki yıllık sarıçiçekli, 40-250 cm yükseklikte otsu bir bitkidir²⁹⁵. Hitit metinlerinde ilaç yapımında kullanılan ŠAMBALILTU Thompson ve Köcher'e göre teke boynuzu yoncası, Ünal'a göre bir bitkidir²⁹⁶.

Ban Otu/ÚŠAKIRŪ/ÚGUR₅; Solanaceae ailesine mensup olan *Hyoscyamus niger/Ban otu* iki yıllık, yumuşak tüylü, sarı-mor çiçekli ve 20-100 cm yükseklikte otsu bir bitkidir. Yaprakları ağrı kesici olarak kullanılan ban otu zehirli bir ottur²⁹⁷. Hitit metinlerinde ilaç yapımında kullanılan ÚŠAKIRŪ/ÚGUR₅ Thompson, Köcher ve Ünal'a göre banotudur²⁹⁸.

Adam Otu/Kan Kurutan/GIŠNAM.TAR/PILLU; Solanaceae ailesine mensup olan *Mandragora autumnalis Bertol/Adam otu/kankurutan* çok yıllık, kazık köklü, mavi çiçekli ve rozet yapraklı bir bitkidir. Erik büyüklüğünde, sarı ve hoş kokulu meyvelere sahip olan adamotu zehirli bir bitki olup, kökü tedavi amaçlı kullanılmaktadır²⁹⁹. Hitit metinlerine göre tohumlarından ilaç yapılan GIŠNAM.TAR/PILLU Thompson, Köcher ve Ünal'a göre adam otu ya da kan kurutan otudur³⁰⁰.

Gül/ÚSILÁ; Rosaceae ailesine mensup olan *Rosa/gül* kısım yapraklarını döken, beyaz, sarı, pembe veya kırmızı çiçekli, dikenli ve çalı görünümünde bir bitkidir. Türkiye'de 25'e yakın gül çeşidi yetişmektedir³⁰¹. Hitit metinlerinde yer alan Sümerce

²⁹¹ Baytop, 2007, 208.

²⁹² Ertem, 1987, 103; Ünal, 2016b, 787.

²⁹³ Baytop, 2007, 239.

²⁹⁴ Ünal, 2016b, 480; Erginöz, 1999, 177; Ertem, 1987, 99.

²⁹⁵ Baytop, 2007, 103.

²⁹⁶ Erginöz, 1999, 177; Ertem, 1987, 98-99; Ünal, 2016b, 452.

²⁹⁷ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 213; Baytop, 2007, 44.

²⁹⁸ Ünal, 2016b, 443; Erginöz, 1999, 174; Ertem, 1987, 98.

²⁹⁹ Baytop, 2007, 21; Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 214.

³⁰⁰ Ünal, 2016b, 619; Ertem, 1987, 97.

³⁰¹ Akaydın-Torlak-Akbaş, 2014, 206; Baytop, 2007, 123-124.

SILÁ.ŞAR olarak yazılan, çivi yazılı metinlere göre ilaç yapımında kullanılan ÚSILÁ Thompson ve Köcher'e göre güldür³⁰².

Çiğdem/AN.TAḪ.ŞUM^{ŞAR}; Iridaceae (Süsengiller) ailesine mensup olan çiğdem, çok yıllık, yumrulu, sarı veya mavi çiçek açan bir bitkidir. 30 a yakın türü Türkiye'de yetişmektedir³⁰³. *Çiğdem/Crocus* Hititler için oldukça önemli bir bitkidir³⁰⁴. Şubat-Mart aylarında İlkbaharın gelişini müjdeleyen bu bitki AN.TAḪ.ŞUM^{ŞAR} bayramına adını vermiştir³⁰⁵.

Ay Çiçeği/tiḫarija-; Otten tarafından Luvice “*tiḫarija-*, *tiḫa(t) güneş*” sözcüğüne benzerliğinden dolayı ay çiçeği olarak çevrilmiştir. Tiḫarija-, tiḫa(t) bitkisi Hitit metinlerinde genellikle temizlik ritüellerinde geçmektedir³⁰⁶.

Rezene/NUMUN ŞAMRĀNU; Umberlliferae ailesine mensup olan *Foeniculum vulgare Miller subsp. Vulgare/rezene* çıplak, sarıçiçekli, yoğun kokulu ve 1-2 m yükseklikte otsu bir bitkidir³⁰⁷. Hitit metinlerinde ilaç yapımında kullanılan NUMUN ŞAMRĀNU Thompson, Köcher ve Ünal'a göre rezene bitkisidir³⁰⁸.

Sütleğen Otu/GIŞNIQIBTU/NIKIBTU; Euphorbiaceae ailesine mensup olan *Euphorbia/Sütleğen* bir, iki veyahut çok yıllık sütlü, otsu ya da çalimsı bir bitkidir. Türkiye'de 90'a yakın türü bulunmaktadır³⁰⁹. Hitit metinlerinde yer alan GIŞNIQIBTU, NIKIBTU Thompson, Köcher ve Ünal tarafından sütleğen otu olarak yorumlanmıştır³¹⁰.

Beyaz Aksırık Otu/ÚKUR.KUR.RA/ŞİMBİRIDA?; Akadça ÚATÁ'İŞU olarak Mezopotamya metinlerinde geçen, Hitit metinlerine göre ilaç yapımında kullanılan ÚKUR.KUR.RA Thompson ve Köcher'e göre beyaz aksırık otu, Ünal'a göre savan şeklinde çiçek olarak tercüme edilmiştir³¹¹.

Aygün Çiçeği/ÚIMḪUR-LIMU; Hitit metinlerinde ilaç yapımında kullanılan ÚIMḪUR-LIMU Köcher tarafından mavi renkli aygün çiçeği olarak tercüme edilmiştir³¹².

³⁰² Ertem, 1987, 97.

³⁰³ Baytop, 2007, 72.

³⁰⁴ Bu bitkinin Hitit Dünyasındaki önemi için tezimizin Bayram Metinleri bölümünde yer alan AN.TAḪ.ŞUM^{ŞAR}/İlkbahar bayramına bakınız.

³⁰⁵ Hoffner, 1974, 109-vd; Ünal, 2016b, 669; Ertem, 1987, 34-36.

³⁰⁶ Ertem, 1987, 7-8.

³⁰⁷ Baytop, 2007, 230.

³⁰⁸ Ünal, 2016b, 811; Ertem, 1987, 98.

³⁰⁹ Baytop, 2007, 253.

³¹⁰ Ünal, 2016b, 833; Ertem, 1987, 97.

³¹¹ Erginöz, 1999, 174; Ertem, 1987, 95; Ünal, 2016b, 296.

³¹² Ertem, 1987, 128; Erginöz, 1999, 177.

Sinirliot/ÚUR.PÍ.PÍ; Plantago türlerinde yer alan bitkilerin geneline verilen addır. Bir veya çok yıllık, gövdeli ya da gövdesiz bir bitki olup yaprakları yara tedavi edici özelliğe sahiptir³¹³. Hitit metinlerine göre ilaç yapımında kullanılan ÚUR.PÍ.PÍ Thompsona'a göre sinirliotdur³¹⁴.

IV. 4. Diğer Bitkiler

Saz, Kamış/GI/šuaruil-/nata-/nati-; Gramineae ailesine mensup olan *Phragmites australis/kamış* çok yıllık, göl, dere ve bataklık kenarlarında yetişen, 3 m'ye kadar büyüeyebilen otsu bir bitkidir³¹⁵. Hitit büyü ritüellerinde karşımıza çıkan Sümerce GI ideogramıyla, Hititçe *nata-,nati-* kelimesi ile yazılan bu bitki Otten ve A. Ünal'a göre bataklık ya da sulak alanlarda yetişen saz, kamış bitkisidir³¹⁶.

Mantar/Úārnitašši/artarti-; Kloföfil taşımayan ilkel bazı türleri gıda olarak tüketilen bir bitkidir³¹⁷. Hitit ritüel metinlerinde karşımıza çıkan Úārnitašši/(GIŠ)artarti-artarti kelimesini Riedel'e göre yer mantarı, Friedrich, Hoffner ve Ünal ise mantar olarak tercüme etmişlerdir³¹⁸.

Kugulla-/kugullašŠAR; *KUB IX 31(0 HTI) 15 Vd.*'da arpa unundan yapılmış ve pişirilmiş *kugulla-* geçmektedir. 2672/c öy. 13'te de pişirilmektedir³¹⁹. Ayrıca *kugulla-*'nın bir bitki ismi olduğu Boğazköy metinlerden anlaşılmaktadır. Bugünkü Türkçe karşılığının tercümesi yapılamayan bu bitkinin yumru köklü bir bitki olduğu düşünülmektedir³²⁰.

Şeytan Tersisi/ÚNU.LUḪ.ḪA/TIYĀTU/GIŠ.ŠEMĀSU; Hitit metinlerinde karşımıza sıklıkla çıkan ağaç determinatifi olan ŠAR'la ve ot determinatifi olan Ú ile kullanılan GIŠ.ŠEMĀSU/NU.LUḪ.ḪA, ÚNU.LUḪ.ḪA, TIYĀTU Thompson, Götze, Köcher, Hoffner ve Ünal'a göre şeytan tersidir. İlaç yapımında kullanılan bitkinin ölçümünde BĀN ve Pa, vb. ölçüler kullanılmayıp adet olarak kullanılmaktadır³²¹.

³¹³ Erginöz, 1999, 176; Baytop, 2007, 40-41.

³¹⁴ Ertem, 1987, 144.

³¹⁵ Baytop, 2007, 150.

³¹⁶ Ünal, 2016b, 818; Ertem, 1987, 89-90.

³¹⁷ Baytop, 2007, 201.

³¹⁸ Ertem, 1987, 108-109; Ünal, 2016b, 784.

³¹⁹ Erkut, S. (1990). "Hititlerde Tuz ve Kullanımı". *Bellekten*, C. LIV/S. 209, 6.

³²⁰ Ünal, 2016b, 289; Erkut, 1990, 6.

³²¹ Hoffner, 1974, 110; Ertem, 1987, 48-49, 80, 103; Ünal, 2016b, 835; Erginöz, 1999, 175.

V. HİTİT FLORASINA TEMEL OLUŞTURAN ARKEOLOJİK VERİLER

Tez çalışmamızın bu başlığı altında Hitit Dönemi'nden günümüze kadar ulaşmayı başarmış olan maddi kalıntılar incelenerek, Arkeolojik veriler ışığında Hitit Florası hakkında çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır.

V. 1. Mimari Unsurlar

Hitit Devleti'nde toplanan harçlar ve vergiler başkent Hattuşa'ya getirilerek depolarda ya da yer altı tahıl silolarında biriktiriliyordu³²². Birçok Hitit şehirlerinde yiyecek ve içeceklerin saklandığı depolar-ambarlar bulunmakta, bu depo/ambarlarının doldurulması, boşaltılması, korunması ve kollanmasından LÚAGRIG (*Vekilharç*)'ler sorumluydu³²³.

Eski Hitit Dönemi'nden itibaren eyaletler sıkı ve sistemli bir şekilde merkezi otoritenin kontrolü altındaydı. Hitit Eyaletlerinde merkezi yönetimi *BÈL MADGALTI* (Askeri Vali/ Vali) ve *EN KUR*'lar (Ülkenin Beyi) temsil ediyorlardı³²⁴. Çivi yazılı metinlerden Ankuwa, Hatti, Karaḥna, Nerik, Tapika, Durmitta, Tuwanuwa, Zallara, Zalpuwa, İmandık, Ḥanḥana, Katapa gibi şehirlerinde LÚAGRIG/ABARAKKU varlığı bilinmektedir³²⁵.

V. 1. 1. Depolar

Depo kelimesi için sözlüğe baktığımız zaman karışımıza: 1. Korunmak, saklanmak veya gerektiğinde kullanılmak için bir şeyin konulduğu yer, ardiye: 2. Bir malın toptan satıldığı ve çokça bulunduğu yer: 3. Askeri; Ordu mallarının saklandığı, bakımlarının

³²² Reyhan, 2009b, 158-159; Hawley, A. N. (2012). "The Economic Impact of Military Society: A Study on the Hittite". *Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi*, Wisconsin Üniversitesi, 10; Ünal 2007, 79.

³²³ Singer, I. (1984). "The Agrig in The Hittite Texts". *Anatolian Studies*, Vol. XXXIV, 97-98; Gonnet, H. (1981). "Remarques Sur Un Geste Du Roi Hittite Lors Des Fêtes Agraires". *BCILL 21: HETHITICA IV*, 79-vd.; Balkan, K. (1973). *İmandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*. Ankara: Anadolu Medeniyetleri Araştırma Vakfı Yayınları, 5; Mielke, D. P. (2011). "Hittite Cities: Looking For A Concept". *Colloquia Antiqua 2*, 177-178; Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Homer Kitabevi 51; Collins, B. J. (2007). *The Hittites And Their World*. Atlanta, 113; Reyhan, 2017, 49; Ünal, 2016b, 862.

³²⁴ Imparati, F. (2004). "Observations on a Letter From Maşat-Höyük". *Studi Sulla Società e Sulla Religione Degli Ittiti, TOMO II*, 660; Marizza, M. (2009). *Lettere Ittite di re e Dignitari*. Brescia: Paideia Editrice, 68-69; Bahar, H. (2009). *Eskiçağ Uygarlıkları*. Konya: Mesa Yayınları, 227; Reyhan 2017, 222; Alparslan, M. (2013). "Hitit Devletinde Ticaret". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mayıs-Haziran 2013*, S. 33, 80; Ünal, 2016b, 861.

³²⁵ Ünal, 2016b, 49; Ünal, 2007, 87; Balkan 1973, 13,35; Balkan, 1975, 5-13-35; Singer, 1984, 120-121.

yapıldığı yer; Ticari malların stoklanması ve korunması amacıyla kullanılan yer şeklinde açıklama gelmektedir³²⁶. Boğazköy Büyük Tapınak I, Boyalı Höyük, Hüseyinde, Kuşaklı Tapınağı C Binası ve Maşathöyük gibi Hitit şehirlerinde depo odaları açığa çıkartılmıştır.

V. 1. 2. Silolar/ Ambarlar

Silo, Tahıl vb. ürünlerin korunduğu, saklandığı veya depolandığı, genellikle silindir biçiminde ambar³²⁷. Ambar, a. 1. Genellikle tahıl saklanan yer: 2. Yiyecek ve bazı eşyanın saklandığı yer: 3. Genellikle tahılın çok üretildiği yer, bölge³²⁸. Tarım toplumu olan Hititler için ambar/silolar hayati bir yaşam unsuru olmuşlardır. Hitit çivi yazılı tabletlerde silolar/ambarlar ARÁH ya da ESAG sumerogramı gösterilmiş; yapıların derin ve toprağa kazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Metinlerde “*toprak kazılarak aşağıya doğru bir şey konulur.... ve.... aşağıdan dışarıya bir şey çıkarılır*” diye geçmektedir³²⁹. Hitit metinlerinde tarif edilen silo/ambar yapıları Boğazköy, Alacahöyük, Kuşaklı-Sarissa ve Kaman Kale Höyük’te yürütülen kazılar sonucunda ortaya çıkartılmıştır³³⁰.

Orta Anadolu Bölgesi’nin iklimsel ve coğrafi yapısı dikkate alındığı zaman uzun süren kuraklık ve düzensiz yağış rejimlerinden dolayı Hititlerden günümüze kadar geçen süreçte tahıl depolama sistemlerinin bölge için vazgeçilmez hayati yapı unsuru olduğu görülmektedir (Harita 5). Siyasi çekirdek bölgesi Orta Anadolu Bölgesi olan Hitit devleti yerleşim yerlerini iskâna açarken öncelikli olarak tahıl siloları/ambarlar ve su havuzları inşa etmiş, daha sonra kentlere nüfus yerleşimine açılmıştır. Hitit devletinin en büyük tahıl ambarları Boğazköy ve Alacahöyük’te ortaya çıkartılmıştır.

Silolar/ambarlar genellikle korunaklı alanlarda toprağın birkaç metre derinlikte kazılması ve duvarların, tabanların organik malzeme (Boğazköy ve Alacahöyük’te taban kalın bir saman örtüsü ile hazırlanmıştır) ile kaplanır, silonun/ambarın içine tahıl ürünleri

³²⁶ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56cdee15c95ae6.25330121.

³²⁷ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56cdee21e4f331.87196000.

³²⁸ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56cdef3ae88131.88599580

³²⁹ Hoffner, 1974, 34-35; Mielke, 2011, 176; Karauğuz, 2006, 23; Seeher, J. (2015). “Hitit Krallarının Ambarları: Devlet Hazinesi ve Güç Kaynağı olarak Tahıl Depolama”. *Colloquium Anatolicum*, S. 14, 199; Ünal, 2016b, 119; Reyhan, 2017, 47; Ünal, 2016b, 677.

³³⁰ Mielke, 2011, 176; Ünal, A. (1993). “Boğazköy Metinlerinin Işığı Altında Hititler Devri Anadolu’sunda Filolojik ve Arkeolojik Veriler Arasındaki İlişkilerden Örnekler”. *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 23; Çınaroğlu-Çelik, 2010, 140-141.

konulduktan sonra tahılların bozulmasını engellemek için üzerine ağaç dalları örtülür, son olarak kalın bir toprak tabakası silonun üzerine örtülür. Bu sistemde inşa edilen ambarlarda tahılın üzerine serilen organik madde içeride kalan havayı emerek tahılların çürümesini ve taşıma sırasında ambara girebilen haşerelerin ölmesine yardımcı oluyordu³³¹.

Hitit silolarının/ambarlarının büyüklükleri dikkate alındığı zaman, bu yapıların istenildiği zaman açılıp istenildiği zaman kapatılabilecek tarzda olmadıkları görülmektedir. Ambarlar bir kez açıldığı zaman içindeki malzeme tamamen boşaltılarak kullanılıyor, bir sonraki hasat dönemi için bakım ve onarımı yapılarak hazır hale getiriliyordu.

V. 2. Tahıl Depolama Sistemlerine Sahip Hitit Şehirleri

Tez çalışmamızın bu bölümünde sistemli kazıları yürütülen Hitit şehirlerinde açığa çıkartılan yer altı tahıl siloları ve depo odaları hakkında bilgiler verilerek değerlendirme yapılacaktır.

V. 2. 1. Alacahöyük

Alacahöyük'te 1997-2007 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarında Hitit Çağına tarihlendirilen yapılar açığa çıkarılmıştır (Harita 5). II. Kültür katına tarihlendirilen bu yapılar istinat duvarı, tahıl depoları ve maden atölyesini kapsamaktadır³³². Alacahöyük tahıl depolarının ikisi yan yana diğeri ise mabet-saray yapısının doğu girişinde olmak üzere üç adet depo yapısı açığa çıkarılmıştır (Resim 12)³³³. Bu yapıların birincisinin içerisinde yuvarlak bir silo yapısı tespit edilmiştir. Tahıl depolarının üzerine daha sonraki dönemde iki adet istinat duvarı inşa edilmiş olması, bu yapıların zamanla işlevlerini yitirdiklerinin göstergesidir.

I Nolu Tahıl Silosu/Ambarı: Alacahöyük kazıları sırasında LIX-LXIII/39-42 plan karelerinde açığa çıkartılmıştır. Dikdörtgen planlı olan bu yapı 12 m x 7 m genişliğindedir. Mabet-sarayı çevreleyen I. Çevre duvarı tarafından tahrip edilmiş olan yapının kendi

³³¹ Seeher, J. (2001a). "Boğazköy-Hattuşa 1999 Yılı Çalışmaları". **22. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. I, 303; Hawley, 2012, 18; Çınaroğlu-Çelik, 2010, 141.

³³² Çınaroğlu-Çelik, 2010, 117.

³³³ Seeher, 2015, 197; Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2007). "2005 Alacahöyük Kazısı". **28. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. II, 308; Baltacıoğlu, H. (2004). "Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Hattuşa ile Arinna Arasındaki Uzaklık". *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri*, C. 7/S. 2; Çınaroğlu, A., Genç, E. (2000). Alaca Höyük 1998 Yılı Kazı Çalışmaları, **21. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. I, 329; Çınaroğlu, A., Çevik, D. (2013). "Alaca Höyük". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 203.

döneminde 17.5 m x 12.6 m çapında olduğu 2005 kazı yılında tesit edilmiştir. I nolu tahıl silosunun korunan duvar yüksekliği 4.5 m'dir. Odanın kuzey duvarı hariç duvarlarının 2.5 m'si 50 x 30 cm ile 20 x 20 cm genişliğinde kireç taşı ile örülmüştür. Bu silonun kerpiç ile örülen kısımlarında ise 48 x 40 cm uzunluğunda 20 cm yüksekliğinde kerpiçler kullanılmıştır (Resim 13)³³⁴.

I nolu tahıl silosunun yer döşemeleri yaklaşık yetişkin bir insanın yumruğu büyüklüğünde olup üst üste döşenmiştir³³⁵. Taşlarla kaplı tabanda çatı elemanını taşıyacak olan bir ağaç dikme yeri tespit edilmiştir (Resim 14). Bu dikme deliğinin etrafında altı sıra taş konularak çatının yere olan bağlantısı oldukça sağlam bir şekilde yapılmıştır³³⁶. Silonun kuzey varında kerpiç başlangıç hizasına kadar genişleyen eğimli bir çamur yığını bulunmaktadır. Bu eğimli kısım tahıl doldurma işlemi sırasında içeriye boşaltılan tahılın ortaya kolaylıkla sürüklenmesi için yapılmıştır.

I nolu tahıl silosunun içerisinde batı duvarına yakın bir noktada çamurdan yapılmış yuvarlak bir silo inşa edilmiştir. 1 m derinliğinde 4 m çapında olan yapı Frig Çağında tahrip edilmiştir. Alacahöyükte açığa çıkarılan yuvarlak silo Boğazköy'deki silolara benzemektedir. Yuvarlak silonun ne amaçla yapıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte I nolu silonun işlevini yitirince yerine yapılmış olabileceği ya da I nolu siloda depolanan tahıllardan farklı bir tahılı depolamak için yapıldığı düşünülmektedir³³⁷.

II Nolu Tahıl Silosu/Ambarı; Dikdörtgen planda yapılan bu silo 24 m x 11 m ölçülerindedir. Silonun duvarları doğu-batı, kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır (Resim 15). Odanın korunan yüksekliği 3.5 m olup, 2.5 m. si taş duvar ile 1 m. si kerpiç duvar ile örülmüştür³³⁸. Taş temeller ile kerpiç arasına ince ağaç hatıllar atılarak tıpkı I nolu silo tarzında inşa edilmiştir. Odanın zemini yetişkin bir insan yumruğu büyüklükte taşlarla kaplanmış olup bir bölümü diğer bölümünde 70 cm yüksek yapılmıştır. Bu kot farkının I nolu silodaki tahılın ortaya kaydırılması amacıyla yapılan çamur yığıntısı düşüncesi gibi tahılın kolay depolanması amacıyla yapıldığı tahmin edilmektedir³³⁹.

³³⁴ Çınaroğlu, A., Genç, E. (2004). "Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları 2002". **25. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. I, 281; Çınaroğlu, A., Genç, E. (2003). "Alaca Höyük 2001 Yılı Kazı Çalışmaları". **24. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. II, 511; Çınaroğlu-Çelik, 2010, 142.

³³⁵ Çınaroğlu, A., Genç, E. (2002). "Alaca Höyük 1999-2000 Yılı Kazı Çalışmaları". **23. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. I, 430.

³³⁶ Çınaroğlu-Çelik, 2010, 142.

³³⁷ Çınaroğlu-Genç, 2004, 281; Çınaroğlu-Çelik, 2010, 145.

³³⁸ Çınaroğlu-Çelik, 2010, 144-145.

³³⁹ Çınaroğlu-Genç, 2003, 511; Çınaroğlu-Çelik, 2010, 146.

III Nolu Tahıl Silosu/Ambarı: Alacahöyük'te açığa çıkarılan tahıl silolarının en küçüğü, 6.5 m x 9.7 m çapındaki güney silosudur (Resim 16). Bu silonun duvar tekniği ve yapılış şekli I ve II nolu silolarla aynıdır. Silonun 1.40 m taş, 1 m kerpiç duvarı günümüze kadar gelmiştir. III nolu silo höyüğün topografik eğiminden dolayı yüzeye en yakın olan silodur.

III nolu tahıl silosunun duvarları diğer silolara oranla daha küçük taşlarla kaba şekilde örülmüş olup taban yüksekliği II nolu siloya göre 70 cm daha yukardadır. Bu özelliklerinden dolayı III nolu siloya I ve II nolu silolardan farklı bir tahılın depolandığı düşünülmektedir³⁴⁰.

Alacahöyük'te açığa çıkarılan I, II ve III nolu tahıl siloları yaklaşık olarak 2300 m³ tahıl depolama kapasitesine sahip olup, dört bin kişiye bir kış boyunca yetecek kapasitede olduğunu göstermektedir. Tahıl depoları işlevlerini yitirdikten sonra ya da herhangi bir felaketten dolayı içleri höyükten alınan dolgu toprağı ile doldurulmuştur. Bu dolgu toprağı içinden yoğun biçimde Eski Hitit Çağı seramiğinin çıkması siloların tarihlendirilmesi açısından önemlidir³⁴¹. Açığa çıkarılan üç silo/ambar odasından herhangi bir tahıl kalıntısı ele geçirilemediği için bu odalarda hangi ürünlerin depolandığı hakkında bilgilerimizi kısıtlamaktadır.

Alacahöyük tahıl silolarının yüksekliği 2 m. ye ulaşmaktadır. Duvarlar taş temeller üzerine ağaç hatıllar konulduktan sonra kerpiç ile yükseltilmiştir. Bu şekilde bir yapım tekniğinin seçilmesinde etkili olan unsur ise Alacahöyüğün diğer Hitit kentlerine oranla daha nemli (rutubetli) bir topografyaya sahip olmasıdır³⁴².

V. 2. 2. Boğazköy/Hattuşa

Boğazköy'ün doğal çevresinin topografya ve coğrafya açısından çok çeşitli olması Hititler Dönemi'nde yaşayan insanlar açısından büyük bir avantajdı³⁴³. Boğazköy ve civarında açığa çıkarılan su havuzlarının şehir içinde yer alanları ekonomik faaliyetlerle kült amaçlı kullanımlar için, şehre yakın bölgelerde yer alanların ise küçük çaplı tarla ve bahçelerin sulanılmasında kullanıldığı tespit edilmiştir³⁴⁴. Boğazköy'ün batısında yapılan

³⁴⁰ Çınaroğlu-Çelik, 2010, 147.

³⁴¹ Çınaroğlu-Genç, 2003, 511; Çınaroğlu-Çelik, 2010, 147.

³⁴² Çınaroğlu-Çelik, 2010, 141.

³⁴³ Schachner, 2014, 15.

³⁴⁴ Schachner, 2014, 17.

jeofizik çalışmalarında çok nadiren ve hiç kesin olmayan mimari izler açığa çıkarılmıştır. Yine kasabanın batı kısmında yapılan çalışmalar sırasında yuvarlak ya da yuvarlağa yakın mimari kalıntılar tespit edilmiştir. Boğazköy'deki ambarlara benzemesi nedeniyle bu yapılar tahıl deposu olarak yorumlanabilir. Boğazköy'ün batısında yer alan alanların çoğu tarım alanı olarak kullanılmıştır (Harita 5)³⁴⁵.

Hattuşa günlük hammadde ve yiyecek ihtiyacını yakın çevresinden sağlamaktaydı. Kentin güneyindeki dağlık alanlardaki küçük tarlalar su imkânlarının/sulamanın yeterli oluşundan dolayı bahçe olarak kullanılmış olabilirler. Tarımın yoğun yapıldığı alan ise şehrin nüfusunun seyrek olduğu kuzey alanlarıdır. Bu bölgede yer alan havuzlar tarımın kente yakın yerlerde yoğun şekilde yapıldığına işaret etmektedir³⁴⁶.

Radyokarbon analizlerinden M.Ö. 16. Yüzyılda Hattuşa ve diğer Hitit şehirlerinde gıda ambarlarıyla birlikte su havuzlarının da inşa edildiği anlaşılmaktadır. Hattuşa'nın su ihtiyacını Aşağı Şehrin içinden akan Budaközü Çayı karşılamaktaydı³⁴⁷. Ancak kurak geçecek yaz aylarında hayvancılık, tarım faaliyetlerinin devamı ve içme suyunun karşılanması için Hititler baraj ya da sulama havuzları yapmışlardır³⁴⁸.

Hitit Dönemi'nde bir çiftliğin ortalama 3-5 hektar olması Bizans (zeugarion) ve Osmanlı'daki Çift Öküz sistemlerine benzemektedir. Hattuşa'nın kuzeyinde 3500 ile 5000 hektar arazinin tarım için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Ortalama bir hektardan 500 kg hasat alındığı düşünülürse Hattuşa'nın çevresindeki tarım arazilerinden ortalama 1750 ile 2500 ton mahsul alındığı tahmin edilmektedir. Yılda beş kişilik bir ailenin 1200 kg tahıl tükettiği düşünülürse Hattuşa'ya yakın tarım arazilerinin 10.000 ile 12.000 kişilik bir nüfusu besleyebilecek çapta olduğu düşünülmektedir³⁴⁹.

Küçük yerleşim yerlerinde özel ambarlara gereksinim duyulmuyor, konutların bir odası erzak ambarı olarak kullanılıyordu. Hitit Devleti'nin başkenti Hattuşa'da Karum Çağından beri tahıl silolarının varlığı bilinmekteydi. Karum Çağına ait silo üç odalı idi ve bu adalarda yan yana dizilmiş 100 pithos bulunmuş, bu silonun bir ya da iki katlı bir ambar mı yoksa erzak deposu mu olduğu tespit edilememiştir³⁵⁰.

³⁴⁵ Schachner, 2014, 18-19.

³⁴⁶ Schachner, 2014, 20.

³⁴⁷ Schachner-Wittenberg, 2012, 6.

³⁴⁸ Schachner-Wittenberg, 2012, 10.

³⁴⁹ Schachner, 2014, 20.

³⁵⁰ Hoffner, 2003, 103-104; Naumann, R. (1998). *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 489.

Tapınak I Depoları: Hattuşa Tapınak I ambarlarla sınırlı çevrilmiş bir yapı topluluğudur (Resim 17). Bu ambarlara çok dar dört kapıdan girilmekteydi. Kuzeydoğu ve kuzeybatıda kapı kanadı olmayan iki dar geçit (17-40), güneyde ve güneydoğuda kapılar ile giriş yapılan 4.5-5 m. genişliğinde sokaklardan ambara giriş sağlanmaktaydı. Bu sokaklar yardımı ile Tapınak I'deki ambarlar dört ana yapı grubuna ayrılmıştır³⁵¹. Merdiven döşemeleri ve 2 m. genişliğe ulaşan kalın taş temeller iki ya da yer yer dört katlı bir yapı topluluğunun varlığını kanıtlamaktadır³⁵². Bu ambarlar çoğunlukla dar ve uzun dikdörtgen biçimli 3-3.5 m. genişlikte, 9-27 m. uzunluktadır. Alt kattaki oda sayısı 82 olmakla birlikte, ambarın çok katlı olduğu düşünülürse bu sayı 175 civarında olmalıdır. Ambar odalarına dışarıdan giriş olmamakla birlikte bu odalar bir takım topluluklara ayrılmış ve her topluluğa bir kapı verilmiştir³⁵³.

Güneydoğudaki en küçük ambar toplulukları en az altı, en çok ise 25 odayı kapsamaktadır. Ambar odalarının bu şekilde gruplanması güvenlik, hizmet kolaylığı ve denetim açısından işleri kolaylaştırmaktaydı³⁵⁴.

Kuzeydoğudaki ambar odalarının (19-28) yamaçtaki tapınak yolunun çok altına düştüğü kazılarda tespit edilmiştir. Bundan dolayı 4 m. yüksekliğinde iki alt katının varlığı kolayca anlaşılabilir, böylece burada üç kat, hatta çatı yüksekliği ortak kabul edilirse dört katın bulunduğu kesindir³⁵⁵.

Tapınak I'in kenarında konuşlanan ambarların üst katları muhtemelen geniş, alt kattaki odalardan üç dört kat büyük, kumaş, giysi veyahut arşivlerin saklandığı odalardan oluşuyordu. Güney alanın yol ile ayrılan kısmının karşısında başka ambarlarda bulunmaktaydı. Bunlarda aynı yapım tekniği ve şekli ile yapılmışlardır. Bu ambarlar muhtemelen işçilerin araç gereçlerinin saklandığı yerdi³⁵⁶.

Tapınak I'in etrafında yer alan depo odalarında zemine sabit iki sıra halinde gömülmüş 900 ile 1750 litre arasında hacimlere sahip 68 pithos açığa çıkarılmıştır (Resim 18). Aynı tapınağın batı depolarında 120'den fazla pithos bulunuyordu. Ambarların alt

³⁵¹ Naumann, 2007, 489.

³⁵² Bittel, K. (1972). *Boğazköy Rehberi*. Ankara, 45.

³⁵³ Klengel, Von H. (1975). "Zur Ökonomischen Funktion Der Hethitischen Tempel". *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Fascicolo XVI*, 183-184; Aktüre, 2004, 148; Naumann, 2007, 489; Seeher, J. (2002b). "Hattuşa-Boğazköy, Hitit Devletinin Başkenti Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu". *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 452; Reyhan, 2017, 143-144.

³⁵⁴ Naumann, 2007, 489-490.

³⁵⁵ Naumann, 2007, 490.

³⁵⁶ Naumann, 2007, 490.

katında bulunan küplerin küçük boyutta olanları 900 litre, 1.60 çap ve 1.90 cm. yükseklikte olan büyük küpler 1750 litre, en büyük olanlar ise 3000 litrelik hacme sahiptirler³⁵⁷. Bu pithosların içindeki ürünler devletin topladığı yıllık vergiler ve haraçlar olduğu düşünülmektedir³⁵⁸. Tapınaklarda ele geçirilen tabletlerde çok çeşitli ekmek cinsleri, buğday, arpa, mısır, fasulye, içecekler, sığırlar, koyunlar ve balıkların vergi olarak tapınağa geldiği yazılmaktadır. Bu vergiler kral tarafından belirli tanrılar için toplanıyordu³⁵⁹.

İmparatorluk Dönemi'nde Hattuşa 168 hektarlık bir alana yayımlı, 30000-40000 kişinin yaşadığı bir şehir haline gelmiştir. Bu nüfusu şehrin değişik yerlerine dağılmış olan ambarlar ve Tapınak I'in etrafındaki silolar besliyordu. Uzun kıtlık döneminde Mısır ve Doğu Akdeniz'den alınan tahıllar Kilikya'daki Ura limanından başkente taşınıyordu³⁶⁰. Boğazköy'deki ambarlar ya da silah depoları Aşağı Kent bölme duvarının iç yüzüne ve Potern duvarının iç yüzüne yaslanmıştır³⁶¹.

Poternli Surun Arkasındaki Tahıl Silosu/Ambarı: 1995 yılı Boğazköy Aşağı Plato'da yürütülen kazılar sırasında toprak altında derin ve büyük çukurlar açığa çıkarmışlardır. Kazı hafirleri açığa çıkardıkları bu yapıların yer altı siloları olduğunu daha sonraki yıllarda yürüttükleri çalışmalar ve bölge insanlarından edindikleri bilgiden öğrenmişlerdir (Resim 19)³⁶².

Eski Hitit Çağı tahıl depoları Poternli Sur'un arkasında, Kızlar Kaya ile Büyükkale arasında yer almaktadır. Yapı 118 x 30-40 m. çapında olup 1.5 m. kerpiç duvar ile bölümlere ayrılmıştır. 16'şardan oluşan iki sıra oda topluluğudur (32 odalı bir silodan söz edilmektedir)³⁶³. Tahıl deposundaki odalar hasattan sonra doldurulup üzeri samanla örtülür

³⁵⁷ Bittel, 1972, 46; Dörfler-vd., 2011, 112; Seeher, J. (2011b). "Hititlerin Başkenti Hattuşa". *Arkeo Atlas Dergisi No: 2011/01 Özel Koleksiyon*, 304; Seeher, J. (2002d). "Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar: Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi". *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 452; Mielke, 2011, 177; Alparslan, 2013, 509; Alparslan, M. (2010). *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 31-32.

³⁵⁸ Klengel, 1975, 195-vd.

³⁵⁹ Klengel, 1975, 190-191.

³⁶⁰ Aktüre, 2004, 164.

³⁶¹ Naumann, 2007, 490.

³⁶² Seeher, J. (1996-1997). "Boğazköy-Hattuşa 1995 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları". *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 325; Seeher, J. (1998). "Boğazköy-Hattuşa 1996 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları". *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 501.

³⁶³ Reyhan, 2017, 146; Seeher, 2002b, 463; Dörfler-vd., 2011, 108; Seeher, J. (2013). "Hitit Mimarlığı". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 329; Seeher, 2015, 195; Seeher, A., B., Seeher, J. (1993). "Hattuşa'da Eski Hitit Dönemi'ne Ait Dev Bir Tahıl Deposu: 40 Yıl Sonra". *Archaeological Essays in Honour of Homo amatus: Güven Arsebük için Armağan Yazılar*, s.22-23; Seeher, J. (2001b). "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa 2000". *Archaeologischer Anzeiger 2001*, Heft 3, 338-339; Seeher, . (2006b). "Der Althethitische Getreidesilokomplex". *Ergebnisse der Grabungen an den Ostteichen und am mittleren Büyükkale-Nordwesthang in den Jahren 1996-2000*, 50.

en sonunda kil ile sıvanarak korumaya alınırdı. M.Ö. 16 yüzyılda çıkan bir yangın sonucu tahıl deposunun 12 odası tahrip olmuştur³⁶⁴. Odaların genişlikleri 6 m. uzunlukları arazi yapısına göre 13-16 m. arasında değişmekteydi. Bu yapı yamaca yapıldığı için odaların taş döşeli tabanları basamaklarla yükselmesine rağmen bir uçta bir uca 15 m.lik bir yükseklik farkı oluyordu. Kazılar sırasında tahıl silolarının taş döşemeli tabanlarına ortalama toprak seviyesinin 7 m. aşağısında ulaşılmıştır (Resim 20)³⁶⁵.

Boğazköy Aşağı Şehir siloları sebebi bilinmeyen bir yangın sonucunda tahrip edilmiş ve bir daha kullanılmamıştır. Bu kuvvetli yangın yer altı silolarını ve siloların içindeki depolanmış mahsulü havasız oluşundan yani siloların içinde oksijen olmadığından dolayı çok fazla etkilememiştir. Yer altı silolarındaki tahılların büyük kısmı kömürleşmiş durumda olmakla birlikte, botanik analizinde kullanılacak çok sayıda kaliteli numunelerde içinde barındırmaktadır³⁶⁶.

Hitit kralını servetinin ve ülkesini kötü günlerinin teminatı olan bu yer altı silosu şu şekilde inşa edilmiştir. Silo yapılmaya seçilen uygun zemin kazılır, istenilen derinliğe ulaşıldığında tabanı kille kaplanır daha sonra çakıl taşı tada daha büyük taşlarla zemin yalıtımı yapılmıştır. Taş temel üzerine kerpiç tuğlalardan örülmüş duvarlar saz ve ince dallardan oluşan tabaka ile yalıtım yapılmıştır³⁶⁷. Aşağı Şehirde açığa çıkarılan yer altı tahıl silolarını kısmi korunmuş olan duvar yüksekliği 4.5 m.dir. Taş temel üzerinde 1.5 m. yüksekliğinde 27 kat kerpiç tuğlası tespit edilmiştir. Yürütülen kazı çalışmalarında kerpiç duvarların üzerinde bazı noktalarda 30-40 cm. aralıklarla yatay kalas veya hatıl izleri açığa çıkarılmıştır³⁶⁸.

Poternli Surun arkasında yer alan yeraltı tahıl silolarında kazı esnasında birkaç yüz ton kömürleşmiş tahıl ele geçirilmiş, bunlardan yalnızca birkaç tonu botanik numunesi olarak alınmıştır. Bu yapının bazı odalarında tespit edilen kömürleşmiş tahıl 1.20 m. yüksekindedir. Yapılan ilk tespitlere göre siloda saklanan tahılların çoğu arpadır. Bir odada einkorn buğdayı olmakla birlikte, tahıl yığının içinde çok sayıda yabani ot tohumları ya da bir önceki yılki hasattan kalarak taşına bezelye ve fasulye gibi bitkilere de

³⁶⁴ Schachner, 2010, 665; Seeher, J. (1999). "Boğazköy-Hattuşa 1997 Yılı Çalışmaları". *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 419; Seeher, 2001a, 304; Seeher, J. (2006a). *Hattuşa Rehberi: Hitit Başkentinde Bir Gün*. İstanbul, 39-40.

³⁶⁵ Seeher, 2001a, 304.

³⁶⁶ Seeher, J. (2002a). "Boğazköy-Hattuşa 2000 Yılı Çalışmaları". *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 189; Seeher, 2001a, 304.

³⁶⁷ Seeher, J. (2000). "Boğazköy-Hattuşa 1998 Yılı Çalışmaları". *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 300.

³⁶⁸ Seeher, 2001a, 304.

rastlanılmıştır³⁶⁹. Bu silodan alınan botanik numune örnekleri üzerinde yapılan kimyasal analizler sonucunda; silonun M.Ö. 16. yüzyılın sonundan M.Ö. 13. yüzyılın sonuna kadar kullanıldığı tespit edilmiştir³⁷⁰.

Bu büyük silo yapısının tahıl saklama kapasitesinin hesaplanması odaların yüksekliğinin değişkenliğinden dolayı kolay değildir. Ancak her oda için ortalama 2.5 m. dolma yüksekliği alındığında bütün kompleks 7000 m³, dolma yüksekliği ortalama 3.5 m. olarak hesaplandığında 9800 m³ tahıl depolanıyordu³⁷¹. Bu hesaba göre 4200-5900 ton tahıl depolanıyor, buda 23000-32000 kişinin bir yıllık tahıl ihtiyacını karşılayabilecek boyutta olduğunu göstermekteydi. Bu silolar günlük ihtiyacı karşılamaya yönelik değil şehir ve ülkenin uzun vadeli yatırım aracı, kötü günler için yapılan yatırımlardı. Silonun açılması içindeki ürünün tamamen boşaltılarak kullanılması demektir. Çünkü silo bir sefer açılırsa içerdeki havasız ortamın bozulur, oksijen ile temas eden ürün bir daha aynı şekilde saklanamazdı. Başkentte ve diğer Hitit şehirlerinde oluşturulan bu silolar kraliyet ailesinin hazinesinin bir kısmını oluşturmakla birlikte ülkenin belirli bir yerinde oluşabilecek kıtlıklara karşı alınmış bir önlemdi³⁷².

Tahıl siloları içinde çok fazla buluntu ele geçirilmemiştir. Kerpiç içinde ve silo odalarını örtmekte kullanılan toprak ile taşınmış çok sayıda çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir. Bu silo kompleksi kullanımdan kalktıktan sonra Büyükkaya'daki silo çukurları kullanılmaya başlanmıştır³⁷³.

2 Nolu Güney Havuzu'nun Altındaki Tahıl Silosu/Ambarı: 2000 yılında kazılara başlanılan beş adet Güney Havuzları'nın 2 nolu olanının şekli diğerlerine göre farklılık arz etmektedir (Resim 21). 295-296/254-255 plan kerelerinde yer alan havuz yapılmadan önce burada bir yer altı tahıl silosu bulunmaktaydı. 2 nolu havuz bu silonun güney ucu tahrip edilerek yapıldığı için silonun gerçek boyutlarını bilmemekle birlikte, genişliği 8 m. mevcut uzunluğu 13 m.dir. Bu silo Büyükkayadaki gibi taş taban, taş temel üzerine kerpiç duvar ve saman, ot ile sıvanma tekniği ile yapılmıştır³⁷⁴.

³⁶⁹ Seeher, 2006a, 42-43; Seeher, 2000, 301; Seeher, 2001a, 305.

³⁷⁰ Seeher, 2000, 189; Seeher, J. (2007). "Boğazköy 2004-2005 Yılı Kazı Çalışmaları". **28. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. II, 28; A. B. Seeher-J. Seeher, 1993, 26.

³⁷¹ Dörfler-vd., 2011, 108; A.B. Seeher-J. Seeher, 1993, 27; Seeher, 2002b, 463.

³⁷² Seeher, 2001a, 305.

³⁷³ Seeher, 2001a, 305.

³⁷⁴ Seeher, J. (2003). "Boğazköy-Hattuşa 2001 Yılı Çalışmaları". **24. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. II, 105.

Hattuşa Güney havuzlarında yürütülen kazı çalışmalarında açığa çıkarılan buluntular ve bu buluntuların diğer Hitit yerleşim yerlerindeki benzerleri ile kıyaslanmasıyla, havuzların M.Ö. 15-14. yüzyıllara arasında kullanıldığı anlaşılmıştır (Resim 22). Ancak buluntuların havuzların içine daha sonra atıldığı düşünüldüğünde yapım tarihinin daha önce olduğu dikkate alınmalıdır³⁷⁵. Bu tahıl silosunun bölge arazilerine ekilmek üzere ayrılan tohumluk ürünlerin depolandığı A. Schachner tarafından belirtilmiştir³⁷⁶.

Büyükkaya'daki Tahıl Silosu/Ambarı: Büyükkaya'nın alt ve üst platolarında çok sayıda tahıl silosu açığa çıkarılmış, Büyükkaya'nın korunaklı olmasından dolayı yer altı tahıl siloları sur duvarının hemen dibine inşa edilmiştir³⁷⁷. M.Ö. 13. yüzyıla tarihlendirilen bu 11 yer altı tahıl siloları Büyükkaya'nın alt ve orta platolarına inşa edilmiştir (Resim 23)³⁷⁸.

Büyükkaya alt platodaki siloların en küçüğü 6 m. genişliğinde 6 m. uzunluğunda, en büyük silo 8 x 8 m.dir. Ancak Orta Platoda yer alan 8 numaralı silo ise 12 x 18 çapındadır. 8 numaralı silonun taş temel kesiminde silonun boş kaldığı dönemler yağmur ve kar sularını tahliye etmek için bir kanal deliği bırakılmıştır. Aşağı Platodaki silolarda ise silonun en alçak yeri olan orta kısmında bir çukur bırakılıyor, yağmur ve kar suları bu çukurdan yavaş yavaş süzülüyordu (Resim 24)³⁷⁹. Kazılar sırasında temelleri sık taş ile döşenmiş bu siloların taban ve duvarları kalın organik kalıntı ile sıvanmıştır. Belirli kullanım süreleri içinde dolgu toprak ile küçültülen silolarda arpa ve diğer tahıl ürünleri depolanıyordu³⁸⁰.

Büyükkaya'da yer alan yer altı silolarının temeli taş ile döşendikten sonra 1.5 m. taş duvar üzerine 1.5 m yüksekliğinde kerpiç duvar ile yapılmıştır (Resim 25). Odaların ortalama yüksekliği 3 m. civarında olup, gerek yapım tekniği gerekse kullanış biçimi bakımından Büyükkaya'daki silolar Poternli Surun arkasındaki silolarla aynıdır³⁸¹. Poternli Surun arkasındaki yer altı siloları Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiş ve Geç İmparatorluk Dönemi'nde işlevini yitirmiştir. Bu silo yapısının yerini Büyükkaya'daki silo

³⁷⁵ Schachner, 2010, 665; Seeher, 2003, 106.

³⁷⁶ Yapmış olduğu katkılardan dolayı A. Schachner'e teşekkür ederiz.

³⁷⁷ Seeher, 1998, 501.

³⁷⁸ Dörfler-vd., 2011, 112; Seeher, 2006a, 130-131; Seeher, 2000, 300; Seeher, 2002b, 463; Seeher, 2015, 193.

³⁷⁹ Seeher, 1999, 419; Nossov, 2008, 49-51.

³⁸⁰ Seeher, 1998, 500; Seeher, 2000, 300-301; Reyhan, 2017, 146.

³⁸¹ Seeher, 2000, 301.

yapıları almıştır. Büyükkaya'nın silo alanı seçilmesindeki en önemli faktör Büyükkaya'nın çevresinin emniyetli ve sağlam surlarla çevirili olmasıdır³⁸².

Büyükkaya'nın Alt ve Orta Platolarında yer alan 11 adet büyük silonun her biri ortalama 70 ton tahıl saklama kapasitesine sahipti. Bu siloların en büyüğü 250-300 ton tahıl alacak kapasiteye sahipti. Bu miktardaki tahıl yaklaşık 200 binden fazla insanın bir yıllık tahıl ihtiyacını karşılayabilecek kapasitededir³⁸³.

V. 2. 3. Boyalı Höyük

Tahıl Deposu/Kiler: Boyalı Höyük A yapısında yürütülen çalışmalarda 2, 3 ve 37 B Numaralı Hitit Dönemine tarihlendirilen depo odaları açığa çıkarılmıştır (Resim 26)³⁸⁴. A yapısı içinde 2004 yılında yürütülen çalışmalar sırasında yapının 4. Odasının taban seviyesindeki iri boy mutfak kapları arasında yer alan küplerden birisinin içinde karbonlaşmış tahıl taneleri ele geçirilmiştir (Resim 27). Bu taneler arasında buğday, arpa, darı ve mürdümük yer almaktadır³⁸⁵. Karbon tanelerinin yer aldığı küpün yanında bir sürtme taşı, bir ölçek ve bir kap kaidesi bulunmuştur (Resim 28).

A yapısının içinde 2004 yılında yürütülen kazı çalışmaları sırasında ele geçirilen bir matara içindeki tortu tez konumuzu yakından ilgilendirmektedir. Mataradan alınan tortul üzerinde yapılan kimyasal ve biyolojik analizler sonucunda, Eski Hitit Çağında kullanılan mataranın içinde çörekotu ve bal karışımı çıkmıştır. Günümüzde olduğu gibi Hititler Döneminde de çörekotu ve bal karışımının şifa ya da tedavi amaçlı kullanıldığı tahmin edilmektedir³⁸⁶.

V. 2. 4. Hüseyindedede

IV Nolu Depo Odası: Ana kaya üzerine ve çevresindeki kayalık alana bağlı olarak Eski Hitit Dönemi mimarisine uygun olarak inşa edilen Hüseyindedede Mabedi'nin 11

³⁸² Seeher, 2000, 301.

³⁸³ Seeher, 1996-1997, 419; Seeher, 2015, 193.

³⁸⁴ Sipahi, T. (2010c). "2008 Yılı Boyalı Höyük Kazısı". *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 4, 288.

³⁸⁵ Sipahi, 2015, 40.

³⁸⁶ Sipahi, 2013a, 8; Sipahi, T. (2103b). "Boyalı Höyük ve Çevresi". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 261; Sipahi, 2015, 40; Salih, B., Sipahi, T., Dönmez, E. O. (2009). "Ancient Nigella Seeds From Boyalı Höyük in North-Central Turkey". *Journal of Ethnopharmacology*, S. 124, 418.

odadan oluşan IV Nolu yapı topluluğu depolama amaçlı kullanılmıştır (Resim 29)³⁸⁷. IV Nolu yapı 16 x 7.5 m. boyutlarında dikdörtgen planlı, dış duvar kalınlığı 65 cm, iç duvar kalınlığı 45-50 cm arasında taş temel üzerine duvar tekniği ile yapılmıştır³⁸⁸. Yapı topluluğunu merkezi avlusu konumunda olan en büyük oda olma özelliğine sahip olan 4 Nolu oda Güney duvarından girişe sahiptir ve odalar bu giriş avlusunun etrafında toplanmıştır³⁸⁹.

Hüseyinde Mabedinin depolama alanı olan IV Nolu yapının içinde yer alan 4, 5 ve 8 Nolu odalar orta ve iri boylarda kap kaçakların saklandığı depo odaları olarak düşünülmektedir (Resim 30)³⁹⁰. Bu yerleşim yerinin ana kaya üzerine inşa edilmiş olmasından dolayı ve günümüz tarım arazileri altında kalmasında dolayı yoğun tahribata uğramıştır. Ancak kazı hafirlerinin görüşlerine göre bu yerleşim yerinin mimari unsurları, seramik repertuarı ve depo odaları Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen İnandıktepe Mabedi gibi olmalıdır³⁹¹.

V. 2. 5. Kaman Kalehöyük

Tahıl Silosu/Ambar: Kaman-Kalehöyük'te III a kültür katı Hitit İmparatorluk Dönemi'ne, III b kültür katı Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen beş büyük yer altı silosu açığa çıkarılmıştır (Resim 31)³⁹². III a katındaki yapılar II d katı tarafından tahrip edilmiş, ancak III b katındaki yuvarlak silolar sağlam bir şekilde açığa çıkarılmıştır. 1 I plan karesi içinde yer alan yuvarlak silo 1994 yılından itibaren kazılmaya başlamış, çapı 15 m. derinliği 4.5 m. dir. III b kültür katına tarihlenen yuvarlak silonun içinden yangın ve kalın bir kül tabakası çıkmış, bu kül yığıntısı içinden M.Ö. 15. yüzyıla ait bullalar bulunmuştur³⁹³. Yuvarlak kalıntı 1'in tabanı kırmızı boyalı kalın bir sıva ile sıvanmış, tabanı taş döşendikten sonra beyaz bir madde ile sıvanmıştır³⁹⁴.

³⁸⁷ Sipahi-Yıldırım, 2002, 258; Sipahi, 2005, 271.

³⁸⁸ Yıldırım-Sipahi, 2003, 260

³⁸⁹ Sipahi, 2004, 180; Sipahi-Yıldırım, 2002, 258;

³⁹⁰ Yıldırım-Sipahi, 2003, 260; Sipahi-Yıldırım, 2002, 258;

³⁹¹ Sipahi-Yıldırım-Ediz, 2000, 352; Yıldırım Sipahi, 2001, 351; Yıldırım Sipahi, 2003, 260-261

³⁹² Schachner, 2010, 667-vd; Seeher, 2015, 197.

³⁹³ Omura, S. (2001). "1999 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları". *XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 329;

Omura, S. (2000). "1998 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları". *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 218;

Omura, S. (1998). "1996 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları". *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 314-315.

³⁹⁴ Omura, S. (2003). "2001 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları". *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 12; Omura 1996-1997, 205.

XXIX. plan karede ikinci yuvarlak silo açığa çıkarılmıştır. Bu silonun çapı 12-15 m. yüksekliği 3-4 m. dir. Bu silonu duvarları ve tabanı beyaz bir sıva ile sıvanmıştır. Silonun içinden az sayıda bulla, bronz ok ucu, çanaklar ve rithon başı çıkmıştır. Hiyeroglifi bullaların bu siloda çok az çıkmasından dolayı birinci silo ile arasında inşasında zaman farkı olduğu düşünülmektedir (Resim 31)³⁹⁵.

3 nolu yuvarlak yapının çapı yaklaşık 7.5 m ve derinliği 1 m olup, taban döşemesinin üzerinde çok sayıda yanmış buğday ele geçirilmiştir. 4 nolu yuvarlak yapının çapı yaklaşık 4 m derinliği ise 1 m. dir. 5 numaralı yuvarlak yapının çapı yaklaşık 15 m olup, höyüğün bu alanında kazı çalışmaları devam etmektedir³⁹⁶.

V. 2. 6. Kuşaklı-Sarissa

C Binası Depo Odaları: 1995 yılı kazılarında açığa çıkarılan ve hafiri tarafından C Binası olarak adlandırılan 4460 metrekarelik alanı kaplayan en az 110 odalı bir anıtsal yapı ortaya çıkarıldı (Resim 32). Yapının kaç katlı olduğu bilinmemekle birlikte güneydoğu kanadının en az iki katlı olduğu gözlenmektedir. Bu anıtsal yapının Sarissa'nın Fırtına Tanrısına ait olduğu düşünülmektedir³⁹⁷.

Bir tapınak olduğu kabul edilen yapının kuzey girişindeki mekânların birinde insitu durumda çömlükler, kâseler ve testiler açığa çıkarılmıştır. Bu kapların içi karbonlaşmış tahıl taneleri ile dolu olduğu anlaşılmış, yapılan incelemeler sonucunda tahılların tüme yakını arpa olduğu ve bir kısmının çimlenmiş olduğu anlaşılmıştır. Az miktarda buğday ve çeşitli yabani ot tohumları da çömlüklerin içinden çıkmıştır. Bu yapıda ele geçirilen çömlüklerin içerisinden arpa ve çimlenmiş arpa çıkması, bu yapının bira imalathanesi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bira yapabilmek için arpayı çimlendirmek ve filizleşmiş arpayı bir yerde korumak gerekiyordu³⁹⁸.

Bira imalathanesinde üçü değişik boyutlarda toplam altı adet testi bulundu. Bu testilerin ikisi büyük boy, ikisi orta boy ve ikisi de küçük boydur. Her büyük testinin

³⁹⁵ Omura, S. (2002). "2000 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları". **23. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. I, 390.

³⁹⁶ Omura, 2013, 293-294.

³⁹⁷ Müller-Karpe, V. (2003). "1999-2001 Yıllarında Kuşaklı-Sarissa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar". **24. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. I, 438; Müller-Karpe, V. (2000a). "Kuşaklı 1998 Yılı 6. Kazı Çalışmaları Hakkında Ön Rapor". **21. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. I, 309; Müller-Karpe 2000b, 12-13; Müller-Karpe 2005, 555; Vorhaus, C. Z. (2011). "Hittite Temples: Palaces of The Gods". **Insights Into Hittite History and Archaeology, Colloquia Antiqua**, S. 2, 206-207.

³⁹⁸ Müller-Karpe, 2000b, 13; Müller-Karpe, 2005, 556; Müller-Karpe, 2000a, 313; Müller-Karpe, 2003, 439.

yanında bir adet küçük boy testi ele geçirilmiştir. Bu tip testilere diğer Hitit merkezlerinin bodrum veya depolarında rastlanılmaktadır. Mesela Maşat Höyük Orta Hitit sarayında, Ortaköy B Binasında ve Boğazköy Tapınak 7'nin aditonunun bodrum katında bu tip testiler açığa çıkarılmıştır³⁹⁹.

Kazılarda bulunan iki çömleğin üzerinde kral işareti kazılmıştır (Resim 33). Çömleklerin hemen yakınında içi arpa ile dolu bir küp açığa çıkarıldı (Resim 33). Bu küpün tahıl stoklamada ve gerektiğinde diğer kaplara aktarma yapılma amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir⁴⁰⁰. Botanik örneklerin birinde arpa çoğunlukta olmakla birlikte önemli ölçüde Ravandiye'e rastlanmıştır. Ravandiye otunun çeşitleri eskiden beri değişik dertlere deva olarak kullanılmıştır⁴⁰¹.

Yer altı Tahıl Silosu/Ambarı: Kuşaklı-Sarissa Akropolü'nün güney ucunda yürütülen kazı çalışmaları sırasında D biçimli yer altı silosu açığa çıkarılmıştır (Resim 34). Ana kaya üzerine yığma taşlarla örülmüş 50 x 30 m boyutlarındaki silo yaklaşık 820 ton tahılın depolanabildiği ambar 5 bin kişinin bir yıllık tahıl ihtiyacını karşılayabilecek düzeydeydi⁴⁰². Bu siloda çok miktarda karbonlaşmış tahıl kalıntısı ele geçirilmiştir. Bu silonun benzerlerini Boğazköy-Büyükkaya ve Kaman Kalehöyük'ten tanımaktayız⁴⁰³.

V. 2. 7. Maşathöyük

Tahıl Depoları/Ambarlar: Maşat Höyük III. Hitit katı sarayının doğu kısmında yer alan depo odaları hem Demir Çağında hem de I. ve II. Hitit katlarıncı yoğun şekilde tahrip edilmesine karşın çoğu sağlam şekilde açığa çıkarılmıştır. Sarayın kuzeydoğu köşesinde G-H/ 1-3 plan karelerinde üç oda inşa edilmiştir. Bu odaların ikisi Höyük dışından getirilen gri renkli kum ve çakıl ince taşı ile doldurulmuştur⁴⁰⁴. Bu odaların ne amaçla bu şekilde yapıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte daha sonraki kullanımlarında bu hali aldığı tahmin edilmektedir⁴⁰⁵. Bu iki odada hiçbir buluntu ele geçmemiştir (Resim 35). Bu odalardan küçük olan 19 nolu oda 5 x 2.5 m; büyük olan 18 nolu oda 10.50 x 6.50 m'dir.

³⁹⁹ Müller-Karpe, 2005, 557; Müller-Karpe, V. (2006). "Anadolu'da Bronz Çağında Bira". *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, 176-177.

⁴⁰⁰ Müller-Karpe, 2000a, 310; Müller-Karpe, 2005, 559.

⁴⁰¹ Müller-Karpe, 2005, 562.

⁴⁰² Müller-Karpe, A., Müller-Karpe, V. (2011). "Kuşaklı-Sarissa". *Arkeo Atlas Dergisi Özel Koleksiyon No:2011/01*, 267; Müller-Karpe, 2002, 471; Seeher, 2015, 195.

⁴⁰³ Müller-Karpe, 2003, 443.

⁴⁰⁴ Özgüç, 1978, 6.

⁴⁰⁵ Özgüç, 1978, 7.

Bu iki odanın yanında 2.50 m. yüksekliğini koruyan ve içinde kerpiç örölü iki ambar olan 17 nolu oda yer almaktadır. 17 nolu odadan iyi korunmuş bullalar ele geçirilmiştir (Resim 36)⁴⁰⁶.

Bu üç odanın duvarlarındaki dikme yerlerinin genişliği 40 cm, 50 cm, 70 ve 80 cm aralığındadır (Resim 37). I-H/2-3 plan karelerindeki geniş yangın tabakası 18-19 numaralı odaların kuzeyinde varlığı kabul edilen odaların planının yapılmasını güçleştirmektedir. Bunların güneyinde iki dar ve uzun depo odası vardır. İlk deponun uzunluğu 17.50 m genişliği 3.20 m olup 50 cm kerpiç duvar ile ikiye ayrılmıştır⁴⁰⁷. Doğuya bakan odalardan biri 10 x 3.20 m çapında iyi korunmuş 2 m'yi aşan duvarları olan depo odasıdır. Bu odanın içinde insutu şekilde ele geçirilmiş olan iri küpler yer almaktadır (Resim 38). Bu odadaki küpler bize Boğazköy ve İnandık Tepe'deki depoları hatırlatmaktadır. İri küplerin en başında olan küpün ağız kısmına erişebilmek için küpün önüne yassı ve büyük bir basamak taşı konulmuştur. Bütün iri küplerin yanında mataralar, büyük testiler, çanaklar, şişeler, kapaklar ve kil bullalar bulunmuştur⁴⁰⁸.

İkinci depo odası da 10 x 3.20 m ölçüsündedir. Deponun uzun kısmında yer alan 13 nolu depo odasının yalnız tabanları korunmuş üç ambar ve çoğu tahrip edilmiş büyük küpler ile doldurulmuştur (Resim 39). Bu ambarı birbirinden 10 cm genişliğindeki ağaç/tahta duvarlar ayırmıştır⁴⁰⁹. Ambar tabanları oda tabanlarından 5-6 cm daha yüksek olmakla birlikte bu alan Demir Çağı kuyuları tarafından yoğun şekilde tahrip edilmiştir.

Uzun ambarda yer alan iri zahire küpleri tek sıra halinde yerleştirilmiştir. Çünkü odaların genişlikleri ikinci bir zahire küpünün konması için yeteri kadar geniş değildir. Bu küpler binanın inşası sırasında yerlerine konulmuş olmalıdır. Bu küplerin bazılarının üzerinde küpün içindeki ürünün cinsini ve miktarını gösteren işaretler bulunmaktadır (Resim 40). Bu uygulama Boğazköy ve Altıntepe'den bilinmektedir⁴¹⁰.

⁴⁰⁶ Özgüç, 1978, 7.

⁴⁰⁷ Özgüç, 1978, 7.

⁴⁰⁸ Mielke, D. P. (2013). "Maşat Höyük ve İnandıktepe". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. 211; Özgüç, 2002, 66; Özgüç, 1982, 5; Özgüç, 1978, 7.

⁴⁰⁹ Özgüç, 1982, 4; Özgüç, 1978, 7.

⁴¹⁰ Özgüç, 1978, 11; Özgüç, 1982, 5.

V. 2. 8. Ortaköy/Şapinuwa Kazısı

B Binası Silo/Ambar: Ortaköy/Şapinuwa kazılarında A binasının 150 m doğusunda B binası açığa çıkarılmıştır. 400 m² lik bir alanı açılan bu yapı A binası ile benzerlik göstermektedir (Resim 41). Taş temel üzerine kerpiç tuğlalar üzerine 3.5-4 cm kalınlığında sıva ile örülmüş duvarlar açığa çıkarılmıştır. Duvar kalınlığı 115 cm, kerpiç büyüklükleri 73x47x10 ve 43x22x10 cm.dir⁴¹¹. Yürütülen çalışmalar sonucunda depo diye adlandırılabilir geniş salonlarda kırk civarında 1.75 cm ile 1.50 cm arasında büyük küplerin yerleştirildiği görülmüştür (Resim 42).

Ortaköy/Şapinuwa B binasının temel duvarlarının kalınlığı 1.70 m. olması ve çok sayıda yanmış hatılların kazılarda ele geçirilmesine dayanarak zemin kat dâhil en az birkaç katlı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Depo bölümünde ikili, dörtlü ve altılı sıralar halinde sivri dipli, yumurta gövdeli geniş zahire küpleri yerleştirilmiştir (Resim 43)⁴¹². Tahıl alanındaki küplerin zeminleri kerpiçle bir istinat duvarı yapılmış, içine elenmiş ince toprak doldurularak sıvanmıştır. Küp platformları gayet sık bir şekilde inşa edilmiş; 25 ile 40 cm aralarla değişen kanallar bırakılmıştır (Resim 44). Bu kanalların derinliği 40-60 cm arasındadır. Bu alanda ele geçirilen mühür baskıları dikkate alındığında küplerin ağızlarının mühürlendiği anlaşılmaktadır⁴¹³.

V. 2. 9. İnandıktepe Kazısı

Silo/Ambar: Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen İnandıktepe Tapınağı höyüğün topografyasına uygun olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı tapınak sekiler kullanılarak aşağıdan yukarıya doğru yükselen sırt sırta düzenlenmiş otlarda oluşan bir yapı kompleksidir (Resim 45)⁴¹⁴. Kalker taşından yontulmuş taş duvarlar üzerine ahşap çatı şeklinde yapılmış olan tapınak iki katlıdır.

⁴¹¹ Süel-Süel, (1997). "1995 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları". *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 341; M. Süel, 1998, 562; A. Süel, 1998b, 41; M. Süel, 2006, 6; Süel-Süel, (2013). "Şapinuwa: Hitit Devletinin Başka Bir Başkenti". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 185.

⁴¹² A. Süel, 1998b, 42; M. Süel, 1998, 562; Süel-Süel, M. (1998). "1996 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları". *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 517-518.

⁴¹³ Süel-Süel, (1999). "1997 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları". *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 435; A. Süel, 1998b, 42; Süel-Süel, (2000). "1998 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları". *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 322-vd; M. Süel, 1998, 563.

⁴¹⁴ Özgüç, 1988, 4; Özgüç, 2011a, 260.

Mabet yapısının kuzeyinde yer alan depo odaları hafriyat çalışmasından dolayı tahrip edilmiştir. Depo odası olarak kullanılan odalardan iki tanesi dikdörtgen planda iki tanesi de kare plan tarzında yapılmıştır⁴¹⁵. 1 nolu küçük oda kuzeyden güneye doğru uzanan meyilli bir rampa şeklinde uzanan koridorun son odası olup, sıvanmış duvarları kimi yerde 2 m. ye ulaşmaktadır. 1 nolu odanın kuzey duvarının önünde toprağa gömülmüş günümüze sadece dip kısmı kalmış bir erzak küpü açığa çıkarılmıştır (Resim 46)⁴¹⁶. 2 nolu oda sıvalı, ince taş duvarla ortadan ikiye bölünmüş ve iki adet büyük zahire küpü kuzey duvarının dibine yerleştirilmiştir (Resim 47)⁴¹⁷. 3 nolu odada büyük kısmı toprağa gömülü küpler açığa çıkartılmıştır (Resim 48)⁴¹⁸. 4 nolu odada çok sayıda küçük kap-kaçak açığa çıkartılmıştır⁴¹⁹.

İnandıktepe Tapınağı'nda Maşatathöyük Sarayından bildiğimiz üslupta inşa sırasında getirilmiş ve yerine sabitlenmiş büyük tahıl küplerinin içinde herhangi bir arkeobotanik kalıntısı ele geçirilememiş olmasından dolayı hafirler tarafından sebebi bilinmeyen herhangi bir olaydan dolayı bilinçli bir şekilde terk edildiğini düşünmektedirler⁴²⁰.

Hattuşa bir ambarlar ve depolar şehridir. Bunun temel sebebi ise kentin ülke içindeki konumu ve bir üretim merkezi değil de tüketim merkezi olması ile alakalıdır. Hattuşa'nın dağlık ve korunaklı bir yerde inşa edilmesi, savaşlardan elde edilen ganimetlerin, bağlı federasyonların vergileri paranın kullanılmadığı bir dönemde başkentte toplanıyordu. Devlet sıkıntıya girdikçe bu depolar ve ambarlar açılarak kullanılıyordu⁴²¹.

Boğazköy kazılarında açığa çıkarılan ambarlar ile diğer Hitit şehirlerinde açığa çıkarılan ambarlar arasında kullanım açısından herhangi bir fark bulunmamaktadır. Alacahöyük kazılarında açığa çıkarılan üç adet silo yapıları itibarıyla Boğazköy silolarından farklıdır. Boğazköy tahıl duvarları çamur yığınları ile yapılmışken Alaca Höyük tahıl siloları sağlam taş temeller üzerine kerpiç konularak inşa edilmiştir. Bu fark A. Çınaroğlu'na göre Boğazköy tahıl siloların Hitit İmparatorluk Dönemi'nde

⁴¹⁵ Özgüç, 1988, 3.

⁴¹⁶ Mielke, 2013, 217; Özgüç, 1988, 3.

⁴¹⁷ Özgüç, 1988, 4.

⁴¹⁸ Özgüç, 1988, 3.

⁴¹⁹ Özgüç, 1988, 4.

⁴²⁰ Özgüç, 1988, 3.

⁴²¹ Aktüre, 2004, 148-149.

Alacahöyük'teki siloların Eski Hitit ya da İmparatorluk başında yapılmasından kaynaklanmaktadır⁴²².

Arkeobotanik veriler ve kazılar ekin listelerinin temelini oluşturmaktadır. Tahıl silolarının düzenli olarak havalandırılması içindeki ürünün korunmasına yönelik önemli çalışmalar arasındadır. Ürünler ateş ve diğer zararlı etmenlerden korumak için silo yapılarına taşınıyordu. Bu ürünlerin bir kısmı bir dahaki sene ekim için depolara/saklama alanlarına taşınıyor, yabancı otlar ve zararlı bitkilerden arındırılıyordu. Bu uygulamanın en iyi örneklerinden biri Kuşaklı'daki depo odasında ele geçirilen üzüm çekirdekleridir⁴²³.

Boğazköy'de 1983 yılında O. St. 2 tabakasında “Ev a, Ev c ve Ev 9” olarak adlandırılan kazı alanlarında yürütülen çalışmaları sonucunda bu üç yapıda mutfak olduğu tespit edilen bölümlerde kiler odası tespit edilmiştir⁴²⁴. Bu kiler yapılarında muhtemelen tahıl depolama işlevine yarıyan 17 adet küçük çömlekçik açığa çıkartılmıştır⁴²⁵. Boğazköy'de hane içinde açığa çıkartılan bu kiler ya da depo odalarının varlığı ile yer altı silolarındaki ürünlerin kıtlık ve kuraklık dönemleri için depolandığı, Boğazköy halkının kendi yıllık tüketimini kendilerinin hane içi depolama ile karşıladığı anlaşılmaktadır.

V. 3. Tasvirli Sanat Eserleri

V. 3. 1. Ritonlar

Riton/Ryton/Rhyton; Boynuz, hayvan başı ya da hayvan gövdesi şeklinde yapılış, içki kabı olarak veyahut dini törenlerde tanrılara adak sıvıları sunmak için kullanılan kil, metal ve değişik objelerden yapılmış kaplardır⁴²⁶.

Alacahöyük'te M.Ö. 3000 yılına tarihlendirilen altından şarap sürahi ve kadehler ve M.Ö. 1750'ye tarihlendirilen Kültepe'de ele geçirilen Koçbaşı şeklindeki içki kaplarıyla

⁴²² Çınaroğlu-Çelik, 2010, 141.

⁴²³ Dörfler-vd., 2011, 105.

⁴²⁴ Neve, P. (1984). “Boğazköy-Hattuş, 1983 Kazı Çalışmalarının Sonuçları”. *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 144.

⁴²⁵ Neve, 1984, 144-145.

⁴²⁶ Saltuk, S. (1993). *Arkeoloji Sözlüğü*. İstanbul, 154; Deniz, A (2015). “Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Yaşantısı”. *Turkish Studies*, Vol. 10/2 Winter, 242; Ay, E. (2005). “Eskiçağ Mezopotamyasında Madenin Kullanılması ve Ticaretine Dair Bir Projeksiyon”. *İDOL Arkeologlar Derneği Dergisi, Nisan-Mayıs-Haziran 2005, Yıl: 7, S. 25, 17.*

kutsal törenlerde şarap sunusu yapılmaktadır⁴²⁷. Bu törenlerde kullanılan kaplar arasında Kültepe’de ele geçirilen M.Ö. 1960-1830 arasına tarihlendirilen ve Konya Karahöyük’te üzüm salkımı şeklindeki ritonlardır⁴²⁸. Anadolu’da üzüm ya da şaraba ait buluntular arasında 1932-1935 yılları arasında Alishar Höyük kazılarında ele geçirilen ve M.Ö. 1800-1600 yıllarına tarihlenen “üzüm salkımı” şeklindeki ritondur⁴²⁹.

New York Metropolitan müzesi Schimmel koleksiyonunda yer alan ve satın alma yolu ile getirilmiş olan, Anadolu kökenli olduğu bilinen, M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirilen gümüş geyik ritonu konumuzla alakalı bir başka eserdir (Resim 49)⁴³⁰. Geyik riton üzerindeki 4.5 cm genişliğindeki frizde palmiye ağacı ile başlayan sahne bir tabure üzerinde oturan bir tanrı ve onun önünde geyik üzerinde duran bir tanrıya sunu yapımı işlenmiştir (Resim 50)⁴³¹. Dini törenlerde tanrılara içki sunmak için hazırlanan bu tür ritonlar şeklinin verildiği tanrıya adanırlardı. Rithon üzerinde yer alan ve bir geyik üzerinde duran tanrı “kırların koruyucu Tanrısı *D*LAMMA’dır (Resim 51). Gümüş geyik ritonu üzerinde yer alan palmiye ağacının en yakın benzeri İstanbul Arkeoloji Müzesi’ndeki küp parçaları üzerindeki mühür baskısında yer almaktadır. Riton üzerinde yer alan geyik üzerinde duran tanrı figürünü yeni köyde ele geçirilen bir plakadan da bilmekteyiz (Resim 52)⁴³².

Konya Karahöyük kazılarında Erken Hitit Çağı’na ait I. Katta (M.Ö. 1750) üzüm çekirdekleri kalıntıları ele geçmiştir. Kazılarda ayrıca üzüm salkımı şeklinde pembemsi gri hamurlu, 26 cm. yükseklikte, 24 cm genişlikte el yapımı, büyük bir merkezi salkım çevresinde beşer küçük salkımdan yapılmış duvara asılabilecek şekilde lamba olarak kullanılan üzüm salkımı şeklindeki ritonu ele geçmiştir (Resim 53)⁴³³.

Alishar Höyük’te 1929 yılında yürütülen kazılarda iki adet üzüm salkımı şeklinde kilden yapılmış riton örneği ele geçirilmiştir⁴³⁴. Sunu işlerinde kullanıldığı düşünülen kaplar dip kısmından başlayarak ağız kısmına kadar üzüm tanecikleri ile betimlenmiştir (Resim 54).

⁴²⁷ Orhan-Orhan-Ergin, 2011, 71; Öz, 2011, 286.

⁴²⁸ Öz, 2011, 291; Orhan-Orhan-Ergin, 2011, 71.

⁴²⁹ Orman, 1955, 8.

⁴³⁰ Darga, 1992, 39; Collon, D. (1995). *Ancient Near Eastern Art*. London, 107; Akurgal, E. (2003). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: Tübitak Popüler Kitaplar Serisi, 136.

⁴³¹ Darga, M. (2013). *Anadolu’da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 39; ; Akurgal, 2003, 136; Umurtak, G. (2006). “Hititler’de Mimarlık ve Sanat”. *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, 227.

⁴³² Alp, S. (2002). *Hitit Güneşi*. Ankara: Tübitak Popüler Kitaplar Serisi, 12.

⁴³³ Alp, 1999, 68; Alp, S. (2011). *Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: Tübitak Popüler Yayınlar Serisi, 68.

⁴³⁴ Von der Osten, H.H. (1937). *The Alishar Hüyük: Seasons of 1930-32*. Chicago, 138.

2006 yılında Kültepe Kaniş-Karum kazılarında üzerinde üzüm taneleri bulunan Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen sekiz adet kap açığa çıkartılmıştır (Resim 55)⁴³⁵. Kültepe Kaniş-Karum'da ele geçirilen bu üzüm salkımı şeklindeki kaplar sitil ve şekil olarak Alishar Höyük'te ele geçirilen üzüm salkımı şeklindeki kaplara benzemektedir.

Hitit bayram törenleri listesinde EZEN₄ *BIBRU* "riton bayramı"nın yer alması tanrılara kutsal içecek sunulmasının ne kadar önemli olduğu hakkında bize bilgiler sunmaktadır⁴³⁶.

V. 3. 2. Çanak-Çömlekler

Çalışma konumuzun coğrafi sınırları dışında kalmasına rağmen Kastamonu ili Devrekâni İlçesine bağlı Kınık Köyü'nde baraj inşaatı sırasında açığa çıkarılan ve 1994-2006 yılları arasında kazı çalışmaları yürütülen; üç kültür katmanına sahip olan Kınık Höyük'te ele geçirilen Hitit Dönemine ait metal kâse üzerindeki sahne tez konumuzla yakından alakalıdır⁴³⁷. Ağız kenarı altından başlayarak dip kısmına kadar inen repuse tekniği ile yapılmış üç konsantirik frizle bezenmiş, dip kısmındaki göbekte rozet, onun çevresinde üç sitilize hayat ağacı ve yanında birer grifon betimi yer almaktadır (Resim 56). Orta frizde ise iki avcının domuz, geyik avlaması ve asla-boğa mücadelesi işlenirken en üst frizde ise evcil geyik yardımı ile yapılan av sahnesi betimlenmiştir (Resim 57)⁴³⁸. Kınık vazosu üzerinde tez konumuzla ilgili olarak kutsal hayat ağacı betimlemesi ve benzerlerini Acemhöyük Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlendirilen mühürler üzerinde gördüğümüz çiçek betimlemeleri yer almaktadır⁴³⁹.

Kınık vazosu üzerindeki av sahnesi ve hayvan üslupları Alacahöyük kabartmasındaki av sahnesi ile büyük benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik bize Hitit sanatını ortak ustalar tarafından ortak bir sanat geleneği ile yapıldığını göstermektedir.

⁴³⁵ Öz, 2014, 33.

⁴³⁶ Reyhan, 2016c, 95.

⁴³⁷ Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2006). "2004 Yılı Kastamonu- Kınık Kazısı". *27. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 7; Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2008). "2006 Yılı Kastamonu - Kınık Kazısı". *29. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 513.

⁴³⁸ Emre, K., Çınaroğlu, A. (1993). "A Group of Metal Hittite Vessels From Kınık-Kastamonu". *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors Studies in Honor of Nimet Özgüç*, 700; Emre, K. (2002). "Kaya Kabartmaları, Steller, Ortastatlar Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi". *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 492; Umurtak, 2006, 227; Collins, B. J. (2015). "Hitit Dünyasında Hayvanlar". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mart-Nisan 2015*, S. 44, 96.

⁴³⁹ Emre-Çınaroğlu, 1993, 700.

Kınık vazosu üzerindeki av sahnelerinin KILAM bayramında yapıldığı düşünülen kutsal av sahnelerini içerdiği düşünülmektedir.

V. 3. 2. 1. Küpler

İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne satın alma yolu ile kazandırılan 13078 Envanter numarasıyla kayıtlı olan, müzeye dört parça halinde teslim edilen orta ölçekli bir küpe ait bu parçalar üzerinde silindir mühür baskısı yer almaktadır (Resim 58)⁴⁴⁰. Küpün ağız çapı yaklaşık 67 cm civarında, iri kum taneli, saman katkılı, kiremit rengi kilden yapılmış ve bej renkli astarlıdır. Kalın ve dışa doğru çekik ağızlı, kısa boylu, yuvarlak omuzlu, dört kulplu olan küpün üst kısmında 3 cm yüksekliğinde, 6.5 cm genişliğinde silindir mühür baskısı yer almaktadır⁴⁴¹.

Mühür iki bitki motifi ile sınırlandırılmış bir palmiye ağacı ile ikiye ayrılmıştır. Soldaki sahnede ayakta duran kral Hava Tanrısı önünde gaga ağızlı testiden yere sıvı akıtarak libasyon yapmakta, sağdaki sahnede ise yere diz çökmüş küçük bir adam ayakta durmakta olan tanrı önünde tapınma yapmaktadır (Resim 59)⁴⁴². Hava Tanrısı'nın arkasında stilize edilmiş bir palmiye ağacı yer almaktadır. Ağaç gövde kısmından yukarıya doğru küçülen beş adet yuvarlak daire gövdeden ve gövdenin iki yanından yukarıya doğru küçülen karşılıklı dört adet yapraktan oluşmaktadır (Resim 60). Erzak küpü üzerinde yer alan bu palmiye ağacının en yakın örneği New York'ta bulunan Schimmel koleksiyonundaki gümüş rithon (M.Ö. 15-14. yüzyıl) üzerinde görmekteyiz⁴⁴³.

Erzak küpü üzerinde yer alan silindir mühür baskısının sağ ve sol köşelerinde küçük bir koni şeklinde gövdesi olan, gövde kısmında iki yana kısa sapları gövdeye dik olarak bağlanan üç taç yapraktan oluşan çiçekli dallar olan ve tepe kısmında üç taç yaprakla sonlana çiçekli bir bitki motifi betimlenmiştir. Bu bitkinin benzeri Alacahöyük'te Sfenksli kapı girişinde yer alan ortostadlarda ve Schimmel koleksiyonundaki gümüş rithonda karşımıza çıkmaktadır⁴⁴⁴. Bu eserlerin sitil benzerlikleri incelendiği zaman yaklaşık olarak M.Ö. 15-14. yüzyıllara arasında tarihlendirildiği görülmüştür⁴⁴⁵.

⁴⁴⁰ Uzunoğlu, E. (2011). "Küp Üzerinde Bir Hitit Silindir Mühür Baskısı". *Anadolu Araştırmaları*, S. 6, 179-180.

⁴⁴¹ Uzunoğlu, 2011, 180.

⁴⁴² Uzunoğlu, 2011, 180.

⁴⁴³ Uzunoğlu, 2011, 184-185.

⁴⁴⁴ Uzunoğlu, 2011, 191-192.

⁴⁴⁵ Uzunoğlu, 2011, 192.

İnandıktepe Eski Hitit Çağı'na ait Tapınak yapısında 2 ve 3 nolu odalarda boyutları birbirinden farklı, kulpsuz, üzerlerinde herhangi bir işaret ya da yazı olmayan iri küpler açığa çıkartılmıştır. Bu küplerin benzerleri Boğazköy Büyük Tapınak I, Alacahöyük, Eskiypar, Maşathöyük depo küpleri ve Alişar 10 T gibi yapılarda görülmektedir⁴⁴⁶.

Alacahöyük M. 39 envanter numaralı küp ya da çanak parçası üzerinde yer alan panter üzerinde betimlenen kral veya tanrı motif elinde dal ya da bir bitki parçası tutmaktadır (Resim 61). Boyundan üst kısmı eksik olan kabartma baskılı bu seramik parçası 16.4 cm genişlikte 19 cm uzunlukta, kırmızı hamur renkli, perdahlıdır⁴⁴⁷.

V. 3. 4. Ortostatlar

Alacahöyük'te yer alan Sfenksli kapının iki yanında yer alan ortostatlarında kral ve kraliçe bir platform üzerinde duran Fırtına Tanrısının boğasına sunu yaptığı sahne ile başlayan AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} bayramı ile ilişkilendirilmektedir (Resim 62)⁴⁴⁸.

AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} bayramında geyik önemli bir kült hayvanıydı. Bayramın 32. ve 34. günlerinde Pişkurunuşa dağında geyik için içki kurbanı yapılmaktaydı⁴⁴⁹. Bu kutlamalar sırasında kullanılmak için Arinna kentinde geyik bulundurulmaktaydı. Arinna kenti bayram kutlamalar içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} bayramının 8. ve 9. gününde Hitit kralı Arinna kentinde gecelemede, kraliçe Boğazköy'deki sarayda kutlamalara devam etmekteydi⁴⁵⁰. Arinna kentinde yer alan ortostatların AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} bayramı ve AN.TAḪ.ŞUM bitkisi ile alakalı olup, geyik sahnelerinin de bayram kültü ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Bu ortostatlarda yer alan geyiklerden birinin yediği diğer geyiğinde yemeğe çalıştığı bitkinin AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} olduğu düşünülmektedir (Resim 63)⁴⁵¹. Alacahöyük ortostatlarında kapının sağ tarafında

⁴⁴⁶ Özgüç, 1988, 14-15.

⁴⁴⁷ Koşay, H. Z., Akok, M. (1966). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1940-1948 Deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 48.

⁴⁴⁸ Emre, 2002, 488; Ökse, T. (2015). "Yeni Yıl ve Bayramlar Eski Önasya ve Anadolu". *Aktüel Arkeoloji*, S. 43, 82; Reyhan, E. (2016c). "Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri". *Turkish Studies*, Vol. 11/16, 96; Erkut, 1998, 192; Ertuğ, F. (2000a). "Baharın Müjdecisi: Çiğdem (Crocus) ya da AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} Hititler Devri Anadolu Florasına Küçük Bir Katkı". *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S. 3, 132;

⁴⁴⁹ Erkut, 1998, 193.

⁴⁵⁰ Erkut, 1998, 193.

⁴⁵¹ Ertuğ, 2000 a, 132; Erkut, 1998, 194.

oturan tanrıçanın elinde tuttuğu ve iyi korunamadığı için silinen nesnenin AN.TAĞ.ŞUM^{SAR} olduğu M. N. Van Loon ve S. Erkut tarafından iddiada edilmiştir⁴⁵².

Alacahöyük ortostadlarında betimlenen sahnelerin tıpa tıp bir benzeri karşımıza İnandıktepe’de ele geçirilen dini kutlamanın tasfir edildiği vazo üzerinde görülmektedir. Bu iki örnekte de yer alan müzik aleti çalan müzisyenler, akrobasi gösterisi yapılması ve sıvı adakların sunulması gibi ortak figürlerden dolayı, bu iki sahnenin bolluk ve bereketin başlangıcı olan AN.TAĞ.ŞUM^{SAR}/ilkbahar bayramı kutlamalarını yansıttığı düşünülmektedir⁴⁵³.

V. 3. 5. Kaya kabartmaları

Hitit panteonundaki tanrılar hakkında en önemli bilgileri Yazılıkaya açıklava tapınağından öğrenmekteyiz. A odası ana sahnede yer alan 40 numaralı tanrı figürü konumla alakalıdır (Resim 64). Yüksek sivri külahlı, kısa etekli ve önü açık pelerinli, kirli sakallı, belideki kemerin arkasında hançeri görülen, 1.37 m. figür yüksekliği, 2.18 m. kaide yüksekliğine sahip bu tanrı sol elinde bir bitki tutar şekilde betimlenmiştir (Resim 65)⁴⁵⁴. Tanrılar alayında yer alan ve elinde bitki motifi taşıyan bu tanrı E. Laroche göre tanrı *d’Halki*, J. Seeher’e göre tanrı *Kumarbi*’dir⁴⁵⁵.

V. 3. 6. Mühürler ve Mühür Baskıları

Gündoğmuş Mührü: Anadolu Medeniyetleri Müzesine 1962 yılında satın alma yolu ile kazandırılmış, satan kişiler tarafından Çankırı İli Şabanözü ilçesine bağlı Gündoğmuş köyünde bulunduğu beyan edilen 13849 envanter numarası ile kaydedilen çekiç başlı mührün kaidesinin üzerinde dört sahne yer almakta, 3.6 cm yükseklikte, 1 cm baş uzunluğuna ve 2.3x2.1 cm kaide çapına sahiptir (Resim 66)⁴⁵⁶.

⁴⁵² Erkut, 1998, 194-vd.

⁴⁵³ Çetin, C. (2006). “Anadolu’da Bereket Kültü Ve Anadolu Türk Köylüsü Seyirlik Oyunlarına Yansımaları”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 46/ S. 1, 194; Reyhan, 2016c, 97-98.

⁴⁵⁴ Seeher, J. (2011a). *Taşa Yontulu Tanrılar Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*. İstanbul, 64; Seeher, J. (2002c). “İmparatorluk Panteonu’na Bakış Yazılılaya Kaya Tapınağı”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 444.

⁴⁵⁵ Hoffner, 1974, 83; Koç, 2006, 95; Seeher, 2011a, 64.

⁴⁵⁶ Öztan, A. (1997). “Gündoğmuş’dan Bir Hitit Mührü”. *Anadolu (ANATOLIA) XXII, 1984-1997*, 79.

Mührün “b” yüzünde dik bir gövdeden yukarı doğru çıkan üç dallı ağacın iki ana dalı sağ ve sol yana doğru sarmaktadır. Ağacın dallarının ucunda üç yapraklı çiçekler görülmekte, dalların altında kalan alan rozet ve üç yapraklı çiçeklerle doldurulmuştur⁴⁵⁷. Mührün “e” yüzünde elinde üç yapraklı bir bitki tutan ayakta ve oturur şekilde betimlenmiş bir tanrı görülmektedir (Resim 67). N. Özgüç elinde üç yapraklı bir bitki tutan bu tanrıyı dağların üzerine basan, bir elinde bitki tutan Hava tanrısı ile Yazılıkaya’da yer alan elinde bitki tutan 40 numaralı tanrıya benzetmektedir⁴⁵⁸.

Çekiç başlı küp kaideli Gündoğmuş mührünü Boğazköy Aşağı Şehir ve Bitik gibi kazılardan gelen örneklerle birlikte şimdilik toplamda 11 adet olduğu bilinmektedir. Kazılarda açığa çıkarılan benzerleri ve mühür üzerindeki sitiller incelendiği zaman Gündoğmuş mührü Eski Hitit Dönemi’ne tarihlendirilmiştir⁴⁵⁹.

Maşat Höyük: Maşat Höyük III. Hitit Katında Saray yapısının 11 numaralı odasında disk şeklinde bir taş mühür ele geçirilmiştir (Resim 68)⁴⁶⁰. Mühür 0.8 cm yüksekliğinde, 2.2 cm çapında; iç bükey kurs biçimli, ortadan delik, her iki yüzü de tasvirlidir. Bir yüzünde bitki ve işaretler arasında bir antilop; diğer yüzünde ucu yılanbaşı kuyruklu bir grifon bir bitkiyi yerken betimlenmiştir. Taş mühür Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindedir⁴⁶¹.

Alacahöyük: Alacahöyük’te ele geçirilen Al. f. 190 ve Al. f. 225 envanter numaralı bir çömlek ya da küpe ait kulp parçası üzerinde bitki motifi yer almaktadır. Al. f. 190 (Resim 69) ve Al. f. 225 (Resim 70) numaralı damga mühür baskısı olan bu parçalar üzerindeki bitkinin başak motifi olduğu düşünülmektedir⁴⁶². Al. C. 308 envanter numaralı çömlek ya da küpe ait kulp parçası üzerinde 2.1 cm uzunluğunda 0.95 cm genişliğinde damarlı yaprak şeklinde iki damga vardır (Resim 71)⁴⁶³.

Karaoğlan Höyüğü’nde ele geçirilen Hitit Dönemi’ne tarihlendirilen mühürler arasında yer alan K. O 38-314 Anadolu Medeniyetleri Müzesi 7642 Envanter No’lu mühürlü kap parçası 4.4 cm uzunluğunda, 1.7 cm kalınlığında olup; üzerindeki damga

⁴⁵⁷ Öztan, 1997, 81.

⁴⁵⁸ Öztan, 1997, 84.

⁴⁵⁹ Öztan, 1997, 85.

⁴⁶⁰ Özgüç, 1978, 7; Özgüç, 1982, 46.

⁴⁶¹ Özgüç, 1982, 45-46; Özgüç, 1978, 117.

⁴⁶² Koşay, H. Z., Akok, M. (1966). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1940-1948 Deki Çalışmalar ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 46.

⁴⁶³ Koşay, H. Z. (1951). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1937-1939 Deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 100.

mühür baskısı 2.1 cm genişliğinde ve 1.9 cm ebatlarındadır⁴⁶⁴. Damga mührün yüzeyinde hilal içinde güneş, dördünün tek tarafında, ikisinin çift tarafında dallar bulunan altı bitki motifi yer almaktadır (Resim 72).

Konya Karahöyük'te 1991 yılında yürütülen kazı çalışmaları sırasında "Tapınak" yapısı olarak adlandırılan yapının hemen yanında yer alan çöp çukurunda bir kap kabartması üzerinde bir iyi korunmuş şekilde üçlü yonca yaprağı şeklinde mühür baskısı ele geçirilmiştir⁴⁶⁵. Yine aynı yıl yürütülen kazılarda 1 no'lu çöp çukuru olarak adlandırılan alanda bir kap kabartması üzerinde kaidesi beş yonca yaprağı şeklinde mühür baskısı ele geçirilmiş, bu mühür baskısının yapraklarının birinde kartal başı, birtanesinde üçer ilmekten oluşan bant ve iyi korunamayan iki yaprağında ise muhtemelen hayvan figürleri olmalıdır⁴⁶⁶.

V. 3. 7. Metal Eserler

İnsanoğlu bitki üretimini kontrol altına alması ile bazı alet ve gereçleri icat ederek günlük kullanım alanına almıştır. Saban, orak, tırmık, tırpan, yaba vb.. gibi aletler tarımsal üretime geçilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır⁴⁶⁷.

Hititlerde tarla ekiminin elle ya da sabanla yapıldığına dair herhangi arkeolojik bir veri yoktur. Oysaki Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarında tarla tarımının her aşaması duvar resimleri ile tasvir edilmiştir. Yozgat tabletlerinde Fırtına Tanrısının oğlu Telipinu hakkında "*Benim oğlum kabiliyetlidir. Çift sürer, eker, sular ve hububatı (yetiştirir)*" şeklinde ifadeler geçmektedir⁴⁶⁸. KUB XXXI 57 I'de "*Arpa ve buğday tohumunu saraydan Kaštama şehrinin idarecisi verir. ekerler, biçerler, ambara koyarlar*" ifadesinden de elle ekim yapılmadığı anlaşılmaktadır. Hitit kralı Telipinu fermanında yer alan "*(Ben) kral (onları) gerçek çiftçi(i) yaptım. Omuzlarından silahlarını aldım. Onlara sabanları verdim*"... şeklindeki ifadeden anlaşıldığı üzere Hititli çiftçilerin saban kullandıkları filolojik olarak bilinmekteydi.

Mahsulün olgunlaşması ve hasat edilmesi Kültepe tabletlerinden beri bilinmekteydi. Hititlerde Anadolu'da hale varlığını koruyan hasat zamanı bayramlarını

⁴⁶⁴ Özgüç, 1987, 22.

⁴⁶⁵ Alp, 1992, 313; Alp, 1993, 301-302.

⁴⁶⁶ Alp, 1993, 302.

⁴⁶⁷ Ceylan, 1988, 6.

⁴⁶⁸ Karauğuz, 2006, 18.

kutluyorlardı. Yazılı belgelerden anlaşıldığı üzere hasat kaldırma çalışmaları yaklaşık üç aya yakın sürmekteydi. Biçilen mahsul muhtemelen demet haline getiriliyor ve sığırların çektiği yük arabaları ile tarladan harman yerine taşınıyordu. Harman yerindeki işlemi bittikten sonra ambarlara taşınan bu ürünler hakkındaki bilgileri yasanın 158. maddesinden anlıyoruz: “Bir adam ekin demetlerini bağlamak, onları nakil arabalarının üzerine koymak ve onları saman evine (ambara) kapatmak, harman yerini temizlemek için ücret karşılığında işe girerse üç ay için 30 PA buğday (yani aylık 10 PA buğday); bir kadın ürün kaldırma işi için işe girerse iki ay için 12 PA buğday (yani aylık 6 PA buğday) versin” . Ekinlerin hangi aletler kullanılarak demetlendiği yazılı kaynaklarda belirtilmemiş olmasına karşın orak ^{URUDU} kullupı-, ^{URUDU}KIN yabanın kullanıldığı bilinmektedir⁴⁶⁹.

Hitit yasalarında tarım arazilerinin kullanımlarıyla ilgili kanunların yanında tarım arazisi satın alma veya kiralamayla ilgili maddeler de bulunmaktadır. Ayrıca tarımda kullanılacak hayvanların ve tarım aletlerinin kiralanması da söz konusudur. Örneğin bir saban öküzünün 1 aylık kirası 1 şekel gümüştür⁴⁷⁰. Hitit Kanunların § 166. ve 178. maddelerinde saban ile ilgili ibareler yer almaktadır. Bu maddeler de saban şu şekilde geçmektedir: § 166. *Eğer tohum üzerine biri <başka> bir tohum serperse, onun ensesi saban üzerine koyulsun, (iki) koşum öküzü bağlansın, birinin (onun) yüzü bu tarafa doğru, diğerinin (onun) yüzü o tarafa doğru çevrilsin: adam ölsün ve öküzler ölsünler ve alana daha önce ekin ekmiş olan kimse, o zaman o kendisi için <onu> alsın. Eskiden böyle yapılıyordu⁴⁷¹; § 178 Bir saban öküzünün bedeli on şekel gümüş<tür>⁴⁷².*

Boğazköy’de ele geçirilen bayram metinlerine ait çivi yazılı tabletlerde yer alan EZENŞU.KIN.DÚ⁴⁷³ “orak bayramı ya da orak sallama”; EZEN¹hahrannaş, hahratar, haharattar⁴⁷⁴ “tırmık bayramı/hasat bayramı” bayramlarına ait metinlerden de anlaşılacağı üzere Hitit dünyasında Hititli çiftçiler orak, tırmık, vb. gibi metal tarım aletleri sıklıkla kullanılmaktaydılar.

Boğazköy kazıları sırasında açığa çıkarılan Hitit İmparatorluk Dönemi’ne tarihlendirilen tunçtan yapılmış orak, 21.4 cm. uzunluğunda, 2.5 cm. genişliğinde ve 0.4

⁴⁶⁹ Ünal, 2016b, 797; Karauğuz, 2006, 20.

⁴⁷⁰ Taş, 2008, 77.

⁴⁷¹ İmparati, 1992, 155-157.

⁴⁷² İmparati, 1992, 165.

⁴⁷³ Ünal, 2016b, 797.

⁴⁷⁴ Ünal, 2016b, 720.

cm kalınlığındadır (Resim 73). Orak yassı, kıvrık, uca doğru daralan şerit biçimli, ucu küt, ağır kenarı keskin ve dikdörtgen kesintili sapın ucu küt şeklindedir⁴⁷⁵.

Alacahöyük kazılarında açığa çıkartılmış olan Yeni Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen Al.p 58 envanter numaralı orak: 20 cm uzunluğa, 3 cm genişliğe 3 cm sap uzunluğuna sahiptir (Resim 74)⁴⁷⁶. Al.m. 2 envanter numaralı orak ucu 20.2 cm uzunluğunda olup sap kısmı kırıktır (Resim 75)⁴⁷⁷. Al.h. 233 envanter numaralı orak ucu ise 20 cm uzunluğunda keskin ağız ucuna sahiptir (Resim 76)⁴⁷⁸.

Boyalı Höyük A yapısında yürütülen kazılar sırasında Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen tunçtan yapılmış bir adet orak ele geçirilmiştir (Resim 77)⁴⁷⁹.

Kaman Kalehöyük'te 2002 yılında açığa çıkarılan ucu kırık orak tipoloji olarak Kültepe, Alacahöyük ve Ortaköy'de ele geçirilenler benzemektedir (Resim 78)⁴⁸⁰.

Ortaköy kazılarında D Binası olarak adlandırılan dini yapıda 1990 yılında III. kültür katında yürütülen kazı çalışmaları sırasında üzerinde "Büyük Kral" yazan bronz bir orak ele geçmiştir (Resim 79)⁴⁸¹.

V. 3. 8. Figürünler

Alacahöyük Orta Hitit katında ele geçirilen ve Eski Hitit Çağı'na tarihlendirilen Al. M. 83 envanter numaralı diz çökmüş dua eder şekilde betimlenen kemik, üzeri değerli bir ağaç ile kaplanmış bu figürün üzerinde altı yapraklı bir çiçek motifi betimlenmiştir (Resim 80)⁴⁸².

⁴⁷⁵ Toker, A. (2002). "Sergilenen Eserlerin Tanımı". *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 565.

⁴⁷⁶ Koşay, H. Z. (1941). "Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı 1940 Çalışmaları ve Neticeleri". *Bulleten*, C. V, S. 17-18, 7; Koşay, H. Z., Akok, M. (1973). *Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 35.

⁴⁷⁷ Koşay-Akok, 1973, 79.

⁴⁷⁸ Koşay-Akok, 1973, 78.

⁴⁷⁹ Sipahi, 2013b, 257-258.

⁴⁸⁰ Sipahi, 2004, 181.

⁴⁸¹ A. Süel-M. Süel, 2006, 19-20; A. Süel-M. Süel, 2011, 301.

⁴⁸² Koşay-Akok, 1966, 26.

VI. HİTİT FLORASINA TEMEL OLUŞTURAN FİLOLOJİK VERİ

Tez çalışmamızın bu bölümünde sistemli kazıları yürütülen Hitit şehirlerinden ele geçirilen tabletler ışığında Hitit Dönemi floarası aydınlatılarak, sonuçlar çıkarılmaya çalışılacaktır.

VI. 1. Hukuk Metinleri

Hitit çivi yazılı tabletlerde toplumun günlük yaşamına dair belgeler yoktur. Mevcut belgelerin satır aralarında yer alan gündelik hayata dair bilgilerin büyük çoğunlu Hitit yasalarındaki maddelerden anlaşılmaktadır. Hitit yasaları 100'er maddeden oluşan iki seri halindedir. İlk 100 serilik maddeler “eğer bir adam” diye başlayan cürümleri, ikinci 100 serilik maddeler “eğer bir üzüm bağı” diye başlayan tarım ve hayvancılıkla ilgili maddelerdir⁴⁸³.

Hitit Devleti'nin ekonomisinin bel kemiğini diğer tüm Önasya uygarlıklarında olduğu gibi tarıma dayanmaktaydı. Bu durum yasalarda tarımla ilgili pek çok madde yer almasına yol açmıştır. Bu durum Hitit halkının büyük çoğunluğunu çiftçi ya da tarım ile geçim sağladığının göstergesidir. Hiti kanunlarında tarımla ilgili kanunların çokluğu ve cezaların çeşitliliği dikkat çekicidir. Tarımın sürekli ve hayati oluşundan dolayı bazı maddelerde ölüm cezası dahi yer almaktadır⁴⁸⁴. Hitit yasasını 158. maddesine göre özgür bir erkek hasat mevsimi boyunca (3 ay) kiralanacaksa 1500 litre arpa (3.75 şekel) ücret ödenir. Yine 158. maddeye göre özgür bir kadın hasat mevsimi boyunca (3 ay) kiralanacaksa 600 litre (1 şekel) ücret ödenir. Bu maddeye göre ücretler tarım ürünleri ile ödeniyor. Erkek işçilerin kas gücünden dolayı kadın işçilerden iki kat fazla ücret alıyorlar⁴⁸⁵. Hitit yasalarında tez konumuzla ilgi yer alan kanun maddeleri şunlardır.

§ 6. *Eğer bir kişi, erkek ya da kadın, yabancı bir kentte ölürse, kimin sınırları içinde ölürse yüz gipeşsar alan kessin ve <mirasçı> kendisi için onları alsın*⁴⁸⁶.

⁴⁸³ Reyhan, 2010, 65-66; Dinçol, 1982, 71; Dinçol, B. (2013). “Hitit Yasaları”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 520; Ünal, A. (2003b). *Hititler Devrinde Anadolu*, C. III. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 113-114; Collins, 2007, 118; Memiş, E. (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ankara, 153; Doğan, E. (2012). *Hitit Hukuku Belleklerdeki “Kayıp”*. İstanbul, 72; Deniz, 2015, 238.

⁴⁸⁴ Yiğit, T. (2002). “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban”. *Belleten*, C. LXVI/S. 247, 766; Taş, 2008, 75; Demirel-Sevim, 2012, 202.

⁴⁸⁵ Demirel-Sevim, 2012, 206.

⁴⁸⁶ İmparati, 1992, 39; Doğan, 2012, 109.

6. Madde Açıklama: Kadın ya da erkek bir kişinin bir arazide öldürülmesi durumunda arazi sahibinden ölen kişinin mirasçılarının alacağı tazminat 12.000 m² topraktır olarak belirlenmiştir. Kanun koyucu, arazi sahibi olan kişilerin arazilerinin denetim ve güvenliklerinden bizzat kişiyi sorumlu tutmuştur⁴⁸⁷.

§ 26. (1) [...]ekin alanı [...] [...]..ve kendisi için onu [...] [...]...[...] [...]...[...] [...]...adam[...]⁴⁸⁸.

26. Madde Açıklama: Büyük bir kısmı tahrip olan bu kanun maddesi büyük olasılıkla bir erkeğin veya kadının boşanma sırasında ödeyeceği tazminat bedeli hakkında hükümler içermektedir. Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılığı olan Hitit toplumunda boşanma sırasında verilen nafakanın tarla, bağ ya da bahçe olması gayet doğaldır.

§ 39. (1) Eğer bir kimse [bir başka]sının ekin alanlarını alırsa şahhan'ı [yerine getir]meye [devam etsin],ama eğer [ekin alanlarını] ihmal ederse, [o zaman] ekin alanlarını [bir başka]sı alsın,. O [onları] satmasın⁴⁸⁹.

39. Madde Açıklama: Kendi mülkü olmayan, diğer kişiye tahsis edilmiş tarla söz konusudur. Çünkü bu kişi karşılık olarak bir yükümlülük [şahhan] yerine getirme durumundadır. Bu maddede tarım hayatının sürekliliğinin önemi görülmektedir. Eğer kişi tımar toprağını ekmez ise başka birisi bu toprağı işleme için kanunca izin verilmektedir. Bu madde ile devlet kendi arazisi olan şahhan'ın satışını yasaklayarak arazinin her türlü kullanım hakkının devlette kalmasını sağlamıştır.

Sami kökenli bir devlet olan Babil'in 6. Kralı olan Hammurabi'nin (M.Ö. 1792-1750) koymuş olduğu kanunlarda tımarla ilgili maddeler yer almaktadır⁴⁹⁰. Hammurabi Kanunları'nın § 30 "Eğer bir asker veya bir balıkçı, tarlasını ve bahçesini ve evini tımar yüzünden terk edip uzaklaşırsa, ondan sonra bir başkası tarlasına, bahçesine ve evine el koyarsa (ve) üç yıl tımar sorumluluğunu yerine getirirse, kendisi (asker veya balıkçı) döner, tarlasını, bahçesini ve evini (geri) isterse, ona verilmeyecektir. El koyan ve tımarı

⁴⁸⁷ Doğan, 2012, 109-110.

⁴⁸⁸ İmparati, 1992, 51.

⁴⁸⁹ İmparati, 1992, 59.

⁴⁹⁰ Mieroop, M. van de. (2010). *Hammurabi*. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 98-100; Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul, 107-108.

yürüten kimse, sorumluluğu yerine getirecektir; § 31 Eğer bir yıl uzaklaşıp dönerse tarlası, bahçesi ve evi ona verilecektir. Kendisi tımar sorumluluklarını yerine getirecektir⁴⁹¹.

Hitit Kanun'larında yer alan 39. Madde tımar alanlarının boş bırakılmaması ile ilgili olup Hammurabi Kanun'larındaki gibi ne kadar sürede başkasına tımar olarak verileceği belirtilmemiştir. İki kanun koyucunun birleştiği ortak nokta ise tımar arazilerinin boş bırakılmaması, devlete ait arazideki tarımsal üretimin sürekliliğinin devamıdır.

§ 40. Eğer bir za[naatçı kay]bolursa <ve> bir IL.KI adamı <ona> ortak olmuş <ise> ve IL.KI adamı derse: Bu benim zanaat hakkım<dır>, ama bu benim şahhan<ımdır>: o zaman zanaatçının ekin alanlarını mühür altında elde eder ve zanaatçı hakkını elinde tutar şahhan'ı ifaya dev[am] eder. [Ama] eğer zanaatçı hakkını reddederse o zaman zanaatçının ekin alanlarını boş ilan eder[ler].ve kent adamları onları işlerler. Eğer kral bir sivil tutsak verirse, o zaman ona ekin alanları tahsis edilir ve o zanaatçı olur⁴⁹².

40. Madde Açıklama: Devletin temel geçim kaynağı tarım olduğu için Hitit Kanun koyucuları tımar arazilerinin hiçbir şekilde boş kalmaması için tedbirler almaya çalışmışlardır. Bu maddede iki kişiye ortak kullanım hakkı ile tahsis edilmiş tarım arazisinin hak sahiplerinden birinin kaybolması durumunda tımar arazisini diğer ortağın tek başına işletmesi, aksi takdirde arazinin devlet tarafından alınarak başkasına tahsis edileceği anlatılmaktadır. Hukuk metninde yer alan bu madde ile devlet kendisine ait olan arazilerin boş kalmasını engelleyerek vergi gelirlerinin azalmasını engellemiş, tarım üretiminde ürün düşüşünü engellemeye çalışmıştır.

§ 41 Eğer bir IL.KI adamı kaybolursa ve <bu> IL.KI adamı <bir zanaatçıyla> ortak <ise> ve zanaatçı derse: Bu benim zanaatçı hakkım<dır>, ama bu şahhan<ımdır>: o zaman IL.KI adamının ekin alanlarını mühür altında alır ve zanaatçı hakkını elde tutar ve şahhan'ı ifaya devam eder. Şayet şahhan'ı reddederse, o zaman ekin alanlarını saray için alırlar ve şahhan biter⁴⁹³.

41. Madde Açıklama: Ortak kullanılan tımar arazisi ile ilgili olan bu madde 40. maddenin devamı niteliğindedir. Ancak bu maddede tımar alanı ve üzerindeki ekinler

⁴⁹¹ Tosun, M., Yalvaç, K. (2002). *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi, Şaduqa Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 188.

⁴⁹² İmparati, 1992, 59-60.

⁴⁹³ İmparati, 1992, 61-63.

hakkında hükümler içermektedir. Ortaklardan birinin kaybolması durumunda diğer ortak tımar sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde tarım arazisi ve üzerindeki ürünlerin devlete kalacağı açıkça belirtilmiştir.

Hammurabi Kanun'larının § 36 *Bir asker, bir balıkçı ve bir vergi yükümlüsünün tarlası, bahçesi veya evi gümüşe (para karşılığı) verilmeyecektir. § 37 Eğer bir adam, bir askerin, bir balıkçının veya bir vergi mükellefinin tarlasını, bahçesini veya evini satın alırsa, tableti (sözleşmesi) kırılacaktır. Gümüşten (ödediği parayı) kaybedecektir. Tarla, bahçe ve ev sahibine dönecektir. § 38 Bir asker, bir balıkçı veya bir vergi mükellefi, tımarnın tarla, bahçe ve evinden (bir kısmını) karısının veya kızının üzerine yapamaz veya borcu için veremez. § 39 Satın alma yoluyla sahip olduğu tarlasından, bahçesinden ve evinden karısına ve kızına yazacaktır ve borcuna karşılık verecektir. § 40 Bir nadıtum, bir tüccar veya yabancı bir tımar sahibi, tarlasını, bahçesini ve evini gümüşe verecektir. Satın alan, satın aldığı tarlanın, bahçenin veya evin tımar sorumluluğunu yerine getirecektir. § 41 Eğer bir adam, bir askerin, bir balıkçının veya bir küçük tımar sahibinin tarlasını, bahçesini veya evini değişme suretiyle alır ve üste kıymet verirse (öderse) asker, balıkçı veya küçük tımar sahibi tarlasına, bahçesine veya evine döner ve ona verilen ilave kıymeti taşır (geri vermez). § 42 Eğer bir adam, bir tarlayı işlemek üzere kiralarsa tarlada arpa yetiştiremezse ve tarlada iş yapmazsa bu ispat edilecek ve (bitişik) komşunun (ürünü) oranında arpayı tarla sahibine vereceklerdi. § 43 Eğer tarlayı işlemeyip gen bıraktıysa tarla sahibine, (bitişik) komşusundaki gibi arpa verecektir. Gen bıraktığı tarlada gen bozacak, diziye ekim yapacak, tarla sahibine iade edecektir. § 44 Eğer bir adam, gen bir tarlayı üç yıl içinde açmak üzere kiraladıysa, (fakat) kol atıp (tembelleşip) tarlayı açmazsa dördüncü yılda gen bozulacak, kesek kıracak ve arka ekim yapacak, tarla sahibine iade edecektir. Her 18 IKU için 10 GUR arpa sayacaktır (ölçecektir)⁴⁹⁴. Eski Babil Devleti'nde de Hititlerde olduğu gibi tımar arazileri başkasına devredilemez, alınıp-satılamaz, üzerine borç bırakılamaz, borca karşılık teminat gösterilemezdi.*

§ 44. B. *Eğer bir kişiyi biri arındırırsa, <törenden> arda kalan şeyleri de yakma yerine götürsün. Eğer birinin ekin alanına ya da evine götürürse büyü<dür> <ve> kralın yargısı <altına girer>⁴⁹⁵.*

⁴⁹⁴ Tosun-Yalvaç, 2002, 189.

⁴⁹⁵ Dinçol, 2013, 528; İmparati, 1992, 65.

44. Madde Açıklama: Hitit arınma törenleri hakkında bir maddedir. Bir kişinin üzerindeki büyü ya da kötü şeyleri kaldıran kişi ritüelden arda kalan maddelerin tümünün yakarak yok etmek zorundadır. Ritüelden kalan herhangi bir objenin ekin tarlasına veyahut başka bir yere götürülmesi kanun tarafından büyü yapıldığı şeklinde yorumlanacak, bu suçu işleyen kişinin cezasını da kral verecektir⁴⁹⁶. Bu maddede ekin arazisini ve evin aynı eşdeğer ölçüde tutulması, ekin arazisinin hane mahremiyeti ile aynı ölçüde olması Hitit toplumu için tarımın ne denli önemli olduğunun bir başka göstergesidir.

§ 46. *Eğer bir kentte biri bazı ekin alanlarını şahhan yükümü altında armağan olarak elinde tutarsa, eğer ona bir bütün ekin alanı verilimi <ise>, luzzi'yi ifa etsin, eğer ona az ekin alanı verilmiş <ise>, luzzi'yi ifa etmesin, ama babasının evinde yerine getirilsin. Eğer armağan beyinin ekin alanları zanaatçı hakkı olarak bir kenara konursa ya da kent insanları bir ekin alanı verirlerse, o zaman luzzi'yi ifa etsin*⁴⁹⁷.

46. Madde Açıklama: Bu maddede kral tarafından armağan veya hediye olarak bir kişiye verilen tımar topraklarından bahsedilmektedir. Tımar alanı verimli ve büyük ise hediye edilen kişi tımar sorumluluklarını yerine getirmeli, ama tımar arazisi küçük ve verimsiz ise kişi tımar sorumluluklarını yerine getirmek zorunda değildir. Ancak armağan edilen arazi yerine kent insanları tarafından başka bir tımar alanı kişiye tahsis edilirse, kişi tımar sorumluluklarını yerine getirmek zorundadır.

§ 47. *Eğer ekin alanlarını kralın armağanı olarak biri elinde tutarsa, luzzi ifa etmesin; kral bir masadan bir ekmek alır ve ona onu verir. Eğer bir zanaatçının bütün ekin alanlarını biri satın alırsa luzzi'yi ifa etsin. Eğer alanların büyük bir bölümünü satın alırsa luzzi'yi yapmasın. Ama eğer ekin alanları zanaatçı hakkı olarak bir yana ko<nu>rsa ya da kent insanları <onları> verirse, luzzi'yi ifa etsin*⁴⁹⁸.

47. Madde Açıklama: 46. Maddenin devamı niteliğinde olan bu maddede kralın herhangi bir kişiye armağan ettiği araziler tımandan muaf tutulmuştur. Kişi bu arazide tımar sorumluluğunu yerine getirmez. Ancak bu arazinin büyük bir kısmının satılması ya da zanaatçı hakkı olarak devredilmesi halinde tımar yükümlülüğü yeniden başlamaktadır.

§ 48 *Bir 'mahpus' luzzi'yi ifa etsin ve bir 'mahpus' ile ticaret hiç kimse yapmasın, oğlunu, ekin alanını, bağıını hiç kimse satın almasın. [ki]m (kendisi için) bir 'mahpus'la*

⁴⁹⁶ Erginöz, 1999, 99.

⁴⁹⁷ İmparati, 1992, 65-67.

⁴⁹⁸ İmparati, 1992, 67.

ticaret yaparsa, o zaman o ticaretten [vazgeçs]in: 'mahpus' ticarete koyduğunu o zaman geri als[ın]⁴⁹⁹.

48. Madde Açıklama: Mahkûmların tarım işi ile uğraşması istenilmiş ticaret yapmaları yaptirmaları yasaklanmıştır. Hitit coğrafyasında yaşayan herhangi bir kişi mahkûmla ticaret yapmış ise alım satımı yapılan ürünlerin geri alınması kanun tarafından istenilmiştir. Yine bu kanun maddesinde mahkûm kişiye ait arazilerin diğer kişilerce alım satımı yasaklanılmıştır. Devlet bazı vatandaşlarının tarım sektörü dışına çıkmasını kanunun maddesi ile engellemiş, tarımsal üretimde yaşanabilecek ürün düşüşleri engellemeye çalışılmıştır.

§ 50 Nerik'te, A[rinna]'da, Ziplanta'da hüküm süren ... adamı, her ülkedeki din adamları, Onların evleri muaf <olsunlar> ve onların 'hissedarları' luzzi'yi yerine getirsinler. Arinna'da on birinci ay geldiği zaman, on[un evinin] kapısında bir Eja ağacı görülebilen mu[af] <tır>⁵⁰⁰.

50. Madde Açıklama: Bu kanun maddesinde Nerik, Ziplanta ve Arinna'da yaşayan din adamlarının vergiden hangi durumlarda muaf oldukları belirtilmektedir. Burada kast edilen din adamı yüksek düzeyde bir din görevlisine işaret etmektedir. *LÚ.UK. KI.E* (Friedrich'e göre) günümüzdeki anlamı ve iş görevinin karşılığı tam olarak bilinmemektedir.

Eja ağacı vergi yükümlülüğünden muafiyetin simgesi, tanrıyla aynı zamanda ülkeye refah, huzur, bolluğun simgesi olarak görülmektedir. Eja ağacı halkın üzerine düşen vergilerin azalacağına işaret olabilir. Bu ağacın on iki ay yeşil kalmasından dolayı çam ağacı olabileceği düşünülmektedir. Ancak İmparati Telipinu mitosunda ve Friedrich'in sözlüğünün tersine bu ağacın sürekli yeşil kalan bir ağaç olmadığını düşünmekte, on birinci ayda tanrısal bir lütuf ile yeşeren bu sayede vergiden muaf kıldıran bir ağaç olduğunu düşünmektedir⁵⁰¹.

§ 52. Taş Evin erkek kölesi, kralın oğlunun kölesi, ...-ın beyi, onlar ki zanaatçıların aynı oranında bir ekin alanı tutarlar, luzzi'yi yerine getirsinler⁵⁰².

⁴⁹⁹ İmparati, 1992, 67-69.

⁵⁰⁰ İmparati, 1992, 69-71.

⁵⁰¹ İmparati, 1992, 221-222.

⁵⁰² İmparati, 1992, 71.

52. Madde Açıklama: Bu madde Hitit krallarının cenaze törenlerini anlatan metinlerde geçen Taş Ev ve kölelerine ait bilgilerden bahsedilmektedir. Anıt mezarın mal varlığına ait tarım alanlarının ekilmesi ve *luzzi*'nin yerine getirilmesi kanun koyucu tarafından garanti altına alınmıştır.

§ 53. *Eğer bir zanaatçı ve onun hissedarı birlikte bulunuyorlarsa, aralarında düşman oldukları ve evlerini bölüştükleri zaman, eğer onların ekin alanlarında on kişi <varsa>, yedi kişiyi zanaatçı alsın ve üç kişiyi onun 'hissedar'ı alsın: ekin alanlarında öküzleri <ve> koyunları aynı şekilde bölsünler. Eğer kralın bir armağanı bir <tanıtma belgesinin> levhasıyla biri elinde tutarsa ve şayet eski bir ekin alanını bölüşürlerse, o zaman armağanın iki bölümünü zanaatçı alsın ve bir bölümünü onun 'hissedar'ı alsın⁵⁰³.*

53. Madde Açıklama: Mal paylaşımı ile ilgili olan bu maddede iki ortaklı mal paylaşımında tarım arazisinde kullanılan kölelerden yarıdan çoğunu zanaatçının geri kalan kısmında diğer ortağa kalması şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. Kralın hediye ettiği bir tarım arazisinin paylaşımında $\frac{3}{2}$ 'sini zanaatçı $\frac{3}{1}$ 'ini diğer hissedarın alması şeklinde madde eklenilmiştir. Bu maddede kanun koyucu mal, köle ve arazi paylaşımında zanaatçıdan yana olmuş, zanaatçının diğer ortaktan daha fazla pay alması yönünde hüküm koymuştur.

§ 56. *Müstahkem bir kente doğru (karşı) kralın bir seferine girişmekten, bir bağı kesmekten, maden işçilerinin hiçbiri muaf <olmasınlar>: bahçıvanlar her <anlamda> açıkça *luzzi*'yi (tam anlamıyla bütün *luzzi*'yi) yerine getirsinler⁵⁰⁴.*

56. Madde Açıklama: Sefer sırasında bağların hiçbir şekilde tahrip edilmemesi hakkında hükümler bulunmaktadır. Maden işçileri dâhil ordunun içinde yer alan tüm askeri gruplar bu suçtan muaf olmayacağı kanun maddesinde açıkça belirtilmektedir. Üzüm Hitit coğrafyasında en çok yetişen ürün olması ve dini ritüellerde kullanılması bakımında oldukça önemlidir. Hitit Hukukununun 185. Maddesinde bir *IKU* bağın bedeli bir mina gümüş olarak belirlenmiş olması da üzümün Hitit dünyasındaki yeri ve öneminin göstermektedir.

§ 72. *Eğer bir öküz birinin ekin alanında ölürse, alanın sahibi iki öküz versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır⁵⁰⁵.*

⁵⁰³ İmparati, 1992, 73.

⁵⁰⁴ İmparati, 1992, 75.

72. Madde Açıklama: Bir öküzün bir kişinin ekin alanında ölmesi durumunda tarla sahibi öküzü ölen kişiye iki öküz vermesi kanun koyucu tarafından belirlenmiştir. Öküz her ne sebeple ölürsa ölsün tarla sahibi öküz için ödeme yapmak zorundaydı.

§ 78. *Eğer bir öküz kiralanırsa ve onun üzerine bir ... ya da bir ... koyarsa <ve>onun sahibi onu ortaya çıkarırsa, bir parîsu buğday versin*⁵⁰⁶.

78. Madde Açıklama: Tarım alanın sürülmesi gibi işler için kullanılacak olan saban öküzünün kullanımı hakkında bilgiler veren bu maddede kiralayan kişinin öküze, derisine vb... zarar vermesi durumunda öküzün sahibine kiralama bedeline ek olarak bir parîsu buğdayı tazminat olarak vermesi kanun tarafından belirlenmiştir.

Lipit-İştâr kanunların § 34-37. Maddeleri öküz kiralama ile ilgili hükümler içermektedir. “§ 34 *Eğer bir adam bir öküz kiralarsa sırtını (boyunduruktan dolayı) zedelerse fiyatının üç katını tartacaktır. § 35 Eğer bir adam öküz kiralarsa, (onun) gözüne zarar verirse fiyatının yarısı kadar tartacaktır. § 36 Eğer bir adam öküz kiralarsa, boynuzunu kırarsa fiyatının ¼'nü ödeyecektir. § 37 Eğer bir adam öküz kiralarsa, kuyruğunu zedelerse fiyatının ¼'nü ödeyecektir*”⁵⁰⁷. Hammurabi Kanun'larının § 245-248. Maddeleri saban öküzü kiralınması ile ilgili maddeler içermektedir. “§ 245 *Eğer bir adam, bir öküz kiralayıp ihmal ile veya dayakla ölümüne sebep olursa, öküz sahibine, öküz yerine öküz ödeyecektir. § 246 Eğer bir adam, bir öküz kiralayıp ayağını kırar, boyun liflerini keserse, öküz sahibine öküz yerine öküz ödeyecektir. § 247 Eğer bir adam, öküz kiralayıp gözünü kör ederse fiyatının yarısı kadar gümüşü öküzün sahibine verecektir. § 248 Eğer bir adam, bir öküz kiralayır, boynuzunu kırar, kuyruğunu keser, veya sırtının etini sıyırırsa fiyatının ¼'nü gümüş olarak verecektir*”⁵⁰⁸.

Mezopotamya kanunlarında öküz kiralama ücreti ve kiralayan kişi tarafından hayvanın kullanımı sırasında oluşacak insan kaynaklı zararların karşılanmasında gümüş üzerinden tazminat cezaları verilirken, Anadolu'da ise kiralama ücreti ve kullanım sırasında oluşacak zararlardan dolayı ortaya çıkan cezalar buğday üzerinden ödenebilmekteydi.

⁵⁰⁵ İmparati, 1992, 83.

⁵⁰⁶ İmparati, 1992, 87.

⁵⁰⁷ Tosun-Yalvaç, 2002, 69-70.

⁵⁰⁸ Tosun-Yalvaç, 2002, 208-209.

§ 79. Eğer birkaç öküz bir ekin alanına giderlerse <ve> alanın sahibi onları bulursa bir gün için <onları> boyunduruğa koşabilir. Yıldızlar geldiği anda o zaman <onları> sahiplerine geri itelesin⁵⁰⁹.

79. Madde Açıklama: Ekili bir tarım arazisine girip ekinlere zarar veren hayvanlarla ilgili olan bu maddede zarara uğrayan kişi ekin arazisine giren hayvanları bir gün boyunca kendi işinde kullanması, bu sayede uğradığı zararı karşılayabileceği kanun tarafından belirtilmiştir. Kanun koyucu tarla sahibi akşam olduğu zaman hayvanların sahibine teslim edilmesini maddeye ekleyerek iki taraf arasında oluşabilecek gerginlikleri engellemiş, iki tarafında haklarını güvence altına almıştır.

Hammurabi Kanun'larının “§ 57 Eğer bir çoban, küçükbaş hayvanlarını otlatmak için tarla sahibi ile uyuşmaz ve tarla sahibi olmadan hayvanlarına tarlayı otlatırsa, tarla sahibi tarlasını hasat ettiğinde tarla sahibinin izni olmadan tarlada hayvanlarını otlatan çoban, (hasadın) üstüne her BUR için 20 GUR arpa tarla sahibine verecektir. § 58 Eğer hayvanlar çayırdan çıktıktan sonra, bütün sürü şehir kapısından süzülürse ve çoban hayvanları bir tarlaya salarsa, o tarlayı hayvanlara yedirirse, tarlayı yediren çoban, tarlayı koruyacaktır. Hasat zamanı her BUR için 60 GUR arpa tarla sahibine ödeyecektir”⁵¹⁰.

Hitit Kanun'larında günlük zarar karşılık hayvanların bir tam gün çalıştırması hükmü yer alırken, Babil Kanun'larında hasattan sonra tarla sahibi tarlasında kalan ürünleri toplayacak ve hayvanların sahibinden 1 IKU (yak. 3600 m²) alan için 300 litre arpayı ceza olarak alacaktır.

§ 83. Eğer gebe bir dişi domuzu biri çalarsa, altı şekel gümüş versin. süt domuzları da hesaplanır: iki süt domuzu için bir pa buğday versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırsın⁵¹¹.

83. Madde Açıklama: Domuz hırsızlığı yapan kişiler hakkında maddi cezaların uygulanacağına dair ibarelerin yer aldığı bu hukuk maddesinde büyük dişi domuz çalan kişilere 6 şekel gümüş, yavru süt domuzu çalan kişilere ise iki yavru için bir pa buğday cezası verileceği belirtilmiştir.

⁵⁰⁹ İmparati, 1992, 87.

⁵¹⁰ Tosun-Yalvaç, 2002, 191.

⁵¹¹ İmparati, 1992, 89.

§ 85. *Eğer bir küçük genç domuzu biri kesip alırsa <ve> çalarsa. [... buğday] versin*⁵¹².

85. Madde Açıklama: 83. Maddenin devamı niteliğinde olan bu maddede ise domuz yavrusunun ahırdan çalınması, ipinin kesilerek çalınmasına karşılıkbuğdayın çalan kişi tarafından ceza olarak ödeneceği belirtilmiştir.

§ 86. *Eğer bir domuz buğday yığınınına ya da bir ekin alanına <ya da> bir bahçeye giderse ve buğday yığınının, alanının <ya da> bahçenin sahibi <onu> vurursa ve o ölürse, o zaman o sahibine yeniden versin: ama eğer onu vermezse, o zaman o hırsız olur.*⁵¹³

86. Madde Açıklama: Bağ, bahçe ya da ekin yığınınına girerek zarar veren bir domuzun zarara uğrayan kişi tarafından öldürülmesinin işlendiği bu kanun maddesinde bağ, bahçe ya da ekin sahibi öldürdüğü domuzu sahibine iade etmesini aksi takdirde hırsız konumuna düşeceği belirtilmiştir. Zarara uğrayan kişinin domuzun ölüsünü mü yoksa ücretini mi sahibine iade edeceği kanunda açıkça belirtilmemiştir.

§ 96. *[Eğer] <özgür> bir adam bir ambar<da> hırsızlık yaparsa [ve] ambarın [buğdayı]nı bulursa ambarı buğdayla doldursun ve on iki şekel gümüş versin: ve <böylece suçu> [evinden uzaklaştırır].*⁵¹⁴

96. Madde Açıklama: Özgür bir Hititli hırsızlık yaparsa ve çaldığı buğdaylar ambarından çıkarsa çaldığı buğdayları sahibine iade etsin ve 12 şekel gümüş para cezası ödemelidir. Hırsızlık yapan kişi kanun gösterdiği bu yolu izlerse affedilecek, aksi bir durumda cezalandırılacaktır.

§ 97. *Eğer bir köle bir ambar<da> hırsızlık yaparsa ve ambarın [buğdayını bulurs]a, ambarı buğdayla doldursun ve altı şekel gümüş versin: ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.*⁵¹⁵

97. Madde Açıklama: 96. Maddenin devamı olan bu kanun maddesinde ambardan buğday çalan kişi köle ise buğdayı sahibine iade edip, 6 şekel gümüş ödeyerek işlediği

⁵¹² İmparati, 1992, 91.

⁵¹³ İmparati, 1992, 91.

⁵¹⁴ Reyhan, 2017, 48; İmparati, 1992, 95-97.

⁵¹⁵ Reyhan, 2017, 48; İmparati, 1992, 97.

suçtan kurtulabilirdi. Hitit hukukunun geneli incelendiği zaman kölelere hür insanların yarısı kadar ceza verildiği görülmektedir.

§ 101. *Eğer bir bağı [ya da] bir bağ çubuğunu ya da bir ... ağacını [ya da soğanları bi]ri çalarsa, eskiden [bir bağ için bir ş]ekel gümüş, bir bağ çubuğu için bir şekel gümüş, [bir ... ağacı için bir şekel] gümüş, bir çile soğan için bir şekel gümüş [veriliyordu] ve [...]sının üzerine bir değnek vuruyorlardı: [eskiden böy]le yapıyordu ve şimdi, eğer özgür bir adam <ise> altı şe[kel gümüş vers]in ve eğer bir erkek köle <ise> üç şekel gümüş versin.⁵¹⁶*

101. Madde Açıklama: Bir bağdaki üzümleri ya da ağacındaki meyveleri ya da bir çile soğanı çalan kişiye bir şekel gümüş vesının üzerine bir değnek sopa vurulması cezası veriliyordu. Kanun maddesinde yapılan değişiklikle bu maddede yer alansını üzerine vurulan sopa cezası kaldırılmış; özgür erkekler için 6 şekel gümüş, erkek köleler için 3 şekel gümüş para cezasına çevrilmiştir. Kaba şiddete dayalı bedeni bir ceza kaldırılarak yerine para cezası getirilmesi Hitit Hukuku'nun insancıl bir bakış açısına sahip hukuk olduğunun göstergesidir. Hrozny ve Neufeld'e göre burada geçen ağaç armut ağacıdır⁵¹⁷.

§ 103. *[Eğer bir ekin]i biri çalarsa, eğer bir gipeššar'lık [ekin] <ise> o z[aman] onu yeniden eksin ve bir şekel gümüş [versin: eğer] iki gipeššar'lık ekin <ise> o zaman yeniden onları [eksi]n ve iki şekel gümüş versin⁵¹⁸.*

103. Madde Açıklama: Ekin hırsızlığı ile ilgili olan bu kanun maddesinde bir gipeššar'lık ekin alanı kadar ürün çalan kişi, çaldığı ürünü zarara uğrayan kişinin tarlasına yeniden ekmesi ve bir şekel gümüş para cezası ödemesine, 2 gipeššar'lık ürün çalan kişinin zarara uğrayan kişinin tarlasını ekmesine ve 2 şekel gümüş para cezası ödemesine hükmetmiştir.

Ekin anlamı verilen *arši* terimiyle ilgili olarak Neu-Feld ağaç değil bir ya da iki gipeššar'lık toprak alanını örtmeye yetecek daha küçük bitkilerin söz konusu olduğunu vurgulamaktadır⁵¹⁹.

⁵¹⁶ İmparati, 1992, 119.

⁵¹⁷ İmparati, 1992, 119.

⁵¹⁸ Erkut-Reyhan, 2012, 82.

⁵¹⁹ İmparati, 1992, 121.

§ 104. [Eğer bir bağı <ya da> bir elma ağacını <ya da>] bir dağ elmasını ya da bir ... ağacını keserse, [... şekel gü]müştür versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.⁵²⁰

104. Madde Açıklama: Bu kanun maddesinde bağ, elma ağacı, dağ elması, armut ya da muşmula ağacını kesen kişi ...şekel gümüş para cezası ödeyerek işlediği suçtan kurtulabileceğine dair hükümler içermektedir. Metinde geçen ... ağacı Goetze'ye göre armut ya da muşmula ağacıdır⁵²¹.

Lipit-Iştar⁵²² kanunlarının § 10. Maddesinde “Eğer bir adam kişi bir adamın bahçesinden ağaç keserse ½ mana (yak.125 gr) gümüş tartacaktır” hükmü yer almaktadır⁵²³. Hammurabi Kanun'larının § 59. Maddesinde ise “Eğer bir adam, bahçe sahibi olmaksızın adamın bahçesinden ağaç keserse ½ MANA (yak. 125 gr) gümüş tartacaktır” ibaresi yer almaktadır⁵²⁴. Hitit kanunlarının 104. ve 105. Maddeleri ağaç kesmeye ya da ağaca zarar vermeye yönelik olup, meyve ağacını yakan kişiye 6 şekel (yak. 75 gr) gümüş para cezası hükmü konmuştur.

§ 105. [Eğer biri bir ateş] yakarsa ve (kendi) <ateşi> mey[ve] içindeki [bir bağı] içte yakalarsa, eğer bağları, dağ elmalarını ya da ... [ağaçlarını] yakarsa, bir ağaç için (6) altı şekel gümüş versin, ekini yeniden eksin. ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır. Ve eğer bir erkek köle <ise>, üç şekel gümüş versin.⁵²⁵

105. Madde Açıklama: Kontrolsüz bir şekilde yakılan ateş sonucunda bir bağdaki meyve ağaçlarının yanmasına neden olan kişi yanan her bir ağaç için 6 şekel gümüş ödeyecek ve ekili bir alan da zarar görmüşse bu alanı yeniden ekecektir. Yangına sebep olan kişi bir köle ise 3 şekel gümüş para ödeyerek cezasını çekecektir.

§ 106. . Eğer kendi ekin alanına biri ateş taşırsa ve meyveli <bir ekin alanı içine> <onu> salarsa <ve> o alan yanarsa, kim onu yakarsa, o zaman kendisi için yanmış alanı alsın, ama iyi bir alanı alanın sahibine versin ve <o> kendisi için <onu> biçsin.⁵²⁶

⁵²⁰ İmparati, 1992, 121.

⁵²¹ İmparati, 1992, 121.

⁵²² Çalışma konumuzun tarihsel kapsamı dışında olmasına rağmen M.Ö. 1934-1924 yılları arasında Mezopotamya'nın İsin Kenti'nde hüküm sürmüş olan Kral Lipit-Iştar'ın sosyal alanda yaptığı reform çalışmalarında ağaç kesme ile ilgili maddeler yer almaktadır. Detaylı bilgi için Köroğlu, 2006, 98-99; Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 137-138.

⁵²³ Tosun-Yalvaç, 2002, 64.

⁵²⁴ Tosun-Yalvaç, 2002, 191.

⁵²⁵ Ünal, A. (2013b). “Falcılık ve Kehanet”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 115; İmparati, 1992, 121-122.

⁵²⁶ Erkut-Reyhan, 2012, 82; İmparati, 1992, 123.

106. Madde Açıklama: 105. Kanun maddesinin devamı olan bu maddede kontrolsüz bir şekilde ateş yakan ve bir kişinin ekin alanına zarar veren kişi tarlası yanan kişiye iyi bir ekin alanı verecek, yanan ekin alanını kendisi alarak cezasını çekecektir.

§ 107. Eğer bir kişi ekilmiş bağlara koyunları salarsa ve <bağlara> zarar verirse, eğer meyveli <iseler> bir IKU için on şekel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır, ama eğer boş <iseler> üç şekel Gümüş versinler.⁵²⁷

107. Madde Açıklama: Ekili bir tarlaya ya da meyveli bir bağa koyun girmesi halinde bir IKU alan için koyunların sahibi tarla sahibine 10 şekel gümüş tazminat verecek, eğer arazi boş ise koyunların sahibi tarla sahibine 3 şekel gümüş tazminat ödeyecektir.

§ 108. Eğer bağ çubuklarını çitlerle çevrili bir bağdan biri çalarsa, eğer yüz ağaç <ise>, altı şekel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır: ama eğer çitlerle çevrilmemiş bir <bağ ise> ve bazı bağ çubuklarını çalarsa, üç şekel gümüş versin.⁵²⁸

108. Madde Açıklama: Etrafı çitlerle çevrili bir bağdan 100 adet asma çubuğu çalan kişiye 6 şekel gümüş para cezası, etrafı çitlerle çevrili olmayan bağdan asma çubuğu çalan kişiye 3 şekel gümüş para cezası verilecektir. Bu maddede bağın etrafının çit ile çevrili olması yani özel mülkiyet alanının sınırlarının belirli olması ceza miktarını katlamaktadır.

§ 109. Eğer bir fidanlıktan meyve ağaçlarını biri bir tarafa koyarsa <el koyarsa>, eğer yüz ağaç <ise>, altı şekel gümüş versin.⁵²⁹

109. Madde Açıklama: Bir meyve fidanlığından 100 adet meyve fidanı çalan bir kişiye 6 şekel gümüş para cezası verilmesine kanun tarafından hükmedilmiştir. Bu fidanların küçük olmasından dolayı 100 adedi için bu para cezası istenmiştir. Aksi takdirde 105. Maddede kontrolsüz bir şekilde yanan her bir meyve ağacı için 6 şekel gümüş para cezası verildiği görülmektedir. Bu iki maddede belirleyici özellik ise ağacın meyve verme durumuna gelip gelmediğine bakılmasıdır.

§ 112. [Eğer sivi]l [tutsaklara] bir zanaatçı ekin alanı <ve> buğday verilirse, [üç yıl boyunca şahhan] yerine getirmesinler, ama dördüncü yıl şa[hhan']i zanaatçıların aynı oranında yerine getirmeye başlasın.⁵³⁰

⁵²⁷ İmparati, 1992, 123; Ünal, 2003b, 115.

⁵²⁸ İmparati, 1992, 125.

⁵²⁹ İmparati, 1992, 125.

112. Madde Açıklama: Sivil tutsaklara verilen tımar ve tohumluk buğdayla ilgili bir maddedir. Maddeye göre sivil bir tutsağa verilen tımar arazisinden 3 yıl boyunca vergi alınmayacağı, 4. yıldan itibaren vergi alınacağına dair hüküm içermektedir. Kanun maddesinde geçen sivil tutsaklar savaş esirleri ya da gönüllü göçmenler olan NAM.RA'lar olabilir.

§ 113. *[Eğer ...] bir bağı biri keserse kesilmiş [bağı]o alsın ve iyi bir bağı bağın [sahibi]ne versin ve bu kendisi için onu kesmeye devam etsin, [ta k]i onun bağı <kendi bağı> yeniden doğrulsun, [... al]sın. [... al]sın.⁵³¹*

113. Madde Açıklama: Bu kanun maddesinde bir bağa zarar veren kişi zarar verdiği bağın sahibine iyi bir bağ verecek, zarara uğrayan bağdan kendisinin alacağına dair hükümler içermektedir. Bağ tahrip edilen kişiye yeni ve iyi bir bağ verilmesiyle kişinin hakkı kanunca korunmuş, tarım ve dolayısıyla üzüm üretiminin kesintisiz bir şekilde sürekliliği sağlanmıştır.

§ 124. *Eğer ... [bi]ri çalarsa, üç şekel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır. Eğer bir nakil arabasını biri yüklerse ve [onun ?] ekin alanına <onu> [bırakırsa] ve biri <onu> çalarsa, üç şekel gümüş versin <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.⁵³²*

124. Madde Açıklama: Tablet tahrip olmasından dolayı okunamayan bir ağacın çalınması durumunda ağacı çalan kişiye 3 şekel gümüş para cezası verilmesi şeklinde bir hüküm konulmuştur.

§ 125. *Eğer bir su kamışını biri çalars[a], ... şekel gümüş versin. eğer ... -ı ya da ... -ı biri çalarsa, bir şekel gümüş versin.⁵³³*

125. Madde Açıklama: Tablet tahrip olmasından dolayı bir kısmı okunamayan bu madde de çalınan bir su kamışı için çalan kişiye... şekel gümüş para cezası verilmesi kanun maddesi tarafından belirtilmiştir.

§ 126. *Eğer sarayın kapısında bir ... -ı biri çalarsa, altı şekel gümüş versin. Eğer sarayın kapısında bir bronz mızrağı biri çalarsa, o ölsün. Eğer bir bakır tokayı biri*

⁵³⁰ İmparati, 1992, 127.

⁵³¹ İmparati, 1992, 127-129.

⁵³² İmparati, 1992, 133-135.

⁵³³ İmparati, 1992, 135.

*çalarsa, yarım pa buğday versin. Eğer bir kumaşın bazı bükülü ipliklerini biri çalarsa, bir yün kumaş versin.*⁵³⁴

126. Madde Açıklama: Saray kapısı önündeki ...çalınması durumunda 6 şekel gümüş para cezası, Bronz mızrağın çalınması durumunda ölüm cezası, bakır tokenin çalınması durumunda ½ pa buğday çalan kişi tarafından ödenmesi kanun maddesi tarafından belirtilmiştir. Bu kanun maddesinde geçen ..., Bronz mızrak ve bakır toka gibi objelerin dini ya da ideolojik bir takım semboller olabileceği düşünülmektedir.

*§ 142. ... ve on(un) tekerleği(ni biri çalarsa) (bir) tekerlek (için) yarım pa buğday v(ersin: ve eğer bir erkek köle <ise>) bir tekerlek için [... buğday versin].*⁵³⁵

142. Madde Açıklama: Bu kanun maddesinin yazılı olduğu tabletin bazı kısımlarının hasarlı olmasından dolayı anlamını tam olarak bilmediğimiz bir arabanın tekerleğini çalan kişiye ½ pa buğday ödetme cezası verilmekte olduğu belirtilmektedir.

*§ 146. Eğer bir evi ya da bir köyü ve bir bahçeyi ya da bir otağı biri satışa çıkardıysa ve bir [başka]sı giderse ve <ona=işe> önceden zarar verirse ve o bir iş [üzerine]bir iş yaparsa, suçlu bir mina gümüş versin [kişiden] tam [il]k alış fiyatlarıyla satın alsın.*⁵³⁶

146. Madde Açıklama: Bir otağın, bahçenin, evin ya da köyün satışından önce bir kişi bu alanlara zarar verirse 1 mina gümüş para cezası öder ve satıcıdan bu yeri alır. Kanun koyucu satış yapacak kişinin malına zarar veren kişiye ağır bir para cezası verirken, zarar gören yerin satışının zor olacağı ve satıcının mağdur olacağını bildiği için satışta olan yerin zarar veren kişi tarafından alınması yönünde hüküm vermiştir.

*§ 158. Eğer bir adam ücreti karşılığında işe giderse, ekin demetleri bağlanır, nakil arabaları <üstüne onları> alır, saman evi<ne> <=ambara> <onları> kapatır, harman için yer temizlenir, [üç] ay için onun ücreti otuz PA buğday <dır>. Eğer bir kadın ürün kaldırma için/sırasında ücret karşılığında işe alınırsa, iki ay için <işveren> on iki PA buğday versin.*⁵³⁷

⁵³⁴ İmparati, 1992, 135-137.

⁵³⁵ İmparati, 1992, 141.

⁵³⁶ Doğan, 2012, 143; İmparati, 1992, 143-145.

⁵³⁷ Murat, L. (2016). "Anadolu'da Hitit Döneminde Kadın ve Önemi". *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, C. I, 74; Karauğuz, 2006, 20; İmparati, 1992, 149-151.

158. Madde Açıklama: Mevsimlik tarım işçileri ile ilgili bu kanun maddesinde ekinleri olgunlaşmış bir tarlada 3 ay boyunca çalışacak ekinleri biçerek demetler haline getirecek, taşıma aracına yükleyerek harman yerine taşıyıp harmanını yapacak ve ambara taşıyacak bir erkek işçi için 30 pa buğday ücret belirlenmiştir. Aynı işi iki ay çalışma süresi ile yapacak kadın işçi için 12 pa buğday ücret olarak belirlenmiştir. Erkek ve kadın işçi fiyat ücretindeki bu değişkenlik beden gücüne dayalı farktan kaynaklanmaktadır⁵³⁸. Bu verilerden ortaya çıkan bir başka sonuç işgücü zaman ilişkisidir. Uzmanlık gerektiren bir işin karşılığında ödenen ücretin iş bitiminde ödenmesi ve yapılan işe karşılık belirli bir zaman belirtilmemektedir⁵³⁹.

§ 159. *Eğer çift öküzlerini biri boyunduruğa koşarsa, yarım PA buğday onun ücreti<dir>. <ya da: onların kira bedeli ?>.*⁵⁴⁰

159. Madde Açıklama: Bir çift saban öküzünün kira bedeli ½ pa buğday olarak belirlenmiş, kiralama sırasında ya da ücret ödeme sırasında yaşanabilecek sorunlar kanun maddesi ile önceden engellenmiştir.

Hammurabi Kanun'larının § 242 “Eğer bir adam, bir öküzü bir yıllığına kiralarsa, dip (sabana bağlı öküzün) emeği karşılığı 4 GUR(1200 litre) arpa, § 243 Orta öküzün bedeli karşılığı 3 GUR (900 litre) arpa sahibine verilecektir”⁵⁴¹. Yine Hammurabi Kanun'larının § 268. Maddesinde “Eğer bir adam, bir öküzü harman için kiralarsa, bedeli 2 sūtum (20 litre) arpadır” hükmü geçmektedir⁵⁴². Hitit Kanun'larında bir saban öküzünü kiralamanın bedeli yıllık yak. 9.125 litre arpadır. Hitit coğrafyasında saban öküzünün yıllık kira ücreti Mezopotamya coğrafyasının yarısı kadardır.

§ 160 *Eğer bir demirci bir buçuk mina <ağırlığında> bir çörten yaparsa, bir buçuk PA buğday onun ücreti<dir>. iki mina ağırlığında bir balta yapan kimsenin ücreti bir PA kızıl buğdaydır*⁵⁴³.

160. Madde Açıklama: Demirci ustası tarafından yapılan 1 mina ağırlığındaki çörten için usta 1.5 pa buğday ücret, 2 mina ağırlığındaki balta için 1 pa kızıl buğday ücret alacağı kanun tarafından belirlenmiştir. Hitit kanunları hazırlanırken bir takım işgücü

⁵³⁸ Reyhan, 2010a, 74-vd; Darga, 2013, 193.

⁵³⁹ Reyhan, 2010a, 71.

⁵⁴⁰ İmparati, 1992, 151.

⁵⁴¹ Tosun-Yalvaç, 2002, 208.

⁵⁴² Tosun-Yalvaç, 2002, 210.

⁵⁴³ İmparati, 1992, 151.

gerektiren uğraşlar ve zanaat kolları için istenilecek ücretler devlet tarafından belirlenerek merkezi fiyat politikası uygulanmıştır.

§ 161. Eğer bir mina ağırlıkta bir balta yaparsa ücreti bir PA buğday<dır>.⁵⁴⁴

161. Madde Açıklama: 160. Maddenin devamı niteliğinde olan bu maddede bir demirci ustası *1 mina* ağırlığında bir balta yaparsa *1 pa* buğday ustaya ücret olarak ödeneceği kanun tarafından belirlenmiştir.

§ 166. Eğer tohum üzerine biri <başka> bir tohum serperse, onun ensesi saban üzerine koyulsun, (iki) koşum öküzü bağlansın, birinin (onun) yüzü bu tarafa doğru, diğerinin (onun) yüzü o tarafa doğru çevrilsin: adam ölsün ve öküzler ölsünler ve alana daha önce ekin ekmiş olan kimse, o zaman o kendisi için <onu> alsın. Eskiden böyle yapılıyordu.⁵⁴⁵

§ 167. ve şimdi bir koyun adamın (onun) yerine çekilsin, iki koyun öküzlerin yerine çekilsin, otuz ekmek, üç kap iyi cins bira versin ve yeniden arınsın ve alanı daha önce ekmiş olan kimse o zaman o kendisi için <onu> biçsin.⁵⁴⁶

166. ve 167. Maddelerin Açıklaması: Birbirinin devamı olan bu iki maddede Hitit Hukuku'nda oldukça nadir görülen idam cezası ve uygulanişından bahsedilmektedir. Ekili bir tarlayı sahibinden habersiz yeniden eken kişi, iki öküz arabası arasına bağlanılarak vücudu parçalanacak şekilde çok ağır bir şekilde ölüme mahkûm edilecektir. 167. Maddede bu idam şeklinin artık uygulanmayacağı, suçu işleyen kişinin yerine bir koyuna bu işlemin uygulanacağı şeklinde değiştirilmiştir.

Hitit ekonomisinin temelini tarımın oluşturduğu göz önüne alındığında ve dönemin şartlarında suçu kanıtlama ya da belgelendirme olanaklarının kısıtlı olduğundan dolayı ekilmiş bir arazi üzerinde bir başkasının yeniden işlem yapmaması için bu denli ağır bir ceza kanun maddesine eklenmiştir. Kanunda daha sonradan yapılan değişiklikle suçu işleyen kişi yerine koyunun cezalandırılması şeklinde yapılan değişiklik Hitit Hukuku'nun insancıl bir yaklaşım tarzına sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

⁵⁴⁴ Reyhan, 2017, 83; İmparati, 1992, 151.

⁵⁴⁵ İmparati, 1992, 155-157; Reyhan, 2017, 83; Dinçol, 2013, 522.

⁵⁴⁶ Dinçol, 2013, 522; İmparati, 1992, 157.

§ 168. Eğer bir ekin alanın sınırlarını biri ihlal ederse, bir aggala götürsün: ekin alanının sahibi bir gipeşşar alan kessin ve kendisi için <onu> alsın. Ve sınırı ihlal eden kimse bir koyun, on ekmek, bir kap iyi cins bira versin ve yeniden alanı arındırsın.⁵⁴⁷

168. Madde Açıklama: Komşu iki tarla arasında yaşanan sınır ihlali hakkında olan bu maddede ise sınır ihlalini yapan kişi 1 gipeşşarlık alanı, 1 koyunu, 10 kurban ekmeğini ve 1 kap iyi cins birayı sınırı ihlal edilen kişiye vermesi yönünde hüküm belirtilmiştir.

§ 169. Eğer bir ekin alanını bir satın alırsa ve <onun> sınırını ihlal ederse iri bir ekmek alsın ve Güneş Tanrısı için <onu> parçalasın ve desin: 'Benim terazimi toprağa diktin': şu şekilde desin: <ey> Güneş Tanrısı, <ey> fırtına tanrısı, karşılık sebebi yoktur.⁵⁴⁸

169. Madde Açıklama: Bir önceki maddenin devamı niteliğinde olan bu maddede ise bir kişi satın aldığı ekin alanının sınırını ihlal ederse büyük bir ekmeği Güneş Tanrısı'na kurban ederek suçundan dolayı tövbe etmesi yönünde hüküm verilmiştir.

§ 183. üç PA kızıl buğdayın bir şekel gümüş, dört P[A ... şekel gümüş], bir PA şarabın yarım şekel gümüş, <bir> PA[-nı şekel gümüş], bir IKU sulanmış ekin alanının üç [şekel gümüş bedeli <vardır>]. bir IKU... ekin alanının iki şekel gü[müş bedeli <vardır>, eğer buna bitişik bir ekin alanı <ise>, bir şekel gü[müş bedeli vardır].⁵⁴⁹

183. Madde Açıklama: Ticareti yapılan ürünlerin fiyatlarının belirtildiği bu maddenin tez konumuzla alakalı kısmı 5, 6-7. maddeleridir. Sulama imkânları iyi durumda olan bir ekin alanı için 3 şekel gümüş, sulama olanakları biraz daha az olan ekin alanı için 2 şekel gümüş ve sulama olanağının çok az olduğu ekin alanı için 1 şekel gümüş fiyat ücret kanun tarafından belirlenmiştir.

§ 185. Bir IKU bağın bedeli bir mina gümüş<tür>. Yetişkin boğanın derisinin bir şekel gümüş, beş süttten kesilmiş sığır derisinin bir şekel gümüş, on dana derisinin bir şekel gümüş, bol kıllı koyun derisinin bir şekel gümüş, kırkılmış on koyun derisinin bir şekel gümüş, dört dişi keçi derisinin bir şekel gümüş, kırkılmış on beş dişi keçi derisinin bir

⁵⁴⁷ Erkut-Reyhan, 2012, 82; İmparati, 1992, 157-159.

⁵⁴⁸ Erkut-Reyhan, 2012, 82; İmparati, 1992, 159.

⁵⁴⁹ İmparati, 1992, 171.

*şekel gümüş, yirmi kuzu derisinin bir şekel gümüş, yirmi oğlak derisinin bir şekel gümüş <bedeli vardır>. Yetişkin iki öküzün etini satın alan kimse bir koyun versin.*⁵⁵⁰

185. Madde Açıklama: 183. Maddenin deva niteliğinde olan bu maddede yetişkin boğa derisi, süt danası derisi, koyun derisi, keçi derisi ve kuzu derisinin fiyatları belirtilmiştir. Yine aynı maddede *1 IKU* bağın fiyatı *1 mina* gümüş (496 gr) olarak belirlenmiştir. Üzüm bağının ücretinin bu kadar yüksek olmasının sebebi ise dini törenlerde kullanılan ya da kıymetli bir içki olarak tüketilen şarabı üzümünden yapılmasıdır.

Hitti yasalarındaki kanun meddeleri incelendiği zaman Hitit kanunlarının diğer Önasya uygarlıklarına göre daha hümanist (insancıl) olduğu görülmektedir. Hitit Devleti'nin çağdaşı olan Asur ve Babil Devletlerinin kanun maddelerinde sıklıkla işlenen suça karşı el, ayak, göz, kulak vb. uzuvların kesilmesi uygulamalarının yaygınken, Hitit toplumunda ise kişiyi yaralama, kişinin herhangi bir uzvuna zarar verilmesi durumunda maddi tazminat cezaları veriliyordu.

Hitit Devletinde temel geçim tarım ve hayvancılığa dayandığı için kanun maddelerinin ¼'ü tarımla ilgili maddelerdi. Tarımsal suçlarla ilgili olan bu maddelerin büyük çoğunluğu mağdur olan kişinin mağduriyetinin giderilmesi, tarım alanlarının, ekinlerin, bağ ve bahçelerin, meyve ağacı veyahut fidelerinin korunup kollanmasına yönelik hüküm ve emirleri, işlenen suça karşın verilecek maddi cezaları içermekteydi.

VI. 2. Büyü Ritüelleri

Büyü ve doğaüstü güçler inanma ihtiyacı ilk dönem insanından günümüze kadar süregelen, zaman içerisinde inanç sistemleri içerisinde kendisine yer bulmuş bir gelenektir. İlk dönemlerde büyü ya da sihir avcılık, toplayıcılık, hayvan üreticiliği, tarım ve savaş gibi insanoğluna özgü hayatın içinde yer alan günlük aktivitelerden biri haline dönüşmüştür⁵⁵¹. Hitit büyü dünyası gelişiminde Anadolu'nun yerli gelenekleri, Kaniş-Kültepe, Hurri, Kizzuwatna, Arzawa, Luwi ve özellikle de Babil kültürü etkili olmuştur⁵⁵².

⁵⁵⁰ İmparati, 1992, 171.

⁵⁵¹ Ünal, A. (1988a). "The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions According to the Cuneiform Texts From Boğazköy-Hattuşa". *Essays on Anatolian Studies in the Second Millennium B.C.*, 55-vd.

⁵⁵² Singer, I. (2002). *Hittite Prayers*. Leiden: Library of Congress Cataloging in Publication Data, 21; Gurney 1977, 44; Alparslan, M. D. (2009a). "Hitit Dini ve Tanrıları". *Instrumenta Linguarum Antiquarum*,

Başken Hattuša'da ele geçirilen çivi yazılı büyü metinlerinde genellikle Sümerce MUNUSŠU.GI “yaşlı kadın” “büyücü kadın”, MUNUShašaua “yaşlı kadın, büyücü kadın” şeklinde yazılan büyücülerin ne şekilde ve nasıl yetiştirildiğine dair elimizde bilgiler olmamasına karşın, büyü yapan bazı ailelerin üyeleri arasında usta-çırak ilişkisi çerçevesinde bu zanaatın nesilden nesile aktarılarak öğretildiği düşünülmektedir⁵⁵³.

Hitit Devlet arşivinde ele geçirilen metinlerin bir kısmını fal ve büyü metinleri oluşturmaktadır. Boğazköy'de ele geçirilen büyü metinleri genellikle büyü yapacak kişinin geldiği ülke ve kişinin ismi ile kaydedilmiştir. Büyüyü yapacak kişi çeşitli gıda ürünleri, çeşitli otlar, değerli taşlar, altın ve gümüş nesnelere talep ediyor; büyü/fal işlemini bitirince bunları geri vermiyor, eşyaların tamamı kendisinde kalıyordu⁵⁵⁴.

Hititler büyüü hastalıkların tedavisi, hastalıkların teşhisi, hekim belirlenmesi, hayvanlar arasında görülen sağlın hastalıkların sebepleri, suçluların tespiti, suçların sebepleri, kral ve kraliçenin siniri, bina yapımı, evlilik, aile üyeleri arasındaki maddi-manevi sıkıntıların sebepleri, askeri seferlerin yönü ve güzergâhı, askeri seferlerin sonuçları, tanrıların sakinleşmesi, depremler, kasırgalar, kuraklıkların sebepleri gibi alanlarda kullanılmaktaydı⁵⁵⁵.

Hitit ritüelleri arasında en çok analogi ritüeli (*bir şeyi başka şeyle değiştirme/yer değiştirme*) kullanılıyordu. Yerine geçme ya da yer değiştirme büyüü Akadça “pûhu”, Hurrice “puhugari”, Hititçe “nakkušši” şeklinde metinlerde karşımızın çıkmakta ve uzun yıllar boyunca doğanın gözlenmesi ile bu gözlemlerden elde edilen bilgilerin tecrübeye dönüşmesiyle oluşturulmuşlardır. Analogi büyülerinin içinde yer alan bir başka çeşit büyü ise günah keçisi büyüleridir. Bir kişinin işlemiş olduğu günahların ya da isteklerinin yerine bir hayvan seçilerek kişinin yerini alır ve ritüellere uygun olarak kurban edilirdi⁵⁵⁶.

Analogi ritüelleri sırasında tanrıları arındırmak için Hitit Dönemi Anadolu coğrafyasında yetişen çeşitli bitkiler Hititli büyücüler tarafından kullanılmaktadır. Analogi

S. I, 119; Ünal, A. (1988b). “Hittite Architect And A Rope-Climbing Ritual”. *Belleten* 1988, S. 205/C LII, 1471; Ünal, 1988a, 65; Ünal, A. (2011b). “Hititlerde Büyü”. *Arkeoatlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayı*, 277; Ünal, A. (2003a). *Hititler Devrinde Anadolu*, C. II. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 107.

⁵⁵³ Reyhan, E., Bozkurt, T. B. (2016b). “Başkent Hattuš'nın Şifacı Kadınları: Büyücüler”. *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, C. I, 109; Darga, 2013, 206; Murat, 2016, 74; Schwemer, D. (2013). “Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 440; Ünal, 1988a, 65; Gurney 1977, 44; Gavaz, Ö. S. (2018). “Hitit Toplumunda Tanrılar ve Ritüeller”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Mart-Nisan, S. 62, 43; Ünal, 2016b, 869.

⁵⁵⁴ Koç, 2006, 98-99.

⁵⁵⁵ Ünal, 1988a, 70-vd.

⁵⁵⁶ Reyhan, E. (2003). “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”. *Archivum Anatolicum*, C. 6/S. 2, 113-vd; Bakır, A. (2017). “Eskiçağda Tababet Kültürü ve Çalışmaları”. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* Vol. 8, 34; Gurney 1977, 49; Reyhan, 2017, 60.

ritüellerinde tez konumuzla ilgili bitkilerin yer aldığı örnekleri şu şekilde sıralıyabiliriz: Bir analogi büyüünde: “*tahıl insanlığı, sığır, koyun ve tüm hayvanlar âlemini nasıl hayatta tutuyorsa, aynı şekilde bu tahılda kral, kraliçe ve bu evi uğursuz şeyden korusun*”, “*nasil ki üzümün omçasının aşağıda kökleri, yukarıda bıyıkları varsa, ardiç ağacı nasıl devamlı yeşil kalır, yapraklarını dökmezse*” gibi formlarda yazılıyordu⁵⁵⁷. Bir başka örnek ise: “*Nasil zeytin kalbinde yağ bulunduruyorsa, Ana Tanrıçanın da Hatti ülkesinin kralı ve kraliçesini, prenslerini ve Hatti ülkesinin insanlarını kalbinde ve ruhunda arkadaşça bulundurması dilenmektedir*” ibaresi yer almaktadır⁵⁵⁸. Bir diğer analoi ritüelinde bitkilerle ilgili: “*incir ve üzüm nasıl tatlıysa, üzüm tanesi nasıl şarap ihtiva ederse, asmanın nasıl aşağıda kökü, yukarıda bıyığı varsa, yağ bitkisi veya susam nasıl yağ ihtiva ederse, susuz kalan bitki nasıl kurursa*”⁵⁵⁹. Bir başka analogi büyüünde: “*tahıl insanlığı, sığır, koyun ve tüm hayvanlar âlemini nasıl hayatta tutuyorsa, aynı şekilde bu tahılda kral, kraliçe ve bu evi uğursuz şeyden korusun*” şeklinde flora ile ilgili ifadeler geçmektedir⁵⁶⁰.

Tez konumuzla ilgili ele aldığımız birkaç Analogi ritüelinden şu sonucu rahatlıkla çıkarabilmekteyiz. Hititli büyücüler ya da şifacılar hangi bitkinin hangi hastalığa veyahut büyüye iyi geleceğini uzun yıllar yaptıkları gözlemlerle ve bu gözlemler sonucunda elde edilen bilgi birikiminin kuşaktan kuşağa aktarılması yolu ile öğrenmişlerdir. Bu sonuçta bize Hititlilerin yaşadıkları coğrafyadaki bitkileri çok iyi şekilde tanıdıkları ve kullandıklarını göstermektedir.

Tanrıların şehirlerde ve kasabalarda yaşadığına inanan Hititliler herhangi bir sebepten dolayı öfkelenerek ya da kızarak şehirlerini terk eden tanrılarını geri çağırmak için Kizzuwatna kökenli olan ve birtakım bitkilerden faydalanarak yapılan yakarma/çağırma ritüellerini kullanıyorlardı. Bu yakarış ya da çağırış sırasında tanrılarını yatıştırmak ve tanrıların hoşlarına gideceklerini düşündükleri için büyü masasında ^{GIŠ}ZÈ-ER-DU zeytin ağacı, ^{GIŠ}PÈŠ incir ağacı, ^{GIŠ}GEŠTIN üzüm asması, ^{DIM}₄ malt, ^{ZÍZ} kızıl buğday, bal ve zeytinyağı gibi objeler koyuyorlardı⁵⁶¹.

Hittilerde tarımın yapıldığı tarla ve arzilerin büyü yoluyla kirletilmesini engellemeye yönelik hukuki metinlerde kanun maddeleri yer almaktadır. Örneğin Hitit

⁵⁵⁷ Ünal, 1977, 435; Ünal, 1993, 13; Ünal, 2011b, 277; Reyhan, E. (2009a). “Kayıp Tanrı Telipinu Mitosu: Eskiçağ Anadolu Mitolojisinden Bir Kesit”. *Tarih Araştırmaları Dergisi Sayı 45’den Ayrı Basım*, 100; Gurney, O. R. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford: Published For The British Academy, 52-53.

⁵⁵⁸ Kaplan-Karaöz-Arihan, 2012, 4.

⁵⁵⁹ Gurney, 1977, 47; Koç, 2006, 98-99.

⁵⁶⁰ Ünal, 1977, 435.

⁵⁶¹ Reyhan, 2009a, 97; Arıkan, Y. (1998). “A Study on Hittite Religion”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 38/S. 1-2, 281.

kanunların § 44. B. Eğer bir kişiyi biri arındırırsa, <törenden> arda kalan şeyleri de yakma yerine götürsün. Eğer birinin ekin alanına ya da evine götürürse büyü<dür> <ve> kralın yargısı <altına girer>⁵⁶² arınma ritüelinden kalan eşyaların yok edilmesi ile ilgili maddesinde ve § 170. “Eğer özgür bir adam bir yılan öldürürse ve başka bir <adamın> adını söylerse bir mina gümüş versin ve eğer bir erkek köle <ise> işte tam o ölsün” maddeleriyle bu işlemler karabüyü olarak adlandırılmış ve yasaklanmıştır⁵⁶³. §44. Kanun maddesinde insanoğlunun en özel yaşam alanı, mahremi olan evi ile ekin tarlası bir tutularak, ekinin ve de dolayısıyla tahılın en hayati beslenme unsuru olduğuna kuvvetli bir vurgu yapılmaktadır. Karabüyü ile ilgili bu yasaklama durumu I. Hattuşili’ye ait olan ve Erken Krallık Dönemi’ne Tarihlendirilen çivi yazılı tabletlerde karşımıza çıkmaktadır⁵⁶⁴. Hitit toplumunda ak büyüün iyileştirici, kara büyüün hasta edici özelliği olduğuna inanılıyordu⁵⁶⁵.

Hitit metinlerinde büyü ile ilgili konularda karşımıza sıkça çıkan bir başka uygulama ise bayram veya festival ritüelleridir. Bu grup ritüellerde karşımıza en çok Hitit Kral ve Kraliçelerinin katıldığı adını çiğdem/safrandan alan AN.TAḪ.ŞUM/ilkbahar ve KILAM/nuntariyaşhaş/sonbahar mevsimlerinde yapılan festivallerdir⁵⁶⁶. Özellikle AN.TAḪ.ŞUM/ilkbahar festivali başkentte ve başkent dışındaki şehirlerde kutlanılan yerel ritüeller de içeren önemli bir festivaldir⁵⁶⁷.

VI. 3. Fal Metinleri

Fal insanların tanrılar tarafından gelecekte kendileri ile ilgili aldıkları kararları öğrenme çabasıdır. Hitit coğrafyasında Babil kökenli kehanet falı ve Anadolu kökenli talih, kuş, et, yılan balığı olmak üzere fal çeşitleri bulunmaktaydı. Babil kökenli kehanet falında eski doğumlar, yer ve gökyüzündeki astrolojik gözlemler, yıldızların biçimleri, hayvanların iç organları, rüyalar, hayvanların uzuvlarını hareket ettirme şekilleri, kurbanların iç

⁵⁶² Dinçol, A. (2009). “Hitit Yasalarını Ana Çizgileri”. *Instrumenta Linguarum Antiquarum*, S. I, 113; Miller, J. L. (2010). “Practice and Perception of Black Magic among the Hittites”. *Altoriental. Forsch., Akademie Verlag*, 37 (2010) 2, 169; İmparati, 1992, 65.

⁵⁶³ Klengel, Von H. (1975). “Zur Ökonomischen Funktion Der Hethitischen Tempel”. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Fascicolo XVI*, 457; Reyhan, 2017, 58; Ünal 1988a, 64-65.

⁵⁶⁴ Murat, 2016, 76; Ünal, 1988a,64.

⁵⁶⁵ Reyhan-Cengiz, 2016b, 110; Reyhan, E. (2008). Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 2/S. 3, Kış 2008, 229; Klingner, 2002, 458.

⁵⁶⁶ Gurney, 1977, 31.

⁵⁶⁷ Gurney, 1977, 35.

organları, ciğer, mide, bağırsak ve diğer maddeleri gözleyerek gelecekle ilgili sonuçlar çıkarmaya çalışılırdı⁵⁶⁸.

Hitit toplumunda fal ve falcılık ile uğraşan kişilerin büyük çoğunluğu Babil kökenliydi. Bu kişiler Hurri bölgesinden Hattuşa'ya aktarılıyorlardı. Hitit çivi yazılı metinlerde bu kişiler şu şekilde geçmekteydiler: *LÚHAL*⁵⁶⁹ “kahin, sihirbaz, ciğer ve talih falcısı”, *LÚMUŞEN.DÚ*⁵⁷⁰ “kuş yakalayıcısı, kuş falcısı”, *MUNUS ENSI*⁵⁷¹ “kadın rüya falcısı, kadın kahin”, *LÚAZU*⁵⁷² “doktor, kahin, ciğer falcısı”, *MUNUS ŞU.GI*⁵⁷³ “yaşlı kadın, falcı, talih falcısı, yılan falcısı, büyücü”, *LÚAŞİPU*⁵⁷⁴ “büyü uzmanı, büyü rahibi”⁵⁷⁵.

Hitit tarihi, dini, saray entrikaları ve günlük yaşam hakkında bilgiler edindiğimiz fal metinleri arasında Anadolu'nun yerli kültüründe yer alan kuş, et ve yılan balığı falları bulunmaktadır. III. Hattuşili Dönemi'nde yoğunlaşan *HURRI kuş falı*, *KIN/talih falı* ve *MUŞEN/kuş falları* çivi yazılı tabletlerde karşımıza sıklıkla çıkmaktadır⁵⁷⁶.

Hitit fal metinleri arasında tanrılara ait ardıç ağaçlarının kesilmesi, tanrılara ait tarlaların ekilmesi, kralın göz hastalığına karşı kullanılacak şifalı otların belirlenmesi, hameşhanda “ilkbahar bayramı”, harpaş “demet bayramı”, harpiya “demet bayramı”, şeliyaş “zahire ambarı bayramı”, zena “sonbahar bayramı”, AİARU “çiçek bayramı”, GURUN “meyve bayramı”, LİL “kır bayramı” ve ZUNNI “yağmur bayramı” gibi değişik konular yer almaktadır⁵⁷⁷.

Hitit yasalarına göre fal baktırmanın ücreti falı bakılan kişinin sosyo-ekonomik durumuna göre değişiklik göstermekte, bu ücreti genellikle falcı belirlemektedir. Ancak

⁵⁶⁸ Martino, S. (2002). “Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 446; Ünal, A. (2011a). “Hititlerde Fal”. *Arkeoatlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayı*, 178; Ünal, 2003a, 126.

⁵⁶⁹ Ünal, 2016b, 139.

⁵⁷⁰ Ünal, 2016b, 360.

⁵⁷¹ Ünal, 2016b, 115.

⁵⁷² Ünal, 2016b, 99.

⁵⁷³ Ünal, 2016b, 486.

⁵⁷⁴ Ünal, 2016b, 92.

⁵⁷⁵ Murat, L., Katircioğlu, F. (2006). “Hititler Döneminde Anadolu'da Tıp”. *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, 71; Murat, L., Katircioğlu, F. (2008). “Hititlerde Tıp”. *Bilim ve Ütopya*, S. 170/Yıl 14, 54; Collins, 2007, 180-vd; Ünal, 2013b, 458; Orhun, M. (2009). “Hititler'de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler'deki Uzantısı”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 3/S. 5, Kış 2009, 235; Göetze, A. (1938). *The Hittite Ritual of Tunnawi*. New Haven: American Oriental Society Press, 29-vd.

⁵⁷⁶ Ünal, 1983, 1-3; Ünal, 2011a, 278.

⁵⁷⁷ Schwemer, D. (2002). “Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 454; Orhun, 2009, 234; Ünal, A. (1983). *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 9-12; Ünal, 2013b, 454.

“kehanet falı 25 Şekel (200 gr.) gümüş” gibi bazı fal çeşitlerinin ücreti kanun ile belirlenmişti⁵⁷⁸.

Hitit krallarının hastalıklarının sebeplerini bulmak ve tedavisi için izlenilecek yollarla ilgili fal ve kehanet yoluna başvurulmaktaydı. II. Murşili'nin dil tutukluğu ve III. Hattuşili'nin göz hastalığının sebepleriyle hangi hekimin, hangi ilaçları kullanacağı fal yolu ile öğrenilmeye çalışılmıştır⁵⁷⁹. III. Hattuşili'nin göz rahatsızlığında hangi şifalı otların kullanılacağı, hangi hekimin kralı tedavi etmesi gerektiği ile ilgili *KUB XXII 61.*'de şu ifadelerle anlatılmaktadır: “*Bundan başka (?) hangi otu Naya'nın kızı Memiyaş ve ayrıca hangi hekimler biliyorsa: Şimdi otlar çok fazla olduğundan, hangi otun benim için tespit edileceğini fal aracılığıyla soracağım. Hangi hekimin benim için tespit edileceğini de fal aracılığıyla soracağım ve o, ilgili otu majestenin gözlerine sürecektir. Şimdi talih falı iyi olsun*”⁵⁸⁰.

Hitit falcılık dünyasında Doğum falı, Ay tutulması falı, Güneş tutulması falı, Yıldız falı, Haşere falı, Rüya falı, Talih falı, Kuş falı, Et falı, Su Yılanı falı gibi değişik fal çeşitleri bulunmaktaydı. *KUB 8.28 Öy. 4-6*'ya konu olan Deprem Falında “*Eğer ayın altısında deprem olursa, tahıl sıkıntısı baş gösterecek, adı duyulmamış bir düşman [ülkeyi işgal edecektir]*” şeklinde kıtlık ile ilgili bir tahminde bulunulmuştur⁵⁸¹.

VI. 4. Tıp/Eczacılık Metinleri

Hitit tıbbı Mısır, Babil uygarlıklarından ve kendinden önceki Anadolu toplumlarından etkilenerek gelişmiştir⁵⁸². Hitit toplumu göçebe yaşam tarzı ve çobanlık ile uğraştığı için tıp bilimi Mısır uygarlığı kadar gelişmemiştir. Anadolu hekimler tıp bilimini oluşturmaya çalışırken Mısır ve Mezopotamya kültürlerinden çok şey öğrenmişlerdir⁵⁸³.

Hitit tıp ve eczacılığı hakkındaki bilgileri başkent Hattuşa'da ele geçirilen çivi yazılı tabletlerden öğrenmekteyiz. Hattuşa'da ele geçirilen bu tabletlerin geneli Akadça

⁵⁷⁸ Ünal, 1988a, 65-66.

⁵⁷⁹ Erginöz, 1999, 157.

⁵⁸⁰ Ünal, 1983, 72; Murat, 2008, 54; Erginöz, 1999, 166.

⁵⁸¹ Ünal, 2013b, 465; Orhun, 2009, 236.

⁵⁸² Murat, 2006, 71-72; Koç, 2006, 43; Ünal, A. (1980). “Hitit Tıbbının Ana Hatları”. *Belleten*, C.XLIV/ S. 175, 477.

⁵⁸³ Kılıç-Başol, 2015, 31-32; Dinçol, A. M. (1985). “Aşhella Ritüali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”. *Belleten*, C. XLIX/ S. 193, 5; Ünal, A. (1996). *The Hittite Ritual of Ḫantutaššu From The City of Ḫurma Against Troublesome Years*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1-2; Bakır, 2017, 34.

yazılmış, bazıları ise Akadçadan Hititçeye çevrilmiştir⁵⁸⁴. Hitit tıbbının ana hattı şu şekildedir: 1- Hastalıkların nedeni: Hititlerde hastalıkların sebebi doğaüstü güçlerdir. Yani tanrılar ve mitolojik varlıklardır. 2- hastalıkların tanımı: Hitit tıbbi metinlerinde 40 yakın hastalığın adı geçmektedir. 3- kullanılan ilaçlar: tüm eskiçağ toplumlarında olduğu gibi Hititlerde koca karı ilaçları ile tedavi yöntemleri uygulanıyordu⁵⁸⁵.

Hitit metinlerinde hastalıkları tedavi eden çeşitli doktorlar şu şekilde geçmekteydiler: “LÚA.ZU”⁵⁸⁶ Erkek doktor, “GAL^{LÚ.MES}A.ZU” doktorların büyüğü, “LÚA.ZU SAG”⁵⁸⁷ şef doktor, “MUNUS^{A.ZU}” kadın doktor⁵⁸⁸.

Hititli doktorların kâtip olması büyü, yazı işleri ve doktorluk ilişkilerinin iç içe girdiğinin göstergesidir⁵⁸⁹. Hititlere ait tıp metinleri genellikle kraliyet ailesi ile ilgili konularda geçmektedir. III. Hattuşili kendi göz tedavisi için ve kız kardeşi *Matanazi* için Mısır’dan ithal doktorları Hattuşa’ya getirtmiştir⁵⁹⁰. Hititlerde tedavi yöntemleri bitkisel ilaçlara dayanmaktaydı. Bitkisel karışımlar büyü ya da ayinlerle kullanılarak hastalar iyileştirilmeye çalışılıyordu. Bu tedavi yöntemleri arasında hasta uzvun köpeğe yalıtılması, köpek dışkısı ile bitki çiçeklerini macun yapılarak hastaya sürülmesi ve analogi (benzeşme) büyüleri dikkat çekicidir. Boğazköy’de ele geçirilen tıp tabletlerinin çoğu Akadça, Hititçe yazılanlar ise Akadçadan çevrildiği görülmektedir. Bu metinler iki başlık halinde yazılmıştır: “eğer bir kişide şu belirtiler varsa o kişi iyileşecek/ölecektir”, diğer başlık ise reçete başlığıdır. Adlarının çoğunu bilmediğimiz bitki, bitki çiçekleri karışımı ile hastalığın tedavi yöntemleri anlatılmaktadır⁵⁹¹.

Hitit Dönemi Anadolu’sunda hastalıklar büyü ile tedavinin yanı sıra bir takım bitkilerden hazırlanan tıbbi ilaçların yardımlarıyla da tedavi edilmekteydi. Flora bakımından oldukça zengin olan Anadolu coğrafyasındaki çeşitli bitkileri gözlem yolu ile keşfeden Hititli hekimler büyü ritüellerinde bu bitkilerden faydalanmışlardır⁵⁹². Akadça

⁵⁸⁴ Erginöz, 1999, 165; Ünal, 1980, 482.

⁵⁸⁵ Dinçol, 1985, 6-7; Ertuğ, F. (1999b). “Plant, Animal and Human Relationships in the Folk Medicine of Turkey”. *Herbs, Humans and Animals Proceedings of the International Seminar, Coreglia (8-9 Mayıs 1999)*, 46; Uzel, İ. (2008). *Anadolu Tıp Tarihi’ne Giriş*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 39; Gavaz, Ö. (2014). “Hititlerin Bin Tanrılı Yolculuğu: Hac”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Eylül-Ekim 2014*, S. 41, 60.

⁵⁸⁶ Ünal, 2016b, 99.

⁵⁸⁷ Ünal, 2016b, 683.

⁵⁸⁸ Murat, L. (2003). “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemi”. *Archivum Anaticum/Anadolu Arşivleri*, C. VI/S. 2, 90; Murat, 2008, 54; Uzel, 2008, 43.

⁵⁸⁹ Ünal, 1980, 480.

⁵⁹⁰ Ünal 1980, 489; Koç, 2006, 44.

⁵⁹¹ Ünal, 1980, 483; Koç, 2006, 46.

⁵⁹² Erginöz, 1999, 2, 163; Reyhan-Cengiz, 2016b, 109.

yazılmış olan tabletlerde; haşhaş, meyan kökü, sarımsak, sedir ağacı, söğüt ağacı, susam, şimşir ağacı, ılgın ağacı, tere otu, şeytanti, beyaz ot, vb. çeşitli bitkiler ve ağaçlardan yapılan ilaçlardan bahsetmektedir.

Hitit tıp dünyasında büyü baş ağrısı, öksürük, iç hastalıklar ve sebepleri, epidemik hastalıklar vb. gibi hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Tıp dünyasında büyüün yanı sıra Hurri ya da Luvi kökenli olan analogi metodu da hastalıkların tedavisinde kullanılmaktaydı. Analogi büyülerinde keçi, fare, boğa, eşek gibi hayvanlar kullanılmıştır⁵⁹³. Hitit tıp metinlerinde geçen bilinen hastalıkların bazıları ve tedavi yöntemleri şöyledir:

İştahsızlık; Tere tohumu, şeytan tersi, AN.TAH.ŞUM^{SAR} bitkisi, “*beyaz ot*” alınır ve hastaya 7 gün süreyle verilir. Eğer iyileşmezse, şarap (?), *Pırasa kökü*, *şullittin-* bitkisi, “*beyaz ot*” verilir⁵⁹⁴.

Kanama; kan durdurucu ve tortulaştırıcı çeşitli bitkiler kanayan organın üzerine konur⁵⁹⁵.

Mahiyeti Bilinmeyen Bir Göz Hastalığı; “[O otu] gözlerinin içine sürecekler. İyileşecek miyim, yoksa iyileşmeyecek miyim, bunu tan[rıya? Soracağım]. Eğer bana gönderilen bu ot kâfi gelmezse, o diğer (otlardan) toplayacaktır. Eğer o (hekim) ^UGA.AN (?) otunu *aul-* uzvuna (bir göz parçası ?) tekrar sürmezse” v.s. (Devamı Fal). “Bundan başka (?) Aya’nın kızı *M[em]iyaş* ve hekimler hangi (şifalı) otu biliyorlarsa: şimdi (bu) otları(ın sayısı) fazla olduğundan, hangi otun benim için saptanacağını fal aracılığıyla soracağım. Hangi hekimin benim için saptanacağını da fal aracılığıyla soracağım ve o (hekim), ilgili (şifalı) otu majestenin gözlerine sürecektir v.s. Şimdi talih falı iyi olsun”⁵⁹⁶.

Bu fal metninin kötü korunmuş devamında *Piḫa-DU’nun* babasının bir ot getirdiği ve bu otun majestelerinin gözlerine sürüldüğü bilgisi yer almaktadır. Kraliçenin bir otu bulduğunu ve bunu rüya yardımı ile yararlı olup olmayacağını sorulacağı yine bu fal metninin konusudur. Bu fal metnine konu olan Hitit Kralı III. Hattuşili, kraliçe ise eşi Puduhepa’dır⁵⁹⁷.

⁵⁹³ Erginöz, 1999, 160.

⁵⁹⁴ Uzel, 2008, 46; Kılıç-Başol, 2015, 34; Ünal, 1980, 488; Murat, 2006, 78; Murat, 2008, 57.

⁵⁹⁵ Ünal, 1980, 488; Uzel, 2008, 47.

⁵⁹⁶ Ünal, 1980, 489.

⁵⁹⁷ Ünal, 1980, 489.

Cinsel İktidarsızlık: Cinsel İktidarsızlığa karşı ritüel metninde I. günde erzak: 3 kurban ekmeği, incir, üzüm...., gibi maddeler ve Majik işlemlerden bahsedilmektedir⁵⁹⁸.

Piskolojik rahatsızlık; Kizzuwatna Kökenli Ammihatna Ritüeli'nde olduğu gibi bazı hastalıklar tıbbi yöntemlerle ve büyü ritüelleri ile tedavi ediliyorlardı. Bu ritüelde hasta kişinin kirlilikten arınması için hazırlanacak bir ilaçtan ve ilacın tesirli olması için yapılacak işlemlerden söz edilmektedir. Ritüelde ilacın kutsallaşması için yapılması gereken işlemler şu şekilde sıralanmıştır⁵⁹⁹: “İki su kabının nehirden doldurulması, nehirden çıkardığı 7 çakıl taşı ve bir parça ilgin ağacının bu suyun içine atılması, su kabının çatıya çıkarılması, su kabının kazzarnull kumaşına sarılması, su kabının ayaklık üzerine oturtulması, suyun gece boyunca yıldızların altında bekletilmesi, rahibin su ile ilgili Hurrice (büyülü) konuşması.”

Piskolojik rahatsızlık; AZU Rahibi'nin Ritüeli'nde hasta kişiyi piskolojik sıkıntılardan kurtulması için yaptığı büyü işlemi şu şekildedir: *Sonra yağı su bardağının içine damlatır ve Hepat'ın katkı için bizzat yapar/kutlar. Sedir Ağacını su bardağının dibine koyar ve sonra su bardağını yukarı alır ve suyu tanrı için karşıda döker*. Kötü ruhlardan ve hastalıklarda arındırmak için yapılan bu ritüelde AZU rahibi suyun içine yağ ve sedir ağacı koyarak, suyun kutsallığını arttırmaktadır⁶⁰⁰.

İnan hastalığı; Hititli hekimler tarafından kullanılan ve “inan” hastalığını tedavi etmek için yapılan “Zuvi Ritüelin”de yavru bir köpek hasta olan kişinin vücudunu yalayarak iyileştirilmeye çalışıldığı majik işlemdir. Bu ritüele benzer bir başka majik işlem ise Hititli hekimler tarafından köpek pisliği ve bir takım otların karıştırılarak macun kıvamı haline getirilerek hastanın yarasına sürüldüğü işlemdir⁶⁰¹.

Kadın Hastalığı; Kazayla ya da karabüyü yolu ile kirlenmiş olan bir kişinin doğurma yeteneğinin kişiden alınmasını, kişinin dünyaya canlı çocuk getirememesi hakkında olan *Tunnavi Ritüelinde*: kirlenen kişinin büyü ya da majik yollarla arınması anlatılmaktadır⁶⁰².

Salgın Hastalıklar; Eskiçağ toplumlarında salgınlar doğüstü güçlerin insanlara gönderdiği bir olaydı. İnsanlar bu salgın hastalıklardan dolayı bağ, bahçe ve tarlalarını terk

⁵⁹⁸ Uzel, 2008, 47-48; Ünal, 1980, 491.

⁵⁹⁹ Murat, L. (2012). “Hititlerde Su Kültü”. *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 31/S. 51, 130; KBo 52 Vs.I

⁶⁰⁰ Murat, 2012, 133-134; Nr. 1/KBo 21 33+Vs.I

⁶⁰¹ Ünal, 1980, 486-487; Erginöz, 1999, 161.

⁶⁰² Erginöz, 1999, 97.

ederek şehirlere kaçıyorlar, bundan dolayı da hastalıklar hızla yayılıyordu. Kırsal nüfus kentlere göç ettiği için üretim dengesi bozuluyor, devletlerin siyasi varlıkları tehlikeye giriyordu⁶⁰³. Hitit devri Anadolu'sunda *henkan* (*Uş-kan veya Uş-an*) olarak bilinen salgın hastalıkların en popülerleri I. Şuppiliuma Döneminde başlayan ve II. Murşili'nin veba dualarına konu olan salgındır⁶⁰⁴. Bu salgında II. Arnuvanda ve Karkamış Kralı Şarri Kuşuh ölmüştür. Hititli hekimler tarafından salgın hastalıkları durdurmak ya da tedavi etmek için dualar edilerek günah çıkarılan Aşhella ritüelli uygulanıyordu⁶⁰⁵.

Hitit İmparatorluk Çağında özellikle de Muwattali ve III. Hattuşili Devrinde Mısır'dan ve Babil'den çeşitli uzman doktorlar Hattuşa'ya getirilmiştir. Ancak bir mahkeme tutanağında *Hutipi* ve *Akiya* adlı iki yerli doktorun varlığı bilinmektedir⁶⁰⁶. Hititli hekimlerin insan vücudu ile ilgili bilgileri hakkında bilgiler veren *KUB XII 62 Ay. 7 v.d.* vücuttaki eksik bölümlerle ilgili şu ifadeler yer almaktadır: “*Bu çayırın altında bir GİŞŞi-Şi-İa-am-ma ağacı duruyor. Altında bir kör ve sağır oturuyor: kör göremez, sağır duyamaz, topal yürüyemez*”⁶⁰⁷.

Hititler doğadaki bitki ve ağaçlardan faydalanarak ürettikleri ilaçlarla ve bazı büyü ritüelleriyle bir takım hastalıklarla mücadele etmeye çalışmışlardır. Hitit Dönemi'nde başlayan bitkisel yöntemlerle hastalıkların tedavisi Hititlerden çok uzun yıllar sonra dahi Anadolu'da kullanılmaya devam edilmiştir⁶⁰⁸.

VI. 5. Dini Metinler

Orta Anadolu'da kurulmuş olan Hitit Devleti zaman içinde yönünü güneye Alalah, Halep, Kargamış, Ugarit ve Babil gibi şehirlere çevirmiş, uygun şartlar oluştuğunda bu şehirleri feth etmiştir. Feth edilen bu şehirlerdeki kültür ve inanç sistemleri Hititler tarafından benimsenmiş, bundan dolayı Hititler 1000 tanrılı halk olarak adlandırılmıştır⁶⁰⁹.

⁶⁰³ Dinçol, 1985, 9.

⁶⁰⁴ Dinçol, 1985, 10.

⁶⁰⁵ Uzel 2008, 46.

⁶⁰⁶ Ünal, 1980, 480.

⁶⁰⁷ Erginöz, 1999, 128.

⁶⁰⁸ Erginöz, 1999, 178.

⁶⁰⁹ Haas, V. (2002). “Hitit Dini”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 438; Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni Hitit ve Urartu*. Ankara, 64-65; Taracha, P. (2009). *Religions of Second Millennium Anatolia*. Wiesbaden, 35; Çakmak, D. (2013). *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, İstanbul, 221; Çevik, N. (2007). “Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar”. *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan-Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*, 175-vd.; Arıkan, 1998, 272; Ünal, 1988a, 53-54; Ünal, 2003a,76; Martino, S. (2013). “Din ve Mitoloji”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 410; Arıkan, 1998, 274-275; Bachhuber, 2012, 577; Ward, W. H. (1899). “The Hittite Gods

Hitit halkı inandıkları tanrıları kendileri gibi insani ihtiyaçlara ve duygulara sahip varlıklar olarak görmüşler, çivi yazılı tabletlere tanrıların yeme, içme, kızma, öfkelenme, küsme ve hoşnut edilmesi gibi ihtiyaçları olduklarını yazmışlardır⁶¹⁰.

Hitit dini hakkındaki yazılı bilgileri başkent Hattuşa'daki arşivlerden öğrenmekteyiz. Merkezde yer alan bu tabletler tanrı ve tanrıçalara hitaben hitap edilen tanrı ya da tanrıçanın adı ile başlamaktadır⁶¹¹. Mısır ve Mezopotamya'da kurulan uygarlıklar sulama sistemleri ile tarım yapmışlar, hava ve iklim olaylarına bağımlılıklarını en aza indirmişlerdir. Oysa Anadolu coğrafyasında kurulan Hitit Devleti'nin tarımsal üretiminde doğa olayları, iklim ve hava şartları etkili olmuştur. Hitit Panteonunda Hava ve Güneş Tanrılarının önemli olması bu sebepten dolayıdır⁶¹².

Önasya toplumları için yağmur hayati öneme sahiptir. Ekonomileri ve yaşamaları tarıma bağlı olan toplulukların ürünlerinin büyüebilmesi yağmurların düzenli yağmasına bağlıydı. Hititler KILAM bayramı kutlamalarında yağmur yağdırmak için ritüeller yapmaktaydılar⁶¹³. Bitki tanrıçaları genellikle yer altı su kaynaklarıyla ilişkilendirilmiş, bundan dolayı Emar ve Kizzuwatna gibi şehirlerde Tanrıça İshara ilkbahar bayramında kutlamalara dâhil edilmiştir⁶¹⁴. Boğazköy'de açığa çıkarılan tabletlere göre Hititlerde EZEN *hewaš-* ve Akadça yazılışı *EZEN ZU-UN-NI* olan “Yağmur Bayramı”nın varlığı bilinmektedir⁶¹⁵.

Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Hititlerin Panteonunda tahıl ve hububatla ilgi şu tanrılar yer almaktaydı. “*Telepinu*” Doğanın ve göğün tanrısıdır. Tahıl üretimi onun gücü ile gerçekleşir, kızdığı zaman tahıl üretimini durdurur, ülkede ekin yetiştirilmeze⁶¹⁶. Tahılların ve otlakların büyümesine yardımcı olan bir başka tanrı “*Kait*”dir. Hatti tanrıları arasında adı tahılla anılan bir tanrıdır. Hitit dünyasında adı tahıl anlamına gelen bu tanrının yazılışının sonundaki “-it” ekinden dolayı dişil bir tanrı olduğu

in Hittite Art”. *American Journal of Archaeology*, Vol. 3, No. 1, 2; Yiğit, T. (2005). “Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 38, 57; Cesur, S. Ç. (2016). “Hitit Ritüellerinde Şiddetin Kutsallaştırılması”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mayıs-Haziran 2016*, S. 51, 44.

⁶¹⁰ Reyhan, 2009a, 97; Ünal, 1988a, 61.

⁶¹¹ Gurney, 1977, 4; Martino, 2002, 445.

⁶¹² Dörfler-vd., 2011, 105.

⁶¹³ Ökse, T. (2006). “Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri”. *Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 57.

⁶¹⁴ Ökse, 2006, 49.

⁶¹⁵ Güterbock, H. G. (1961a). “Hittite Mythology”. *Mythologies of the Ancient World*, 175; Gavaz, Ö. S. (2012). *Hitit Krallarının Kült Gezileri*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 109; Gavaz 2013, 17.

⁶¹⁶ Ünal, 2003a, 90; Ünsal, 2013, 69; Hoffner, 1974, 82; Aytacılar, P. Ö. (2018). “Anadolu’da Değişmeyen İnanç ve Ritüeller”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mart-Nisan 2018*, S. 62, 60-61; Bu Tanrı ile ilgili detaylı bilgi için Mitoloji bölümüne bakınız.

düşünülmektedir⁶¹⁷. Hurri panteonunda “*dHalki*”, Sümerce tabletlerde “*dNISABA*” şeklinde yazılan Luvi ve Kanişçe dillerinde de tahıl tanrısı olarak geçen bir tanrıdır⁶¹⁸. Yazılıkaya’daki tanrılar alayında yer alan 40 numaralı elinde bitki motifi taşıyan tanrı E. Laroche gör tanrı *dHalki*’dir⁶¹⁹.

Hitit panteonunda yer alan tahıl ve bitkilerin büyümesini, gelişmesini sağlayan bir başka tanrı “*Miyatanzipa*’dır⁶²⁰. Sümer panteonunda vahşi yaşamın ve bitkilerin tanrısı olarak karşımıza çıkan “*dSumuqan*” dişi bir tanrıyken, Akadça metinlerde erkek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tanrının Hititçe ismi ve Hitit panteonundaki cinsiyeti bilinmemekle birlikte, Hattice metinlerde “*dGİR*” lologramı (şakân şeklinde) yazılmaktadır⁶²¹.

Tanrıça *İshara* Mezopotamya kökenli bir tanrıdır. Bu tanrıçanın kültü ilk olarak Kuzey Suriye’de ve Kizzuwatna’da başladığı Hititlerin bu kültü Hurriler vasıtasıyla aldığı bilinmektedir. Tanrıça *İshara*’nın yer altı, bitki, dağ, ırmak ve su kaynakları, yeminin kraliçesi, cinsellik/üreme, lanetleme, günah, kan/cinayet/ölüm gibi bazı özelliklere sahip olduğu bilinmektedir⁶²².

Tanrıça *İshara Ebla* panteonunda ekim/tohum tanrısı *Dagan* ile ilişkili bir tanrıça olarak geçmektedir. *İshara Ebla* zirai işlerinde geçen bir tanrıçadır. Boğazköy’den tanrıça *İshara* için düzenlenen sonbahar (hasat) ve ilkbahar bayramı ritüelinin dua kısımlarında tanrıça *İshara*’dan ekinlerin olgunlaşması, otlaklardaki büyükbaş hayvanları koruması istenmektedir. Buradan hareketle tanrıça *İshara*’nın Hitit Döneminde zirai faaliyetlerle ilişkili bir bitki tanrıçası özelliğini taşıdığı söylenebilir⁶²³. KUB XL 2 (Bo 4889) da tanrıça *İshara* ile ilgili şu ifadeler geçmektedir⁶²⁴: “*Margana köyü bahçivana aittir-; Ubarbaş[ša] köyü işlenmiş ve işlenmemiş arazisi, Harman yeri ve sebze bahçeleri ile birlikte] (ve) üzüm bağları- dağlardaki Kunniyar köyü [bahçivan]a aittir-; [köyü.] Tarša yakınlarındaki Hulašša köyü (ve) [] köyü [işlenmiş ve işlenmemiş arazisi] harman yeri (ve) üzüm bağları ile birlikte; Lupurna, Lakkiš (ve) [...] köyleri []*”. Bu metinden anlaşıldığı üzere *Neriša* ve *Tarša* yakınlarında tanrıçanın ismini taşıyan *İshara* Dağı üzerindeki Tanrıça *İshara* için

⁶¹⁷ Hoffner, 1974, 82-83.

⁶¹⁸ Hoffner, 1974, 84; Koç, 2006, 94.

⁶¹⁹ Hoffner, 1974, 83; Koç, 2006, 95.

⁶²⁰ Hoffner, 1974, 84.

⁶²¹ Hoffner, 1974, 84-85.

⁶²² Murat, 2010, 552; Burde, 1974, 12-13.

⁶²³ Murat, L. (2010). “Tanrıça İSHARA”. *VII. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 540-541.

⁶²⁴ Murat, 2010, 532.

bir tapınak yapıldığı ve bu tapınağa gelir olması için bazı köylerin üzüm bağları ile birlikte vakfedildiği anlaşılmaktadır⁶²⁵.

Hitit kralı ya da kraliçesi öldüğü zaman 14 gün cenaze töreni yapılmaktaydı. Cenaze töreninin altıncı gününde kralın kemikleri taş evde bir kanepenin üzerine yerleştiriliyor ve başucuna yeni kesilmiş bir tutam çim konuluyordu. Bu çim ölümden sonra yaşamın devam edeceğini simgelemekteydi. Ayrıca Hitit kralı ya da kraliçesinin mezarına kırık tarım aletleri konulmaktaydı. Mezara hediye olarak konulan bu tarım aletlerinin kırılmasının sebebi ise aletlerin artık bu dünyada kullanılamayacağını göstermek içindir⁶²⁶.

Günümüz Anadolu'sunda etkili olan sel baskınları, yangınlar, depremler, çığ, kar baskınları, fırtınalar, yıldırımlar, kıtlık ve kuraklıklar Hititler Döneminde de toplumsal hayatı derinden etkileyen doğal olaylardı⁶²⁷. Hititler doğal olayları gözlemlememişler onların metafiziksel bir olay olduğunu tanrılar ya da mitsel varlıklar tarafından yaratıldığına inanmışlardır⁶²⁸. Doğal olayların Hitit toplumuna zarar vermemesi için tanrılara sunular yapmışlar, Majik işlemler ve dini ritüeller uygulamışlardır.

Ortaköy arşivinde çok sayıda Kizzuwatna kökenli ritüel ele geçirilmiştir. Hazırlanan çeşitli kurban malzemeleriyle tanrıların çağırılma konusunu içeren bu ritüellerde pek çok kurban terimleri geçmektedir. Bu terimlerin birçoğu Boğazköy'den bilinmekte ancak bazıları ilk kez Şapinuva belgelerinde geçmektedir⁶²⁹.

II. Murşili tanrılara yaptığı bir duada : “*Onlara tahılın, asmanın, sığırın, koyunun ve insanlığın gelişmesini bahşet*” diyerek tapındığı tanrılarından bolluk, bereket ve sağlık istemektedir⁶³⁰. Boğazköy'de ele geçirilen KBo XXII II Vs. 14 ff.; KUB XV 34+II 22 ff.; 35+KBo II 9 Vs. I 19ff. KUB XII 44 Vs. II 25 ff.'de bereketsiz bir üzüm bağına karşı yapılan ritüel şu şekildedir⁶³¹: “*şimdi üzüm bağının kapıları nerede iseler, 10 kapının arkasında bu tarafta ve öbür tarafta yeri kazarım ve çukurların içine bu tarafta ve öbür*

⁶²⁵ Murat, 2010, 531.

⁶²⁶ Bryce, T. R. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Ankara: Dost Kitabevi, 194-195; Koç, 2006, 106.

⁶²⁷ Ünal, 1977, 423.

⁶²⁸ Birecikli, F. (2010). “Ana Hatlarıyla Friglerde Din”. *Gazi Akademik Bakış*, C. 4/S. 7, Kış 2010, 216; Ünal, 1977, 424.

⁶²⁹ Reyhan, 2010, 637.

⁶³⁰ Ünal, 1977, 425.

⁶³¹ Ünal, 1977, 425-426.

tarafıta üç akdiken yerleştiririm ve şöyle derim: “kötü insan, kötü dil, (ve) kötü gözler (bu) akdikenlerce yerde çakılı tutulsunlar”.

VI. 6. Bayram Metinleri

Başkent Hattuşa’da yürütölen kazılarda açığa çıkartılan çivi yazılı tabletlerin 1/5’i bayram törenleri ilgilidir. Bu tabletlerde yer alan EZEN/EZEN₄ sümerogamıyla yazılan Hititçe karşılığı *şiyamana-* olan ve Akadça *işinnu(m)/eşşinu(m)* şeklinde metinlerde geöen “bayram, tören ve merasim” anlamına gelen gelen bu sözcük aynı zamanda “davet, ziyafet” anlamına gelmektedir⁶³².

Çivi yazılı tabletlerde Hitit Kralı tarafından Başrahip unvanı ile yönetilen 165 bayram töreni yer almaktaydı ve bu törenlere kral, kraliçe, prens ve prensesler, önemli saray görevlileri, merkezdeki ya da taşradaki soylu asiller, tapınak görevlileri, akrobatlar, müzisyenler vb. gibi kişiler katılıyorlardı⁶³³. Tabletlerde yer alan AN.TAĞ.şUM^{şAR} ve Purulliya- bayram törenleriyle ilgili arkeolojik tasvirler Eski Hitit Dönemi’ne tarihlendirilen İnandık, Bitik, Eskiypar ve Hüseyindedede vazoları üzerindeki sahnelerin yanı sıra Alacahöyük’te Sfenksli Kapı’nın yanında yer alan kaya kabartmalarında da görölmektedir⁶³⁴.

AN.TAĞ.şUM Festivali/Bayramı; Anadolu florasının zenginliği hakkındaki ilk yazılı kaynaklar Hitit Devleti Dönemi’nden itibaren karşımıza çıkmaktadır⁶³⁵. Hitit yazılı belgelerinde devlet işlerin ile ilgili yazışmaların yanında tanrılara ait bayram törenlerinden de sıklıkla bahsedilmektedir. Çivi yazılı tabletlerde geöen bayram törenlerinde çok sayıda bitki ismi yer almaktadır. Bu tabletlerde yer alan önemli bayramlardan biri Sümerce AN.TAĞ.şUM^{şAR} ya da Çiğdem bayramıdır. AN.TAĞ.şUM^{şAR} bitkisi hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmakla birlikte “-şAR” ekinden dolayı soğanlı bir bitki olduğu tahmin edilmektedir⁶³⁶.

⁶³² Reyhan, E. (2016c). “Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri”. *Turkish Studies*, Vol. 11/16, 93; Gavaz, 2012, 32.

⁶³³ Ünal, 2016a, 90; Reyhan, 2016c, 94; Gavaz, 2012, 39-vd.

⁶³⁴ Reyhan, 2016c, 97-98; Gavaz, 2012, 37-39; Ünal, 2016a, 106.

⁶³⁵ Ertuğ, 2000a, 132.

⁶³⁶ Ar, M. S. (1943). “Etiler’de Bahar Bayram Törenleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, 57; Gavaz, 2012, 91; Erkut, 1998, 189; Ertuğ, 2000a, 132; Ünal, 2016a, 125.

AN.TAḪ.ŠUM^{ŠAR} bitkisini figüratif ifadesinde dağ ve parmak şekilleri yer almakta ve bitkinin kendisi ya da meyvesi, ya da ondan yapılan yemek yenmekte ayrıca ilkbahar bayramında tanrılara sunulmaktadır. Hititler 35 ile 38 gün arasında süren AN.TAḪ.ŠUM^{ŠAR} yani ilkbahar bayramını başta başkent Hattuşa olmak üzere birçok kentte kutlamaktaydılar⁶³⁷. AN.TAḪ.ŠUM^{ŠAR} bayram kutlamasının 9. gününde kral Arinna kentinde, kraliçe ise Hattuşa'da ellerinde birer Çiğdem bitkisi tutarak töreni başlatırlar⁶³⁸. Bayramın 12. gününde kral *Ziparwa* tapınağına gider ve fırtına tanrısına sunmak için içi tahıl dolu olan vazoyu tapıntan çıkarır⁶³⁹. Festivalin 19. gününde kral Şimşir ağaçlarının yanına yarış atları ile giderek çeşitli ritüeller gerçekleştirirdi⁶⁴⁰.

İlkbahar bayramın 12., 17., 20. ve 21. gününde *hadauri-* bayramından bahsetmektedir. *Hadauri-* bayramı AN.TAḪ.ŠUM^{ŠAR} bayramı içine sokulmuş bir bayramdır⁶⁴¹. Geyik bu bayramda önemli bir yer tutmaktaydı ve bayramın 32 ve 34. günlerinde dağda geyiğe içki sunulmaktaydı. Alacahöyük'te yer alan kapı ortostatlarında AN.TAḪ.ŠUM^{ŠAR} bayramı ya da bitkisi ile ilişkili olduğu düşünülmektedir⁶⁴².

Boğazköy Büyükkale K yapısının arşivinde 1957 yılında bulunan ve 1959 yılında kopya edilen "EZEN.MEŠ SAG.UŠ düzenli festival" ile alakalı KUB XXX 39 numaralı tablet AN.TAḪ.ŠUM^{ŠAR} festivalinin ana hatları hakkında bilgi vermektedir⁶⁴³. Bu tablettten anlaşıldığı üzere ilkbahar bayramına "AN.TAḪ.ŠUM^{ŠAR} Çiğdem Bitkisi" ismini vermektedir. Bayram kutlamaları bir aydan daha uzun yaklaşık 35 gün sürmekteydi⁶⁴⁴. Bu bayram kışın bitişi, kış mevsiminden çıkış ve ilkbahar mevsiminin gelişle kral ve kraliçenin *Tahurpa* ya gelişi ile başlayan uzun bir bayramdır⁶⁴⁵.

⁶³⁷ Taracha, 2009; 72; Gonnet, H. (1975). "Zippalanda Şehri Fırtına Tanrısının İlk ve Sonbahar Bayramları Ritüeli". *Anatolia/Anadolu*, S. 19, 163; McMahon, G. (1991). "The Hittite State Cult of the Tutelary Deities". *Assyriological Studies*, S. 25, 20-21; Ökse, 2015, 82; Carter, C. (1988). "Athletic Contests in Hittite Religious Festivals". *JNES*, Vol: 47, 185-vd.; Güterbock, H. G. (1961b). "Some Aspects of Hittite Festivals". *Actes de la XVIII Rencontre Assyriologique Internationale*, 175-vd.; Ünal, 2003a, 92; Ünal, A. (2016a). *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*. Ankara: Bilgin Kitabevi, 100; Gavaz, 2012, 83; Burde, 1974, 51; Arıkan, 1998, 280; Akdoğan, R. (2007). "Bayram Törenine Ait Çivi Yazılı Hititçe Bir Tablet Parçası". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yıllığı*, 163; Ünal, A. (2015). "Eski Anadolu'da ve Hititlerde Eğlence, Müzik, Dans, Oyun, Yarış". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Ocak-Şubat 2015*, S. 43, 100-101; Reyhan, 2016c, 96.

⁶³⁸ Güterbock, H.G. (1960). "An Outline of the Hittite AN.TAḪ.ŠUM Festival". *Journal of Near Eastern Studies*, vol. XIX, no. 2, 85; Ünal, 2016a, 126-127.

⁶³⁹ Güterbock, 1960, 86.

⁶⁴⁰ Güterbock, 1960, 86.

⁶⁴¹ Balcıoğlu, B. (1990). "Bir Hitit Bayramı (EZEN hadauri-) Hakkında Bazı İzlenimler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakülte Dergisi*, C. 34/S. 1-2, 8; Ünal, 2016a, 136.

⁶⁴² Erkut, 1998, 192; Ertuğ, 2000a, 132.

⁶⁴³ Güterbock, 1960, 80.

⁶⁴⁴ Güterbock, 1960, 87.

⁶⁴⁵ Güterbock, 1960, 85.

Hitit çivi yazılı metinlerinde karşımıza çıkan AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} bitkisinin H. Hoffner'a göre zambak, çiğdem ya da safran çiçeklerinden bir tanesi olduğu görüşünü öne sürmektedir S. Erkut'a göre Liliaceae familyasından Allium ya da Liliium/ Zambak, geyik körmeni olduğu şeklinde görüşler iddia etmişlerdir⁶⁴⁶. Etnobotanik çalışmalar soğanları ilkbaharın erken dönemlerinde toplanarak yenen, yemeklere, pilava, tatlıya katılan Anadolu'nun her bölgesinde yaygın bir şekilde yetişen ve Türkiye'de 30'u aşkın türü olan Çiğdem bitkisidir⁶⁴⁷.

AN.TAḪ.ŠUM bitkisi için özel ritüellerin yapıldığı ilkbahar ve sonbahar bayram festivalleri vardı. İlkbahar festivali AN.TAḪ.ŠUM bayramı şehrin dışında açık alanlarda kutlanırdı. Bir Babil geleneği olan ilkbahar bayramının başlangıç törenleri kuvvetle muhtemel Yazılıkaya'daki tapınakta başlıyordu. Hititlerin kutladığı yeni yıl bayramı Babil kültüründen alınarak yerli formlar kazandırılmıştır⁶⁴⁸. Hititler yeni yıl başlangıcını özel bir ayin ile kutlarlar, bu festival şu dua ile başlardı; *"Fırtına Tanrısının onuruna yeni yıl kutlamaları cennette ve dünyada kutlanmaya başladı. Tüm tanrılar Fırtına Tanrısı'nın evine gitsin. Tüm tanrıların ruhlarındaki kızgınlık ve şeytanlıklar her neyse Fırtına Tanrısı onların ruhundan alsın. (Şu an) Yemek yiyoruz ve içiyoruz, sen açlığımızı ve susuzluğumuzu dindir. Kral ve kraliçe'nin yaşamlarını doldur! Cennet ve dünyayı tahılın hayatını doldur!"*⁶⁴⁹.

Yazılıkaya A odasının işlevi konusunda hafirler İlkbahar Bayramı da olan Yeni Yıl Bayramı'nın bir kısmının kutlandığı yer olduğu görüşünü yaygın şekilde kabul etmektedir⁶⁵⁰. Tüm tanrıların bir araya Fırtına Tanrısı'nın evinde bir araya geldiğini çivi yazılı metinlerden bilmekteyiz. Babil geleneğinde tanrı heykelleri *bit akitu*'da bir araya getirilerek İlkbahar Bayramı kutlanıyordu. Birçok alanda Babil kültüründen etkilenen Hititler Yeni Yıl Bayramı kutlama geleneğinde de bu kültürün etkisi altında kalmıştır. Yukarıda bahsedilen evin Hattuşa dışında bulunduğu dair hiçbir belirti yoktur⁶⁵¹.

Hitit çivi yazılı metinlerinde en ayrıntılı şekilde anlatılan ve 38 gün kutlamaları süren AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} bayramı ile ilgili Boğazköy'de çok sayıda tablet ele geçirilmiştir. KUB XIX 22⁶⁵²: *"(Vaki oldu ki) babam Hatti ülkesi tanrıları ve Arinna'nın güneş tanrıçası*

⁶⁴⁶ Erkut, 1998, 190.

⁶⁴⁷ Ertuğ, 2000a, 132.

⁶⁴⁸ Bittel, K. (1970). *Hattusha. The Capital of the Hittites*. New York-Oxford, 108.

⁶⁴⁹ Bittel, 1970, 108.

⁶⁵⁰ Emre, 2002, 489; Schwemer, 2013, 435; Reyhan, 2016c, 101.

⁶⁵¹ Seeher, 2011a, 155.

⁶⁵² Martino, 2002, 447; Erkut, 1998, 191.

için AN.TAḪ.ŠUM bitkisi ihdas etti. Adı geçen bu konu çok önemlidir... KBo XVI 13+ KBo VII 17 I 3 vd⁶⁵³: “İlk b(ahar oldu)ğunda Ḫat(tuša’dan giderim) ve orada (Arinna kentinde) tanrılar için A(N.TAḪ.SUM bitki)si bulunur”. Çivi yazılı tabletlerden anlaşıldığı üzere AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} bitkisi bayramı kutlamaları Arinna ve Ḫattuša kentlerinde yoğunlaşmaktadır. Arinna kenti AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} bayramı için önemli bir kentti. KBo IX 91 öy. Satır 6 vd⁶⁵⁴: “Majestemin Arinna’nın güneş tanrıçasının gümüş bileziğini Arinna’lı kuyumcular yola koyarlar, Majestem 100 šekel gümüşü Arinna kentinin AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} bayramına yollar.”

AN.TAḪ.ŠUM bayramının altıncı günü Zippalanda şehrinde kral ve kraliçenin şehre gelişi ile kutlanmaktaydı. Harsiyalli adındaki büyük tahıl küpü Zippalanda şehrinin Fırtına Tanrısı’nın sağına konurdu. Hitit kralı ve kraliçesi Zippalanda da el yıkama, masa etrafında düzen alma, yemek yeme, kralın peçete fırlatması, ikinci el yıkama, şehrin baş tanrısına kurban sunulması, kral ve kraliçenin kurban içkilerini içmeleri, çalgıcılar alayının geçidi, kral ve kraliçenin diğer tanrılara kurbanlar sunması gibi ritüelleri yapmaktaydılar⁶⁵⁵.

Kuşaklı-Šarišša A yapısında yürütülen kazı çalışmaları sırasında binanın güney köşe odasında ve çevresinde M.Ö. 13. yüzyıla tarihlendirilen 48 adet çivi yazılı tablet açığa çıkartılmıştır. Bu tabletlerin konularına göre tasnifi şu şekildedir: 18 fal metni, 3 bayram metni ve 12 kült envanter metnidir. Ele geçirilen 3 adet parçalı bayram tabletlerinde ise genellikle Šarišša’da yapılan kült törenlerinden bahsedilmektedir⁶⁵⁶.

“Kral ilkbahara bayram yapmak için Šarišša’ya gittiği zaman kral şehre yaklaştığında Şehre yukarıya gitmez, bilakis kral yukarı yola gider Yukarıya Fırtına Tanrısı’nın Huwasi taşına...”. Bu tabletlerde 8 kere Šarišša ismi geçmekte, kral Šarišša’ya gelişi anlatıldığı için Šarišša’nın lokalizasyonu Kuşaklı ile eşleştirilmiştir⁶⁵⁷.

II. Murşili bir duasında tanrısından, huzur, sağlık, uzun yıllar, vb... şeylerin arasında Hitit ekonomisini ayakta tutan şarap, yağlı bitkiler (^{GIŠ}sešanna-), sığır, koyun, domuz ve kır hayvanları istemektedir⁶⁵⁸. KUB 1. 13+iii 10-15 metninin son satırında

⁶⁵³ Erkut, 1998, 192.

⁶⁵⁴ Erkut, 1998, 192-193.

⁶⁵⁵ Gonnet, 1975, 163-164.

⁶⁵⁶ Müller-Karpe, 2000b, 10.

⁶⁵⁷ Müller-Karpe, 1999, 448.

⁶⁵⁸ Ünal, A. (2013a). “Eski Anadolu’da At, Hititçe Kikkuli At Eğitimi Metinleri ve Tavlaya Çekmekle” İlgili Teknik Bir Ayrımı”. *Çorum Kültür Sanat Dergisi 2013-14. Sayısı*, 60.

konumuzla ilgili “*bir yanlarına yem, diğer yanlarıysa yıkanmış tahıl dökülmüştür. Bu karışımı sürekli olarak yerler*” ifadesi geçmektedir⁶⁵⁹.

Purulliyaş Bayramı: dokuz yılda bir kere ilkbahar mevsiminde kutlanan ve 32 gün süren Hatti kökenli bir bayramdır. Hitit ülkesine bolluk ve bereket getirmesi için kutlanılan bu bayramda Fırtına Tanrısı Telipinu ve Tanrıça İnar önemli bir yer tutmaktadır⁶⁶⁰. Bayram kutlamalarında Fırtına Tanrısı'nın kutsal şehri Nerik önemli bir merkezdir. Fırtına Tanrısı Telipinu ile yılan İlluyanka arasında yaşanan mücadele bu bayram ritüellerinin ana konusunu oluşturmaktadır⁶⁶¹.

KI.LAM Bayramı: ilkbaharda Fırtına Tanrısı adına yapılan ve üç gün süren bu bayramda Başkent Hattuşa ve civarındaki tapınaklarla kutsal alanlar ziyaret edilir, tanrılara çeşitli kurban hayvanları sunularak yağmur yağdırma ritüelleri düzenlenirdi⁶⁶². Hattuşa'daki su havuzları içinde ele geçirilen çok sayıdaki adak kaplarının bu bayramla ilişkili olduğu düşünülmektedir⁶⁶³.

Eski Hitit Dönemi'nden itibaren kutlanılan bu bayramın adı “kapı, kapı yapısı ve Pazar yeri” anlamına gelemektedir ve bayram hasat zamanında ya da sonbaharda, tanrıların hayvanları aslan, leopar, domuz, geyik ve ceylan gibi değişik hayvanların avlanması ritüelleriyle kutlanmaktaydı⁶⁶⁴.

Nuntarriyaşhaş Bayramı: İmparatorluk Dönemi'nden itibaren kutlanılan ve “acele etmek” fiilinden türdüğü için “hız bayramı” olarak adlandırılan bu bayram, Hitit Kralının seferden döndüğü dönem olan sonbaharda Başkent ve civarındaki kentlerde, kral ve kraliçenin katılımıyla kutlanmaktaydı⁶⁶⁵. Kelime anlamı “hız bayramı” olan bu bayramın AN.TAH.ŞUM bayramına yakın bir gün sayısı ile yaklaşık 50 gün kutlanıldığı çivi yazılı tabletlerden anlaşılmaktadır⁶⁶⁶.

EZEN hewaş-: temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan, tarımsal üretimin iklimsel şartlara bağlı olduğu bir toplumda “yağmur bayramı” olması gayet normal bir durumdur. EZEN hewaş- bayramı ile ilgili günümüze ulaşabilen tablet sayısı az olduğu

⁶⁵⁹ Ünal, 2013a, 61-62.

⁶⁶⁰ Ökse, 2015, 83; M. Alparslan, 2009a, 122; Gavaz, 2012, 73-74.

⁶⁶¹ Martino, 2002, 447; Ökse, 2015, 83; Gavaz, 2012, 80.

⁶⁶² Reyhan, 2016c, 97; Martino, 2002, 447; Ünal, 2016a, 140; Ökse, 2015, 83.

⁶⁶³ Ünal, 2016a, 151-152; Ökse, 2018, 19; Ökse, 2015, 83.

⁶⁶⁴ Collins, 2015, 96; Reyhan, 2016c, 97; Gavaz, 2012, 84-85; Martino, 2002, 447.

⁶⁶⁵ Reyhan, 2016c, 96; Arıkan, Y. (2003). “Hitit Çivi Yazılı Kaynaklarında ^{LÜ}Zilipuriatalla- Görevlisi”. *Archivum Anatolicum*, S. VI/2, 12; Gavaz, 2012, 101-102; Martino, 2002, 447; Baltacıoğlu, 2004, 15-16.

⁶⁶⁶ Ünal, 2016a, 158-159.

için bayramın nasıl ve ne şekilde kutlandığı tam olarak bilinmemektedir⁶⁶⁷. Bu bayram törenlerinde Fırtına Tanrısının kutsal şehri olan Nerik bayram kutlamalarında önemli bir lokalizasyondur.

EZEN tethešnaš: ilkbahar mevsiminde kutlanılan ve yağmur bayramı ile alakalı olduğu düşünülen “gök gürülemesi” bayramıyla ilgili günümüze ulaşabilen tablet sayısı az olduğu için bayramın nasıl ve ne şekilde kutlandığı tam olarak bilinmemektedir⁶⁶⁸.

Hitit Devleti’nde bayram törenleri tanrıları onurlandırmak ve onları hoşnut etmek, hanedan üyelerinin ve devletin güvenliğini tanrılar tarafından güvence altına almak, tarımsal ve hayvansal üretimin artmasını sağlamak, askeri seferlerin sorunsuz ve kazasız bir şekilde yapılmasını sağlamak, çıkılan seferlerin zaferle sonuçlanmasını sağlamak, yağmurların yağması, kuraklık ve kıtlığın yok olması gibi değişik amaçlarla yapılmaktaydı⁶⁶⁹.

Hitit coğrafyasında tanrılar adına birçok Hitit Şehri’nde kutlanan bayramların masrafları devlet tarafından tapınaklar aracılığıyla karşılanmaktaydı. Hitit Devleti’nde tapınaklar mal dolaşımı ve depolanmasının yapıldığı, krala ait ürünlerin tanrılar adına koruma altında tutulan ve bayram törenleri gibi etkinliklerde halk için kullanılan yapıya sahiptirler⁶⁷⁰.

Hitit çivi yazılı tabletlerde tez konumuzla ilgili olan ancak yeteri kadar bilgi olmadığı için ne zaman ve ne şekilde kutlanıldığını bilmediğimiz bayramlar şunlardır: EZENŠU.KIN.DÚ⁶⁷¹ “orak bayramı, orak sallama bayramı”; EZENGURUN⁶⁷² “meyve bayramı”; EZEN⁶⁷³ hahrannaš, hahratar, haharattar “tırmık bayramı/hasat bayramı”; EZEN⁶⁷⁴ tuhšuwaš “üzüm kesme bayramı”, EZEN4 hamešhandaš “ilkbahar bayramı”dır⁶⁷⁵.

⁶⁶⁷ Ökse, 2018, 19; Gavaz, 2012, 109.

⁶⁶⁸ Reyhan, 2016c, 95; Gavaz, 2012, 112-113.

⁶⁶⁹ Ünal, 2016a, 79; Reyhan, 2016c, 94; Martino, 2002, 445; Gavaz, 2012, 32.

⁶⁷⁰ Martino, 2002, 445; Reyhan, 2016c, 112.

⁶⁷¹ Ünal, 2016b, 797.

⁶⁷² Ünal, 2016b, 788.

⁶⁷³ Ünal, 2016b, 720.

⁶⁷⁴ Ünal, 2016b, 861.

⁶⁷⁵ Ünal, 2016a, 108-109; Reyhan, 2016c, 95.

VI. 7. Mitoloji Metinleri

Yunanca mythos: Masal, efsane; logos: Söz ve bilgi kelimelerinden oluşmuş, çok tanrılı dinlerde tanrı ve yarı tanrıların yaşantıları, insanlarla ilişkilerini ve diğer efsanevi yaratıklar hakkındaki öyküleri içeren efsanelere bilgisi anlamında kullanılır⁶⁷⁶. İnsanoğlunun uzun yıllar yaşadıkları kıtlıklar, kuraklıklar ve zor doğa olaylarını tanrı veya tanrıçalara bağlamış; anlamlandıramadıkları doğa olaylarını doğüstü güçlerle ilişkilendirmişlerdir.

Din ve mitoloji ile ilgili ilk belgeler Mezopotamya’da doğmuş, Hitit Uygarlığı vasıtası ile Batı Dünyasına taşınmıştır. Hitit çivi yazılı metinlerde yer alan mitoloji metinlerinin bazı dinsel törenlerin içinde bölümler halinde yer aldığı görülmektedir⁶⁷⁷. Mitolojilerde tanrıların insanlara verdiği en değerli hediyeler bitkilerdir. Hitit mitoloji metinlerinde Hitit dünyasında yaşayan insanların günlük kullandığı bitkilerle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.

Kamruşepa Mitosu; ... *Kamruşepa: “Gidiniz, bozkırların ateşini alınız. Yeni hasat edilmiş buğdayı alınız. Kırmızı yün, siyah yün ve sarıl yün alınız. Kamışın köklerini alınız. Onları kendinize efsunlamak (için bağlayınız) ve (diğerini) boynuna dolayınız, bir (diğerini) onun ayaklarına (dolayınız) di(yerek şöyle devam etti: ... (Şu olmaz hastalıkları ona) verdiler: ona buğday (hastalığını) verdiler. Ona hastalığı verdiler. Ona göz hastalığını verdiler. Ona ayak hatalığını verdiler. Ona el hastalığını verdiler. Ona baş hastalığını verdiler. Ateş kayboldu. O sürekli yanıp (duruyor)...⁶⁷⁸*

Metnin Açıklama ve Yorumu: Ateşin hikâyesinin anlatıldığı bu mitosta hasta olan kişiden hastalık buğday tanelerine aktararak, analogi büyüsü yapılmıştır. Hastalığı geçtiği düşünülen tahıl taneleri ateşte yakılarak arınma sağlanılacağı düşünülmüştür⁶⁷⁹. Mitosta yer alan ekilmiş olan tarlaların ve buğdayın insan hayatındaki önemi vurgulanmaktadır. Tahıl ürünlerinin hayatın devam etmesi yönündeki özellikleri bilindiği için, tanrıların insanlara ceza verirken tarımsal üretimi durdurması ciddi ve büyük bir tehdit olarak bu mitosta ve diğer mitoslarda karşımıza sıklıkla çıkmaktadır.

⁶⁷⁶ Saltuk,1993, 121.

⁶⁷⁷ Alparslan, M. D. (2009b). “Hitit Mitolojisi’nin Ana Hatları”. *Instrumenta Linguarum Antiquarum, S. I*, 128-129; Gezgin, D. (2010). *Bitki Mitosları*. İstanbul: Hel Yayıncılık, 3-vd; Dinçol, A., Dinçol, B. (2006). “İki Farklı Dünya’nın Buluştuğu Noktada Bir Anadolu İmparatorluğu: Batı ve Doğu Arasındaki Arabulucu Hititler”. *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, 215.

⁶⁷⁸ Hoffner, H. A. (1998). *Hittite Myths*. Atlanta, Georgia,33; 1. A. KUB XVII 8- B. KBo XIX 140- C. KBo XIX 137- D. JCS XIV 176 (80)=A III vd.; Karauğuz, G. (2015). *Hitit Mitoloosi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 61-62.

⁶⁷⁹ Taracha, 2009, 114-115; Erginöz, 1999, 110.

Ebedi olan İnsan Ruhunun Yolculuğu; ... [] öküz []. Koyun []. Gökyüzü [] insan ruhu [] geldi. Eğer o, dağda ise arı onu getirsin ve onu yerine koysun. Fakat o, ovadaysa, arı onu (geri) getirsin ve onu yerine koysun. Ekilmiş olan tarladan, arılar onu getirsin ve onu yerine koysun. Arılar üç ya da dört günlük bir geziye çıksın. Ve beni... buraya getirsin. Eğer o, deniz yönünde ise, ördek onu getirsin. Ve onu yerine koysun. Fakat eğer o, nehir yönündeyse, huşala kuşu onu getirsin ve onu yerine koysun...⁶⁸⁰

Metnin Açıklama ve Yorumu: İnsan ruhunun bedenden ayrıldıktan sonra geçirdiği sürecin anlatıldığı bu mitosta, ruhun bedenden ayrıldıktan sonra ekilmiş bir tarladan arılar tarafından getirilmesi şeklinde bir ibare yer almaktadır. Bu ibare ile buğday ya da arpanın hasatıyla canlılığını yitirmesi gibi insanında ölüm ile beden ruh ilişkisinin kesildiğine dair bir mesaj verilmek istenmiştir. Hitit Mitoloji metinlerinde arı motifi yaşamın yeniden başlaması ve tekrar canlanmasını simgelediği için sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Telipinu'nun Kayboluşu; ... Telipinu da çekip gitti. (Bunun sonucu olarak) hububat ve hayvanların bolluk, gelişme ve zenginliği, bozkır ve (verimsiz) çayıra döndüler. Telipinu da şikâyet edip mırıldanarak ormanın içlerine doğru çekip gitti ve ormanlık alanda kayboldu. Onun üzerinde (diğer faydalı otların yetişmesine engel olan) Zaralı otlar yetişti. Bundan dolayı arpa (ve) buğday artık olgunlaşmadı. Sığır, koyun ve insanlar çiftleşemediğinden artık gebe kal(a)madı ve hamile olanlar da artık doğuramıyor. Bitkiler filizlenip tomurcuklanmasın diye dağlar ve ağaçlar kurudu. Ülkede kıtlık baş gösterecekti diye otlaklar, pınarlar kurudu. İnsanlar ve tanrılar açlıktan (etkilenip) ölüyor. (Bu kuraklığa bir çare olur diye) Büyük Güneş Tanrısı (bir ziyafet vermek için) festival düzenledi. (Bunun için de) Bin Tanrı'yı çağırıp davet etti. Onlar yedi fakat (kıtlıktan dolayı) yeterince yiyemedi. Onlar içti fakat (kıtlıktan dolayı) onların susuzluğu sönmedi...⁶⁸¹

Metnin Açıklama ve Yorumu: Hatti kökenli Telipinu mitosu gerek konusu gerekse de olay örgüsü bakımında Mezopotamya'da Dumuzi/Tamuz ve Inanna/Iştar, Antik Yunan'da Demeter ve Persephone, Suriye'de ise Baal gibi mitoslarla benzerlik

⁶⁸⁰ Hoffner, 1998, 33; KUB XLIII 60.

⁶⁸¹ Güterbock, 1961a, 140-141; Hoffner, 1998, 15-16; A. KUB XVII 10 (+??) 950/z+1030/u- B. KUB XXXIII 2=A I 16- C. KUB XXXIII 1=A III 28 vd.- D. KUB XXXIII 3=A IV 11 vd.- E. KBo XXIV 84.

göstermektedir⁶⁸². Tanrı Telipinu'nun kaybolmasıyla sonbahar, doğanın uykuya dalması, doğanın ölmesi, tanrının geri dönmesi ile doğanın uyanması, ilkbaharın geliş ve doğanın üretkenliği olayı betimlenmiştir⁶⁸³.

Yağışsız mevsimlerde görülen kuraklık hem günümüz hem de Hitit Dönemi Anadolu'sunda oldukça büyük bir felaketti. Bu felaket Hitit Mitolojisinde Telipinu ve güneşin kaybolması efsanelerinde güzel bir şekilde tasvir edilmektedir. “[se]nin oğulların hangi falı yapıyorlar? Donu[kluk] tüm ülkeyi felce uğrattı. Su kurudu. Büyük donukluk rüzgâra, kardeşine, konuşur. Dağların suyu, bahçeler (ve) çayırılık (kurudular?). Senin uarşula-‘an gitsin ve onları felce uğratmasın”⁶⁸⁴. Bu metinde geçen donukluk kelimesi kuraklığı anlatmakta ve temel geçim kaynağı tarım olan Hitit toplumunda kuraklığın yarattığı büyük etkiden bahsedilmektedir. Kayıp Tanrı Telipinu mitosunda olduğu gibi öfkelenerek ülkeyi terk eden tanrının geri dönmesi için yapılan yakarma ritüelli Kizzuwatna kökenli olup, Hitit dinine Kizzuwatna coğrafyasından girmiştir⁶⁸⁵.

Hitit Bayramları arasında önemli bir yere sahip olan purulliya- “yeni yıl” bayramı kutlamaları sırasında “İlluyanka Mitosu ve Kayıp Tanrı Telipinu Mitosu” anlatılıyor ve tiyatral olarak canlandırmalar yapılıyordu⁶⁸⁶. Bu iki mitosta yer alan ortak özellik ise kış ve sonbahar mevsimlerinin gelişi ile doğanın uykuya dalışı, bitki ve hayvan üretiminin durması anlatılır, Yılan İlluyanka'nın öldürülüşü ve Kayıp Tanrı Telipinu'nun bulunmasıyla birlikte ülkeye ilkbahar mevsiminin gelişi, doğanın yeniden canlanarak hayata dönüşü anlatılmaktadır.

Hannahanna'nın kayboluşu... “*Hannahanna'nın kızgınlığı, öfkesi, günahı [ve hiddetini meyve bahçesine], ormana ya da [tarlaya girmesin]. Onlar Güneş Tanrısı'nın*

⁶⁸² Ünal, 2003a, 173; Ökse, 2006, 50-51; Ökse, 2015, 74; Reyhan, 2009a, 86-87; Çetin, 2006, 193; Mutlu, S. A. (2016). “Eski Mezopotamya'da Nevruz Kutlamaları”. *Archivum Anatolicum*, S.10/1, 4.

⁶⁸³ Reyhan, E. (2016a). “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli “Tanrı Çağırma Ritüelleri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXV/S. 60'dan Ayrı Basım, 2; Reyhan, 2009a, 86; Ünal, 1977, 429; Ünal, 2003a, 175; Haas, 2002, 440; Beckman, G. (1982). “The Anatolian Myth of Illuianka”. *JANES*, S. 14, 13-15; Çakmak, 2013, 218-219; Ökse, 2015, 76; Archi, A. (1984). “Anatolia in the Second Millennium B.C”. *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East*, (IncGraec 82), 23-25; Martino, 2013, 418; Beckman, G. (1989). “The Religion of the Hittites”. *Biblical Archaeologist (June/September)*, 101-103; Özbay, Ö. (2002). “Hitit Kültürü ve Mitolojisi ile Kuzey Kafkasya İlişkileri”. *Kuban-Maykop Kültürleri ile Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri*, 52; Gavaz, 2018, 43-44.

⁶⁸⁴ Ünal, 1977, 430.

⁶⁸⁵ Kapelrud, A. S. (1959). “The Interrelationship Between Religion and Magic in Hittite Religion”. *Numen* Vol. 6, Fasc. 1, 35-36; Singer, I. (2013). “Tanrılara Yakarmak”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, 494; Reyhan, 2009a, 97.

⁶⁸⁶ Reyhan, 2016c, 109-110.

karanlık toprağına git[sin]... Siz kuşburnu çalılığısınız. İlkbaharda beyaz(lara) bürünerek (çiçekler açar) fakat sonbaharda kırmızılara bürünürsünüz. İnek sizin altınızdan geçer. Ve siz onun tüylerinden bir demet çeker alırsınız. Koyun sizin altınızdan geçer. Ve siz onun yününden biraz çeker alırsınız... Hanaḥanna'nın ruhu [yanan bir] fundalık gibi söndürüldü. (Ateş, bu) fundalığı tutuşturduğu ve (evin) dörtkenarına ışık verdiği gibi, ey Hanaḥanna senin ruhunu ve özünü de aynı şekilde ışıklandırısın. [Bu fundalığın] yanıp bittiği gibi, [Hanaḥanna] öfkesi, hiddeti, günahı [ve küskünlüğü] de aynı şekilde yanıp yok olsun.... [İşte bak! Zeytin konulmuştur]. Nasıl ki zeytin (tanesinin) öziinde yağ [saklıdır. Hanaḥanna] d Hatti Ülkesi (kralı), kraliçe ve çocuklarına karşı ruhunda, kalbinde aynı şekilde iyilik [sakla].... İşte bak! Kuru üzüm konulmuştur. [Kuru üzüm] nasıl ki öziinde üzüm saklar ise, sen Hanaḥanna da Hatti Ülkesi (kralı), kraliçe ve çocuklarına karşı ruhunda, kalbinde aynı şekilde iyilik [sakla].... İşte bak! Ceviz konulmuştur. Nasıl ki ceviz öziinde yağ saklar ise, sen Hanaḥanna da Hatti Ülkesi (kralı), kraliçe ve çocuklarına karşı ruhunda, kalbinde aynı şekilde iyilik [sakla]. [İşte bak!] le[tiş] konulmuştur. Letiḥ [nasıl kötü ise][Tanrının önünde çam ağacı dur[ur]. Çam ağacında koyun postundan bir av çantası asılıdır. Çantada hububat, besili s[ığır ve koyun] bulunur. Onda uzun yıllar bulunur. [Kuzunun] tatlı müjdesi bulunur.... [İşte bak! Senin için teskin edici bitkinin dileği (burada) bulunur. Hanaḥanna, senin ruhun, kalbin yatışmış ol]sun. Hatti Ülkesi'nin [kralı], kraliçesi ve çocukları yatışmış [olsun]... İşte bak! Senin için [incirin] dileği (burada) bulunur. İncir nasıl yumuşak ise, Hanaḥanna'nın ruhu ve kalbi de aynı şekilde yum[uşak olsun]. Nasıl [incir], öziinde bin tohum [saklarsa, Hanaḥanna] da Hatti Ülkesi'nin kral ve kraliçesini iyilik ve sevgiyle [saklasın]... [İşte bak! Zeytinin] dileği (burada) [bulunur. Nasıl ki zeytin]n...⁶⁸⁷.

Metnin Açıklama ve Yorumu: Hatti kökenli bir başak kaybolan tanrı mitosunu da Hanaḥanna kayboluşu mitosudur. Bu mitosta Tanrı Telipinu'nun kayboluşu mitosunu ile büyük benzerlik göstermektedir. Tanrıça Hanaḥanna'nın kayboluşu ile ülkeye kıtlık, kuraklı felaketleri gelmiş; tanrıçanın bulunarak ülkesine geri dönmesi üzerine bolluk, bereket, üretkenlik gelmiştir. Kayıp Tanrı mitosları genellikle ilkbahar ve sonbahar mevsimleri arasındaki mevsimsel değişimleri konu almış, sonbaharın geliş ağaçların ve bitkilerin yapraklarını dökmesi, doğanın sararıp solmasını anlamlandırmaya çalışan Hititliler bu olaylar zincirini Tanrıların kendilerine kızıp, küsmeleri ile ilişkilendirmiş, ilkbahar mevsiminin gelişle birlikte yaşanan yağmurların artması, ağaç ve bitkilerin

⁶⁸⁷ Ünal, 2003a, 176; Hoffner, 1998, 29; A. KUB XXXIII 54+47- B. KUB XXXIII48- C. KUB XXXIV 76.

yeniden yeşermesi, doğanın yeşillenerek canlanmasını tanrılarının kızgınlık ya da öfkelerinin geçtiğine ve ülkesine geri döndüğüne inanmalarından kaynaklanmaktadır⁶⁸⁸.

Mitosta kuşburnu ağacının özellikleri detaylı bir şekilde aktarılmaktadır. Bu şekilde kapsamlı bir bilgi aktarım yapılabilmesi için doğa uzun süre gözlenmiş ve kayıt altına alınmış olmalıdır. Ancak Hitit büyü ritüelleri ve kuş fallarından Hititli rahip ya da falcıların uzun yıllar doğayı ve doğa olaylarını gözlemleyerek kayıt altına aldığı bilinmektedir. Kaybolan tanrıyı öfke ve kinden arındırmak için yapılan “arınma ritüelinde” Hanaḥanna mitosunda olduğu gibi genellikle ritüel masasına zeytin/zeytinyağı, üzüm, ceviz, incir, tekin edici bitkiler ve bal gibi objeler konulmaktadır. Mitosta geçen zeytin, üzüm, ceviz ve incir gibi bitkilerin doğal özelliklerine vurgular yapılarak bu özelliklerin tanrı ya da tanrıçaya geçmesi istenmiştir.

Hanaḥanna mitosunda yer alan tanrının önünde duran çam ağacı ve çam ağacında asılı duran av çantası motifi Hitit tasvirli sanat eserlerinde arasında işlenen sahneler arasındadır. New York Metropolitan Müzesinde sergilenen gümüş geyik rithonu üzerinde yer alan palmye ağacı önünde asılı duran av çantasıyla mitostaki unsurlara benzerlik göstermektedir⁶⁸⁹.

Kraliçe Ašmunikal’in Fırtına Tanrısı’nın Kayboluşu; ... Sunağın önünde koyun postu yapılmış [bir avcı çantası asıldı]. Onun içinde kuzunun tatlı (yumuşak) [müjdeli haberi bulunur]. Orada Başın Fırtına Tanrısı’nın huzurunda, kral ve kraliçe için de tatlı (yumuşak) müjdeli bir haberi [aynı şekilde] olsun. Ayrıca [onun içinde sağ bacak] bulunur. Ayrıca onun içinde sakinleştirici bir bitki ve [arpa] bulunur. Başın Fırtına Tanrısı’nın huzurunda, sağ bacak [bulduğu gibi] onun huzurunda da durup bulunsun. Ve sakinleştirici bir bitki [çantada durduğu gibi], sen de onu yatıştırmış ol. Arpa orada nasıl durursa, aynı şekilde (tanrı, kraliçeye (?)) yardım [etsin]. (Tanrı) [krala] ve (kraliçe) Ašmunikal’(in) oğullarına, kız çocuklarına, [torunlarına ve nesline] uzun [yıllar] versin⁶⁹⁰.

Metnin Açıklama ve Yorumu: Hatti kökenli kaybolan tanrı mitoslarına bir başka örnek Kraliçe Ašmunikal’in Fırtına Tanrısı’nın Kayboluşu mitosudur. Bu mitos Tanrı Telipinu’nun kayboluşu ve Tanrıça Hanaḥanna’nın kayboluş mitosları ile ortak özellikler

⁶⁸⁸ Reyhan, 2016a, 2-3; Sanchez, J., Parodi, S. R. C. (2009). “The Eleusinian Mysteries and the Bee”. *Rosicrucian Digest*, No. 2, 44; Ökse, 2006, 50; Cesur, 2016, 42.

⁶⁸⁹ Baltacıoğlu, H. (2007). “Yazılı Kaynakların ve Arkeolojik Verilerin Işığında Eski Hitit Sanatında Bir Kent Modelinin Tanımı”. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yılı*, 396.

⁶⁹⁰ A. KUB XXXIII 15+21- B. KUB XXXIII 16=A Ay. 9 vd.- C. KUB XXXIII 18=A Ay. 9 vd.

taşımaktadır. Mitos öfke ve kine ile ülkelerini terk eden tanrının geri döndürülme ritüeli sayesinde ülkesine geri dönmesini, ülkede bolluk ve bereketin artmasını içermektedir. Diğer kaybolan tanrı mitoslarında olduğu gibi bu mitosta da tanrıyı sakinleştirmek ve hoşnut etmek için çeşitli sakinleştirici otlar, arpa gibi bitkiler kullanılmıştır.

Kraliçe Һarapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu;... [*Ey sen kuşburnu çalılığ[ı], ilkbaharda beyaz, [sonbaharda kırmızı giyersin]. Bir koyun [senin altından geçer ve sen onun yününiü] çekip alırsın. [Ocak eski haline geldi]. Onun üzerindeki kütükler tekrar eski haline geldi. Avludaki koyunlar tekrar eski haline geldi. Ahır[daki] sığırlar tekrar eski haline geldi. Onlar doyana kadar yedi. Onlar doyana kadar içti. [Sunağın önünde] koyun (postunda yapılmış) bir avcı çantası asılı duruyor. Onun içinde koyunun yumuşak müjdeli haberi bulunur. Aynı şekilde kraliçe [Һarapşili], Һarapşili'nin Fırtına Tanrısı'na tatlı müjdeli bir haberi olsun. Onun içinde [teskin edici bir bitki ve] arpa bulunur. Arpa [burada bulunur]. (Kraliçe Һarapşili'nin Fırtına Tanrısı) onun için [yardımcı olsun] ...*⁶⁹¹

Metnin Açıklama ve Yorumu: Kaybolan Tanrı Mitosları içinde yer alan bu mitos Tanrı Telipinu'nun kayboluşu, Kraliçe Һarapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Katip Pirça'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu ve Tanrıça ҺannaҺanna'nın kayboluş mitosları ile ortak özellikler taşımaktadır. Kraliçe Aşmunikal'in Fırtına Tanrısının kaybolması ile ülkede kıtlık, salgın hastalıklar ve birçok sıkıntı ortaya çıkmış, Tanrının geri gelmesi ile diğer ortak mitoslarda olduğu gibi ülkeye bolluk, bereket ve güzel günler yaşanmaya başlamıştır.

Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu; ... *O vadilerdeki kuşburnu çalılıklarında bulunduğu [yere gider]. Onu, dua eden biri görür ve o durup şöyle söyler:...*⁶⁹²

Metnin Açıklama ve Yorumu: Bu mitos Tanrı Telipinu'nun kayboluşu, Kraliçe Һarapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Katip Pirça'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu

⁶⁹¹ A. KUB XXXIII 19- B. KUB XXXIII 20; III=A III 1 vd.- C. KUB XXXIII 31.- D. KBo VIII 69- E. KBo XXI 27.

⁶⁹² Birinci Tablet: 1. KBo XV 32+KBo XL 129+KBo XXXVIII 251+KBo XXI 57+KBo XV 32- 2. KBo XV 31. İkinci Tablet: KBo XIV 86+KUB XXXIII 17+KBo IX 109.

ve Tanrıça Hannahanna'nın kayboluş mitosları ile ortak özellikler taşımaktadır. Kuliüišna Kenti Fırtına Tanrısı'nın öfkelenerek ülkeyi terk etmesi ile başlayan felaketlerden bahsedilen tabletin geri kısmı okunamadığı için tam olarak bilinmemektedir. Ancak diğer kaybolan tanrı mitosları ile ortak özellikler taşıdığından dolayı tanrının ülkeye geri dönmesi ile bolluk ve bereketli günlerin geri geldiği tahmin edilmektedir.

Katip Pirüa'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu;... *Renkli çiçek nasıl büyüyüp (gelişirse), Ey Fırtına Tanrısı senin ruhun da çiçek gibi büyüsün. Böyle dualı sözler dağılmış olsun ve kulağında sakla. Kral ve kraliçenin sana söyledikleri (sözleri de) işit. İşte bak! İncir ağacı nasıl üzülmezse ve incir içinde bin tohum saklarsa senin kalbin de iyi sözler saklasın. Nasıl ceviz kırılır ve kabuğu fırlatıp atılırsa, sen de kalbini yücelt. Sen Fırtına Tanrısı, kötü sözleri fırlatıp at. İyi sözleri al. Kuru üzüm nasıl üzümün özünü saklarsa, nasıl zeytin özünde yağ saklarsa, aynı şekilde Fırtına Tanrısı da özünde kral ve kraliçenin çocuklarına iyilik, sağlık dinçlik (içinde) uzun ömür, neşe ve sevinç saklasın...*⁶⁹³

Metnin Açıklama ve Yorumu: kaybolan tanrı mitoslarındaki kurgu giriş, gelişme ve tanrının bulunması, geri gelmesi ile her şeyin yoluna girmesi bakımından aynı özellikler taşımaktadır. Kaybolan tanrıyı öfke ve kinden arındırmak için yapılan "arınma ritüelinde" Hannahanna mitosunda olduğu gibi genellikle ritüel masasına zeytin/zeytinyağı, üzüm, ceviz, incir, tekin edici bitkiler ve bal gibi objeler konulmaktadır. Mitosta geçen zeytin, üzüm, ceviz ve incir gibi bitkilerin doğal özelliklerine vurgular yapılarak bu özelliklerin tanrı ya da tanrıçaya geçmesi istenmiştir.

Tanrıça İnara'nın Kayboluşu; ... *Buraya onu getirme. Önde [] ve o [] onun av çantasının gerisinde [] yapacak. Arı gitti ve av çantasını getirdi. O giderken, Hannahanna üç adet gölet (?) yaptı. Biri üzerinde üzüm asması durur. İkincisinin altında ağaçtan bir huppar kabı durur. Ve üçüncüsünün içinde bir ateş yanar. ... Hannahanna*

⁶⁹³ 1. KBo XIII 86- 2. KUB XXXIII 32- 3. KBo XXVI 129.

*oturur ve karşıdan bakar. Arı geldi ve ağaçtan huppar kabı üzerine bir av çantası yerleştirdi. Tanrı Mışatanzipa geldi üzüm asması altına oturdu. ...*⁶⁹⁴

Metnin Açıklama ve Yorumu: kaybolan tanrı mitoslarındaki kurgu giriş, gelişme ve tanrının bulunması, geri gelmesi ile her şeyin yoluna girmesi bakımından aynı özellikler taşımaktadır. Diğer kaybolan tanrı mitoslarında olduğu gibi tanrının aranması ve bulunması işini arı üstlenmiştir. Bu durum arının ilkbaharın gelişini, doğanın uyanışı ve bitkilerin üreyerek çoğalmasında oynadığı rolün mitoslara yansımaları şeklindedir.

Tanrıça İnara'nın Kayboluşu mitosunda yer alan tanrının önünde duran çam ağacı ve çam ağacında asılı duran av çantası motifi Hitit tasvirli sanat eserlerinde arasında işlenen sahneler arasındadır. Betimlenen bu sahne mitos metinlerinde Hanaḥanna Kayboluşu mitosunda ve New York Metropolitan Müzesinde sergilenen gümüş geyik rithonu üzerinde yer alan palmiye ağacı önünde asılı duran av çantasıyla mitostaki unsurlara benzerlik göstermektedir.

Kayıp Tanrıları Anlatan Mitos Fragmanları;... İşte bak! [Ceviz burada bulunur]. İşte bak! İncir burada bulunur. Ve []. Kuru üzüm nasıl [içinde şarap saklarsa], nasıl zeytin içinde yağ saklarsa, Arinna Kenti'nin Güneş Tanrısı ve [Fırtına Tanrısı] da [aynı şekilde]...⁶⁹⁵

Metnin Açıklama ve Yorumu: Kaybolan Tanrı Mitosları içinde yer alan bu mitos Tanrı Telipinu'nun kayboluşu, Kraliçe Haraḥšili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kuliūišna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Katip Pirḫa'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Tanrıça Hanaḥanna'nın kayboluş, Kraliçe Ašmunikal'in Fırtına Tanrısının kayboluşu, Kraliçe Haraḥšili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kuliūišna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Katip Pirḫa'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu ve Tanrıça İnara'nın Kayboluşu mitosları ile ortak özellikler taşımaktadır. Kayıp Tanrıları Anlatan Mitos Fragmanında da öfkelenerek ülkesini terk eden tanrının gidişi ile ülkede kıtlık, salgın

⁶⁹⁴ Hoffner, 1998, 30-32; 1. A. KUB XXXIII 55- B. KUB XXXIII 52: I=A I 13 vd.; II=A II 7 vd.; C. KUB XXXIII 56=A II 9 vd.- 2. KUB XXXIII 59- 3. KUB XXXIII 57- 4. KUB XXXIII 58- 5. A. KUB XXXIII 60- B. KUB XXXIII 61- C. KUB XLIII 25- 6. A. KUB XXXVI 51- B. KUB XXXIII 63.

⁶⁹⁵ Hoffner, 1998, 37-39; 1. A. KBo IX 110- B. KUB XXXIII 80- 2. KUB XXXIII 13- 3. A. KUB XXXIII 41- B. KUB XXXIII 42=A II 3 vd.- 4. A.KUB XXXIII 71- B. KUB XXXIII 70; II 9 vd.=A IV 1 vd.- C. KUB XLVI 52- 5. KUB XXXIII 69+HT 100- 6. KUB XXXIII 72+73+74- 7. A. KUB XXXIII 37+39- B. KUB XXXIII 40.

hastalıklar ve birçok sıkıntı ortaya çıkmış, Tanrının geri gelmesi ile diğer ortak mitoslarda olduğu gibi ülkeye bolluk, bereket ve güzel günler yaşanmaya başlamıştır.

Kaybolan tanrıyı öfke ve kinden arındırmak için yapılan “arınma ritüelinde” Hanaḥanna ve diğer mitoslarda olduğu gibi genellikle ritüel masasına zeytin/zeytinyağı, üzüm, ceviz, incir, tekin edici bitkiler ve bal gibi objeler konulmaktadır. Mitosta geçen zeytin, üzüm, ceviz ve incir gibi bitkilerin doğal özelliklerine vurgular yapılarak bu özelliklerin tanrı ya da tanrıçaya geçmesi istenmiştir.

Gümüş’ün Şarkısı; ... [onun veziri], *Fırtına Tanrısı’na şöyle söylemeye başladı:* “ *Fırtına senin için imkânsız mıdır? Sen [(olayların) nasıl ağırlaşacağını bi]lmiyor musun? [] [Gümüş] kral oldu ve [şimdi] o, çam fıstığı ağacından yapılmış bir zincir ile tüm [tanrıları] sürüklemektedir. ... [] gönderdi. [Karanlık toprağa] in ve (çam fıstığı ağacından yapılmış bir) zincir ile zincirlediği [] aldı....⁶⁹⁶.*

Metnin Açıklama ve Yorumu: Hurri kökenli bu mitosda evlilik dışı doğan Gümüşün babasının kim olduğunu öğrenmesi ve babası Kumarbi’yi araması sırasında başından geçen olaylar konu edinmiştir⁶⁹⁷. Mitosta yer alan fıstık ağacı günümüz Orta Anadolu’sunda iklimsel nedenlerden dolayı yetişmemektedir. Bu ağacın kültür coğrafyası Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye olmakla birlikte, Hitit metinlerinde ^{GIŞ}LAM.GAL/^{GIŞ}LAM.ḪAL olarak gösterilmektedir⁶⁹⁸.

Hedammu Şarkısı; ... *Bilgeliğin Kralı [EA], tanrılar huzurunda konuştu ve şöyle söylemeye başladı: “Sen niçin [insanoğlunu] mahvediyorsun? Onlar tanrılara kurbanlar sunmuyorlar mı? Onlar senin için sedir ağaçları yakıp dumanını yükseltmiyor mu? Eğer insanoğlunu mahvedersen, onlar tanrılara artık [tapınmak (için kurban sunmayacak)]. Hiç kimse artık senin için libasyon ya da somun ekmek sunmayacak. Gelip Kummiia Kenti’nin*

⁶⁹⁶ Hoffner, 1998, 48-50; 1. A. KUB XXXIII 91- B. KUB XXXVI 19- C. HFAC 12- 2. A. KUB XXXII 115- B. KUB XXXVI 18; II=A II- C. KBo XXII 80- 3. A. KUB XVII 4- B. KBo XXII 82- 4. KUB XXXVI 18a- KBo XXVI 146+107+146+Bo 5019.

⁶⁹⁷ Ünal, 2003a, 181.

⁶⁹⁸ Ertem, 1987, 70-72.

*kahraman kralı Teşup bile sabanı sımsıkı tutmak (zorunda kalacak). Gelip Şauşga ve Hepat bile değirmen taşında (un) öğütmek (zorunda Kalacak). ...*⁶⁹⁹

Metnin Açıklama ve Yorumu: Hatti kökenli olan bu mitos Kumarbi ve İlluyanka mitoslarına benzemektedir⁷⁰⁰. Denizde yaşayan ve Tanrıça İstar'a âşık olan Hedammu adlı yılan benzeri devin hikâyesinin anlatıldığı bu mitosta diğer tanrıların bu devle savaşını ve devin öldürülmesi konusu işlenmektedir. Mitosta geçen sedir ağacının yakılması ve bu işlem sırasında çıkan duman, kokunun büyü ritüel metinlerinden bildiğimiz tanrı çağırılması ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir⁷⁰¹.

İlluyanka ve Hedammu mitoslarına konu olan bu yılan şeklinde deve ait arkeolojik metinler Geç Hitit Dönemi olan Malatya kabartmasına konu olmuştur. Sedir ağacı Akad Kralı Sargon döneminden itibaren metinlerde karşımıza çıkmakta ve Hitit dünyasında genellikle büyü ile ilgili metinlerde görülmektedir⁷⁰².

Ullikummi Şarkısı; ... *Deniz, İmpaluri'nin sözlerini işitince, Deniz İmpaluri'ye: "İmpaluri, sana söyleyeceğim sözlere [kulağını eğ!]. Git! Bu önemli sözleri [Kumarbi'nin huzurunda] söyle! Ve Kumarbi'ye konuşmak için git: "Niçin öfke içinde evime geliyorsun? Ürperti evi tuttu. Korku hizmetçileri tuttu. Senin için sedir ağacı kırılmıştır. Senin için güveçte önceden kaynatılıp pişirilmiştir. Senin karşında müzisyenler gece ve gündüz her daim İstar müzik aletini tutar. Kalk ve evime geri gel!" diye söyleye başladı. Kumarbi ayağa kalktı. Ve İmpaluri de onun önünden gitti. Kumarbi [evinden ayrıldı]. Kumarbi yola çıktı ve Deniz evine gitti. ...*⁷⁰³

⁶⁹⁹ Hoffner, 1998, 50-55; 1. A.KUB XLIII 65- B. KUB XXXIII 109+94+1549/u- 2. KUB VIII 67- 3. KUB VIII 64- 4. A. KBo XXVI 72- B. KUB VIII 65- 5. A. KBo XIX 112- B. KBo XIX 112A- 6. A. KUB XXXIII 100+KUB XXXVI 16- B. KUB XXXIII 103- C. KUB XXXIII 116- 7. KUB XXXIII 110- 8. A. KUB XXXIII 122- B. KUB XII 65+1278/u- C. KUB XXXIII 116- D. 649/u- E. Bo 69/642- 9. A. KUB XXXIII 122- B. KUB 12 65+1278/u- C. KIB XXXIII 116- D. 649/z- E. Bo 69/642- 10. KUB XXXIII 103- 11. A. KUB XXXIII 88- B. IBoT II 135- 12.12+15; KUB XXXIII 86+KUB VIII 66- 13. KUB XXXIII 85- 14. KUB XXXIII 83+KBo XXVI 74- 15. A. KUB XXXIII 84+Bo 6404+KBo XIX 109+109a- B. KBo XIX 111- 17. KBo XIX 113- 21. KUB XXXVI 58- 22. KBo XIX 110- 23. KUB XLIII 64- 24. KBo XIX 111.

⁷⁰⁰ Ünal, 2003a, 172.

⁷⁰¹ Bkz. VII. Bölüm Büyü Ritüelleri

⁷⁰² Köroğlu, 2006, 78.

⁷⁰³ Hoffner, 1998, 55-65; Ünal, 2003a, 178; Birinci Tablet: A. KUB XVII 7+ KUB XXXIII 93+95+96+ KUB XXXVI 7+KBo XXVI 58- B. KUB XXXIII 98+KUB XXXVI 8- C. KUB XXXIII 102+104+KUB XXXVI 9+KBo XXVI 61- D. KUB XXXIII 92+KUB XXXVI 10+KBo XXVI 59- E. KUB XXXVI 11- F. KBo XXVI 60. İkinci Tablet: B. KUB XXXIII 87+113+KUB XXXVI 12+14+KBo XXVI 64- B2. KUB XXXVI 13- D. KUB XXXIII 92 IV- KBo XXVI 62+63.- Üçüncü Tablet: A. KUB XXXIII 106+KBo XXVI 65- E. KUB XXXVI 15- E2. KUB XXXIII 101+KBo 69- F. KUB XXXIII 107+KUB XXXVI 17- G. KBo XXVI 67-KBo XXVI 66+68.- Dördüncü Tablet: ??? 5.

Metnin Açıklama ve Yorumu: Hurri kökenli bu mitosda Tanrı Kumarbi'nin Fırtına Tanrısına karşı yaptığı kötü niyetli bir plan ve plan sonucunda dünyaya gelen diyorit taşından oluşan Ullikummi adlı devasa bir varlık, bu varlık ile Fırtına Tanrısının mücadelesi işlenmiştir⁷⁰⁴. Kaybolan tanrı mitoslarından ve anoloji büyülerinden iyi bildiğimiz sedir kırma ya da sedir ağacı yakma ritüeli tanrıları ziyafet yemeği öncesi hoşnut etmek için yapılmaktadır.

Çivi yazılı tabletlere konu olan bu mitoloji metnini tasvir sanatına yansımaları satın alma yolu ile ele geçirilen ve Jonathan P. Rosen koleksiyonunda yer alan iki Hatti mühüründe, M.Ö. 15-14. Yüzyıla tarihlendirilen ve Nuzi'de Şurku-tilla'nın oğlu Tarmittilla'nın arşivinde yer alan kil tablet baskısında, Hasanlu kâsesi üzerindeki sahnede, Louvre Müzesi'ndeki satın alma yolu ile ele geçirilen hematitten yapılmış olan çekiç kulplu mühürde ve Geç Hitit Dönemi Malatya Aslantepe kent duvarı kabartmasında görmekteyiz⁷⁰⁵.

Appu ve İki Oğlu; ... [*Hak*]lı kişiler kazanır. Kötü kişiler ağacın eğilip büküldüğü gibi kötü kişilerin kafaları da çalma, çırpma ve imha etme üzerine çalışır... O (hububatın harmanladıktan sonra) yığıldığı gibi çok sayıda gümüş, altın ve lapulazili taşı (vardı)...⁷⁰⁶

Metnin Açıklama ve Yorumu: Appu adında çok zengin ve iyi bir hayatı olan ihtiyar bir adamın hikâyesinin anlatıldığı bu mitosta, genç karısı ile cinsel yakınlık kuramayan Appu'nun Güneş Tanrısı'nın yardımı ile iki erkek çocuk sahibi olur⁷⁰⁷. İlk doğan oğluna kötü ikinci doğan oğluna iyi ismini koyar ve mitos iyi ile kötü arasındaki mücadele mitosun konusunu oluşturur. Bu mitos Hititlilerin kendilerine her şeyleri bahşeden tanrıları için hasat edilen ilk ürünü, meyve ağaçlarında yetişen ilk meyveleri ve doğan ilk hayvan yavrularını yani en iyi ürünlerini ve en iyi hayvanlarını tanrılarını memnun etmek için kurban olarak sundukları hakkında bilgi vermektedir⁷⁰⁸.

⁷⁰⁴ Özgüç, N. (2003). *Hatti Efsanesi Yılan İlluyanka'nın Tasvir Sanatında Yorumu*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, 14-15; Ünal, 2003a, 178.

⁷⁰⁵ Akurgal, 2003, 195-196; Özgüç, 2003, 16-vd.

⁷⁰⁶ Hoffner, 1998, 82-85; Ünal 2003a, 179; 1. A. KUB XXIV 8+KUB XXXVI 60- B. KBo VII 18+KUB XXXVI 59+KBo XIX 101- C. KBo XXVI 84+KBo 19 108- D. KBo XIX 106- E. KUB XLIII 70a- F. KUB XLIII 70b+KBo XIX 107+Bö 7376- G. KBo XIX 102+KBo XXVI 85+ABöT 48- 2. KBo XXVI 86- 3. KBo XIX 100- 4. KBo XIX 100- 5. KBo XXVI 87.

⁷⁰⁷ Ünal 2003a, 179-180; Akşit, İ. (1981). *Hititler*. İstanbul: Sandoz Yayınları, 92-93.

⁷⁰⁸ Milgrom, J. (1976). "Hittite huelpi". *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 96, No. 4, 575-576.

Avcı Keşşi, Karısı ve Annesi; ...Keşşi üç ay dağlarda başıboş gezdi, eli boş aç ve susuz kente geri dönmek istemedi. Ağır hastalık üç ay boyunca Keşşi'yi yakaladı. Keşşi bir ağacın [altında uyuya kaldı]. Tanrıların oğulları dağlarda []. Ve [] Keşşi yemek için []. Keşşi'nin tanrı babası dağdan aşağı şöyle konuştu... Keşşi annesine sordu: “[Biz nasıl] davranacağız? Dağa gidecek miyiz? Dağda ölecek miyiz? Dağda bana [o]lur mu?” Annesi Keşşi'yi şöyle yanıtladı: “Rüyaların anlamı şudur. Bütün çimenler büyür⁷⁰⁹.”

Metnin Açıklama ve Yorumu: Hurri kökenli bu mitosda geçimini avcılık ile sağlayan avcı Keşşi'nin bir kıza aşık oluşunu ve bu aşkın sonucunda tanrılara kurban sunma görevini ihmal etmesi, annesinin sözünü dinlememesi sonucunda başına gelen olaylar işlenmektedir⁷¹⁰. Mitosda tanrılara yapılan kurban ve sunuların unutulması ya da ihmal edilmesi gibi bir durumda tanrıların insanları cezalandıracakları ana fikir olarak işlenmektedir. Tanrıların kızması, öfkelenmesi ve kine kapılması gibi olayları kayıp tanrı mitoslarından bilmekteyiz.

VI. 8. Diğer Metinler

Tez çalışmamızın yedinci bölümünü oluşturan filolojik metinlerin tasniflenerek gruplandığı bölümde herhangi bir gruba sokamadığımız; ancak tez konumuzla ilgili bilgilerin yer aldığı resmi belgeler, arazi bağışları, direktif metinleri, Kikkuli metni vb. gibi metinler bu bölümün altında incelenecektir.

VI. 8. 1. Ekin/Tahıl/Hububat ile İlgili Metinler

Askeri Yemin Metni; KUB VII 59 Vs. I adlı askeri yemin metninde konumuzla ilgili şu bilgiler yer almaktadır⁷¹¹: “sonra arpayı ve arpa ekmeğini ellerine verir, onları ezerler ve o şöyle söyler: Arpayı değirmen taşları arasında öğüttükleri su ile karıştırdıkları, pişirdikleri ve (sonra) parçaladıkları gibi kim bu antları bozarsa, kim krala, kraliçeye ve prenslere ve Hatti ülkesine kötülük yaparsa, bu antlar onları tutsun! Onların da aynı biçimde kemikleri öğütülsün ve aynı şekilde kızartılsın! O da aynı biçimde parçalansın! Onun da kötü bir alın yazısı olsun! Adamlar bağırırlar: “öyle olsun!” Bu

⁷⁰⁹ Hoffner, 1998, 87-89; Ünal, 2003a, 179; Hititçe Versiyonu: 1. A. KUB XXXIII 121- B. KUB XVII 1=A III 4 vd.- 2. KUB XXXVI 61- 3. KUB XXXVI 62- 4. KUB XXXVI 63. Hurrice Versiyonu: 1. KBo XII 79- 2. Bo 2414- 3. Bo 2483- 4. Bo 2996+Bo 2353+Bo 2431+Bo 3155+Bo 3109. Akadca Versiyonu: EA 341.

⁷¹⁰ Ünal, 2003a, 179.

⁷¹¹ Taş, İ. (2010). “Hititler’de Lanet ve Beddua Olgusu Üzerine Bir Çalışma”. **VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri**, C. II, 878; KUB VII 59 Vs. I.

arpanın nasıl yeşerme gücü artık yoksa o tarlaya götürülüp nasıl tohum olarak artık kullanılmazsa, ekmek olarak nasıl kilerde saklanamazsa, kim bu antları bozar ve krala kraliçeye ve prenlere kötülük ederse ant tanrıları da onun geleceğini aynı şekilde yok etsinler! Karısı erkek (ya da) kız çocuk doğurmasın! Arazisi ve tarlaları ürün vermesin! Sığırları buzağulamasın, koyunları kuzulamasın!”

Bu askeri yemin metninde askerlerin temel besin maddelerinden olan arpa üzerine yemin etmeleri floradaki arpa ve buğday gibi temel tarım ürünlerinin önemini göstermektedir. İnsan hayatının devam edebilmesi için birinci dereceden ihtiyacı olan besin unsurları arasında yer alan arpa ve buğday üzerinden yapılan bu yemin ile kendilerine yemek yani yaşam sunan krala ömür boyu sadık kalınacağına dair tanrıların şahit tutulduğu sözlü bir antlaşma yapılmaktadır.

Tapınak Görevlileri ile İlgili Direktif Metni; Hitit Devlet arşivlerinde yer alan tabletlerin büyük bir kısmı dini metinlerle özellikle kral ve kraliçenin katıldığı bayram törenleri ile ilgilidir. Hitit tapınakları büyük arazilere sahip, ekonomik gelirleri oldukça iyi olan kompleks yapılarıdır⁷¹².

Hitit tapınaklarının dini işlevleri yanında ekonomik ve sosyal işlevleri de bulunmaktaydı. Tapınaklarda çok sayıda rahip, memur ve köle çalışmaktaydı. Tapınakların yanlarında eşya depoları ve tahıl ambarları bulunmaktaydı. Tapınaklar tarla, bağ, bahçe, çayır, orman ve mera gibi arazilere sahiptiler. Bu araziler tapınaklar adına “tanrının çiftçileri” denilen insanlar işler, elde edilen ürünler tapınaklardaki ambarlarda büyük küplerde ya da depolarda saklanırdı. Vergilerden muaf olan tapınaklar büyük servetlerini tapınakların ihtiyaçları için veyahut yoksullara yardım amaçlı kullanmaktaydılar⁷¹³. Metin kolophonlarından anlaşıldığı üzere tabletlerin içeriği tapınak adamlarına, tanrının mutfak memurlarına, çiftçilere, sığır ve koyun çobanlarına direktifler içermektedir⁷¹⁴.

“Ayrıca hububat ekeceğiniz zaman, eğer rahip size tohum ekmek için arkadan bir insanı göndermezse siz ekme işini (kendiniz) yönetin. (Eğer) çok ekerseniz, fakat rahibin önünde az bildirirseniz ya da tanrının tarlası verimli fakat çiftçinin tarlası verimsiz (ise) tanrının tarlasını sizin(ki olarak) ilan ederseniz ya da kendi tarlanızı tanrının tarlası

⁷¹² Süel, A. (1982). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1; Reyhan, 2017, 145.

⁷¹³ Ersoy, A., Reyhan, E. (2001). “Hitit Devleti’nin Siyasi Gücü ile Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler”. *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, 122-123; Alparslan, M. D. (2003). “Hititler Dönemi’nde Esnaf ve Zanaatkarlık”. *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, 38.

⁷¹⁴ Süel, 1982, 2.

(olarak) ilan ederseniz ya da siz hububatları teslim ettiğiniz zaman yarısını bildirirseniz ve (diğer) yarısını gizlerseniz ve gelir de arkadan (aranızda) bölüşürseniz arkadan o meydana çıkarsa, onu ancak bir insandan çalarsınız (fakat) tanrıdan çalamazsınız. O sizin için suç(tur) ve sizin hububatlarınızın hepsini alırlar ve onları tanrıların [ambar]larına boşaltırlar⁷¹⁵.”

Tapınak görevlileri ile ilgi yukarıda geçen direktif metnine göre tapınağa ait tarlaların ekilmesi ve hasat işleminin kusursuz bir şekilde yapılması, bu arazilerin tanrıların şahsi malları olduğu vurgulanarak, tapınak için çalışan insanlar tarafından yapılabilecek hırsızlık ya da yolsuzlukların önüne din etmeni kullanılarak geçilmeye çalışılmıştır.

Telipinu Fermanındaki Ekin Ekin Bağları ve Çiftçiler; “... Ammuna da kral oldu. Tanrılar babası Zidanta'nın kanının intikamını aldılar. Onun elinde ekinler, bağlar, sığırlar (ve) koyunlar [iyi ol]madılar ... elinde mahvoldular. ... Ben. [Kr]al, haberim yoktu. [o, Huzziya]a'yı ve kardeşlerini öldürdü. Ben kral işitince Tanuwa'yı, Tahurwaili'yi ve Taruhş[u]yu getirdiler. Asiller meclisi onları ölüme mahkûm etti. (Ben) kral da (şöyle) dedim: [onlar ni]ye ölecekler? Onların gözlerine perde çekecekler. “(Ben) kral (onları) gerçek çiftçi(i) yaptım. Omuzlarından silahlarını aldım. Onlara sabanları verdim”... Telepinu Fermanı'nın bir kısmında geçen şu ifade de: “sonra ekinleri arttırdım. Çiftçiler o tarlaları (ve) işte araziye eksinler ve ürünleri mühürlesinler! O köylüler hasat sonunda hile yapmasınlar! (Eskiden ürün) miktarında 1 ya da 2 arşın (boyunda ürünü) daima bağladılar (iş ettiler). Böylece devamlı olarak ülkenin kanını içtiler. Şimdi (artık bunu) yapmasınlar! Kim onu yaparsa, onu kötü (bir) ölüm versinler!”⁷¹⁶.

Hitit Kralı Telipinu'nun kendinden önce devlet yönetiminde yaşanan karanlık ve sıkıntılı günler hakkında bilgiler verdiği bu fermana tez konumuz ile devlete ait arazilerde çalışan çiftçilerin yaptıkları hırsızlıkla alakalı bilgiler yer almaktadır. Hititli çiftçiler kendi tarla, bağ ve bahçelerinde 4 gün çalışır, bunun yanında 4 günde devlete ait topraklarda ücretsiz çalışırlardı⁷¹⁷. Bu çalışmanın sonunda elde edilen ürünlerin bazı çiftçiler ya da köylüler tarafından bir kısmının çalındığını, artık devletin daha sıkı önlemler alarak bu tarz hırsızlıkların önüne geçeceğine dair kral tarafından yayınlanan bir fermanıdır.

⁷¹⁵ Reyhan, 2017, 158-159; Süel, 1982, 77-79.

⁷¹⁶ Reyhan, 2017, 47-vd; Kuhrt, 2007, 322; Alp, 2011, 60-63.

⁷¹⁷ Alparslan, M. D. (2010). “Arkeo-Coğrafya, Hitit Tarih Sahnesi”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 15, 86-87; Koç, 2006, 117.

Telipinu Fermanındaki Ekin ve Ekin Ambarı; “... Gelecekte kim benden sonra kral olursa, ekinleri (ekin ambarlarını) onların adları ile mühürle! Artık yöneticiler senin mühür evini (mühürlü ambarını rahat) bırakırlar. Onlar sana şöyle diyecekler: [“.....se]n onu kendin için mühürleme! Daima [onların adları ile] mühürle “işte seni kaldıracakla[rseni]’ler yaşatmaya[caklar.....”⁷¹⁸. Bu ferman vasıtasıyla Hitit şehirlerinde yer alan silo ve depoların kral adına kralın mührü ile mühürlenerek koruma altında tutulduğu anlaşılmaktadır.

I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesindeki Buğday Kırması; “... sizler [tanrılar ko]nusuna (da) saygılı olsun! Onların kurban ekmekleri, kurban içkileri, yağlı (ekmek) kırığı (?) yemekleri (paparaları ?) da (ve) buğday kırması (kurban masasının üstünde) hazır dursun!”⁷¹⁹. Tanrı çağırma ve öfkelenen tanrıların yatıştırılması için yapılan dini ritüellerde sıklıkla karşımıza çıkan bu bilgi I. Hattuşili'nin vasiyet namesinde de karşımıza çıkmaktadır.

Bir Hitit Kralının Kale Kumandanına Gönderdiği Fermandaki Tarım İşçileri; “Kentleri(n kapılarını) içeriden kapasınlar! Sonra tarım işçileri, sığır(ları), koyun(ları), at(ları) ve (eşşe)k (leri) aşağıya bırakmasınlar! (onları) korusunlar!”⁷²⁰. Olası bir saldırı durumu ya da başka bir beklenmedik durumdan bahsedilen bu fermanda tarım işçileri ve hayvanların korunmasına dair direktif yer almaktadır. Fermanda tarım işçilerinin hayvanlarla aynı satırda geçmesi onların önemini mi yoksa önemsizliğini mi vurguluyor? Bu tartışmaya açık bir konudur.

Bir Hitit Kralının Kale Kumandanına Gönderdiği Fermandaki Tarla, Ekin Yığını, Tohum; “(Başka yerlerden uzaklaştırılıp getirilen) göçmenlere ekin ettikleri zaman kale kumandanı [her b]akımdan dikkatli olsun! Eğer (onlardan) biri şöyle derse: “bana tohumluk ver! Onu tarlama ekeceğim! Sonra (hasat zamanı) (ekin) yığını (olarak) yığacağım! (Bu konu) üstüne kale kumandanı dikkatli olsun! Hasat zamanı olunca, (göçmen) o tarlayı biç[sin] (ve aldığı tohumluğu teslim etsin)!”⁷²¹.

Hitit Devleti tarafından uygulanan boş arazilerin tarıma açılması ve iskan edilmesi politikası olan NAM.RA'lara yönelik bilgilerin yer aldığı bu fermanda devlet tarafından üretime başlanması için ücretsiz bir şekilde verilen tohumluk ürünlerin hasattan sonra geri

⁷¹⁸ Kuhrt, 2007, 324; Alp, 2011, 63; Reyhan, 2017, 48.

⁷¹⁹ Alp, 2011, 71.

⁷²⁰ Reyhan, 2017, 224; Alp, 2011, 78.

⁷²¹ Reyhan, 2017,232; Alp, 2011, 81.

alınmasına yönelik bilgiler yer almaktadır. Hititli yöneticiler bu politika sayesinde boşa tarım arazilerini üretime açıyor, toplanan vergi oranını artırıyor ve ülkedeki temel geçim kaynakları bollaşarak çoğalmasını sağlıyorlardı.

II. Tuthaliya ait fermandaki ambar: “*Sakın bir subay, bir depo memuru, kapı bekçisi ve bir çiftçi keyfi olarak kraliyet hububat silosunun kapısını kırmasın! Kim kırarsa, siz kent sakinleri onu yakalayasınız ve kral kapısına getiresiniz! Eğer onu getirip teslim etmezseniz, çalınan ürünleri kent sakinleri telafi edecektir. Hırsız gözetim altında tutacaklardır!*”⁷²².

Bu ferman ile Hitit şehirlerinde yer alan ve devletin kötü günleri ya da serveti olarak depolan tarım ürünleri koruma altına alınmıştır. Olası bir hırsızlık durumunda kent insanların tamamı mesul tutulacağı için, kente yaşayan tüm insanlar siloların güvenliğinden bir nevi sorumlu tutulmuşlardır.

Bir Hitit Kralının Kale Kumandanına Gönderdiği Fermandaki Ambar; “*Yönetim bölgede bulunan saraylar (hükümet konakları) ile hâkimiyet(im)e ait yapılar, (resmi yapılar), (onların durumunu) araştır! Ya biri bir şeye zarar vermiştir, ya da biri bir şeyi almıştır (çalmıştır), ya da biri bir şeyi satmıştır, ya da bir ambarı (zorla) açmıştır, ya da biri kralın sığırını öldürmüştür (kesmiştir), ya da ambarın (içindekileri) yemiştir (yiyip bitirmiştir) ve suça ait ağaç tabletleri (ağaç tabletler üzerindeki kayıtları) yok etmiştir. Onları arkadan kontrol et! (ve gereğini yap)*”⁷²³. Bu fermanla Hitit kralı kale kumandanından depodaki ürünlerin korunması ve kollanması için dikkatli olmasını, kaydı tutulan ürünlerin kayıt belgeleri üzerinde tahribat yapılmamasını konusunda dikkatli olmasını istemiştir.

I. Şuppiluliuma'nın Suriye Seferine Ait Metindeki Malt Bitkisi; “*... (sizleri) Malt (bitkisini) kabuğundan (çeker gibi) çeksinler!*”⁷²⁴. I. Şuppiluliuma'nın askeri seferine ait bilgilerin yer aldığı bu metinde tez konumuz ile ilgili askerlerin korkarak savaş alanından kaçmaları durumunda tanrıların kaçan askerlerin ruhunu malt bitkisinin kabuğundan ayrılması gibi ruhlarından ayrılması üzerine yapılan bir beddua yer almaktadır.

II. Muwatalli'nin Tanrılara Duasındaki Kızılca Buğday; “*... (Masaların Üstüne) otuz beş adet (iyi kaliteli) undan yapılmış tarna (ağırlığında) kalın ekmek (kurban ekmeği),*

⁷²² Ünal, 2003b, 122.

⁷²³ Reyhan, 2017, 232; Alp, 2011, 82.

⁷²⁴ Alp, 2011, 96.

kızılca buğday kırmaması, bal, içlerinde iyi kaliteli yağ, börek ile dolu tencere, kızılca buğday kırmaması ile dolu bardak, otuz testi şarap (konur)”... “... Yağlı börek (üstüne) kızılca buğday kırmaması saçar ... Yağlı böreğin (ve) kurban ekmeklerinin üstüne kızılca buğday kırmamasını saçar”⁷²⁵. Tanrı çağırma ve öfkelenen tanrıların yatıştırılması için yapılan dini ritüellerde sıklıkla karşımıza çıkan bu bilgi II. Muwatalli'nin dua metninde de karşımıza çıkmaktadır.

Kikkuli Metinleri; Hitit Panteonunda at tanrısı Pirwa adına II. Şuppiluliuma Dönemi'nde yaptırılmış bir tapınağın envanter metninde şunlar yer almaktadır: 40 savaş esri köle, 21 aşçı, 50 çiftlik evi, 637 köle, 8 sığır, 102 koyun, 95 ölçek buğday, 324 altın ve gümüş heykelcik bu tanrının tapınağına bahşedilmiştir⁷²⁶. Bu tanrı ile ilgili Çiğdem Bayramı'nda (AN.TAH.ŞUM^{SAR}) kurbanlar sunulmaktaydı.⁷²⁷

Kikkuli metnin il 35 satırı şu şekildedir: “Mitanni Ülkesinden at eğitimcisi kikkuli şöyle der: sonbahar gelip atlar çayırılığa saliverince, onlara koşum takımlarını takar ve 3 mil koşturur. Yaklaşık 100 metre gallopa kaldırır. Tekrar 150 metre gallopa koşturur, takımlarını çıkarır, bakımlarını yapar ve su içirir. Ahıra götürür, bir avuç dolusu buğday, iki avuç dolusu arpa ve bir avuç dolusu kuru otu karıştırır ve yedirir. Yem bitene dek yerler. Yemleri bitince onları (hareket etmesinler diye boyunları yukarıya gelecek şekilde) bağlar. Akşam olur olmaz ahırdan çıkarır. Koşar ve 1 mil koşturur. 150 metre gallopa kaldırır, geri getirince koşum takımlarını çözer. Bakımlarını yapar, su içirir ve ahıra sokar. 3 avuç dolusu ot, 2 avuç arpa, 2 avuç buğdayı karıştırır ve yedirir. Yemleri bitince, burun salıklarını takar ve ahırdan çıkarır. Koşar, 1 mil koşturur, 100 metre gallopa kaldırır, geri getirir, çözer ve bakımlarını yapar, su içirir. Sonrada ahıra sokar. 2 avuç buğday, 1 avuç arpa ve 4 avuç ot karıştırır ve yedirir. Bu yemler bitince, tüm gece boyu kuru ot yerler. Gün ışığınca ahırdan çıkarır ve koşum takımlarını takar”⁷²⁸. Yine kikkuli metninin 125. satırında “bunu takiben yem olarak kesintisiz, arpalarını yerler”, ifadesi geçmektedir⁷²⁹.

⁷²⁵ Alp, 2011, 101.

⁷²⁶ Ünal, 2013a, 50.

⁷²⁷ Ünal, 2013a, 50.

⁷²⁸ Ünal, 2013a, 56-57.

⁷²⁹ Erginöz, G. Ş. (2018). Mısır ve Hitit Ordularında Savaş Arabaları, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Ocak-Şubat 2018, S. 61, 53; Ünal, 2013a, 57.

Önasya toplumları için hayati bir öneme sahip olan at ve at yetiştiriciliği ile ilgili bilgiler verilen bu metinde atın yetiştirilmesi sırasında arpa, buğday ve bir takım ot karışımları ile beslenmesi hakkında bilgiler yer almaktadır.

Mısır ve Doğu Akdeniz'den gelen Tahıllar: Mısır ile Hitit Devletleri arasında Suriye'ye hâkim olmak için M.Ö. 1274 yılında Kadeş savaşı yapılmıştır. Bu savaştan hangi tarafın daha üstün çıktığı tam olarak bilinmemekle birlikte, savaştan sonra Kadeş Antlaşması yapılmıştır⁷³⁰. Uzun süren kuraklık ve kıtlık yıllarında Hititler Nil Deltası ve Doğu Akdeniz'den tahıl desteği almışlardır. II. Ramses ile III. Hattuşili arasında geçen bir mektupta "II. Ramses Mısır'dan tahıl yüklü geminin yola çıktığını Hitit kralına bildirmektedir"⁷³¹. Bu mektuplaşmalardan anladığımıza göre M.Ö. 13 yüzyıllarda Hitit tarımsal üretimi ülkedeki mevcut nüfusunu beslemeye yetemiyordu. Tarımsal üretimin azalmasında iki ana etken vardı. Birincisi iklim koşullarına bağlıydı, ikincisi ise Hitit kralının tarımsal iş gücünün büyük bir kısmı ile her baharda seferlere çıkmasıdır⁷³².

Bo.2810 ve *RS 20.212* yazılı belgelere göre Hitit ülkesinde yaşanan tahıl kıtlığına Mukish ve başka yerlerden gemilerle gelen tahıllar çare oluyordu. Gemiler Doğu Akdeniz'den yükledikleri tahılları Likya bölgesi içinde yer alan Myra'daki Ura Limanına indiriyorlardı. Bu liman ve civarı Hitit tahıl ihtiyacının karşılanmasında önemli bir Hitit bölgesiydi⁷³³.

⁷³⁰ Yakar, J. (2006). "Dating the Sequence of the Final Destruction/Abandonment of LBA Settlements: Towards a Better Understanding of Events that led to the Collapse of the Hittite Kingdom". *BYZAS* 5, 2; Beckman, G. (2018). "Antik Yakın Doğu'da Diplomasi, Savaş ve Antlaşmalar". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Ocak-Şubat 2018*, S. 61,23-24; Suano, M. (2004). "İlk Ticari İmparatorluklar; Tarihöncesi İÖ yak. 1000'lere". *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, 87; Pelvanoğlu, T. (2018). "Hititlerde Savaş". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Ocak-Şubat 2018*, S. 61, 48; Peker, H., Pelvanoğlu, T. (2018). "Kadeş Savaşı". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Ocak-Şubat 2018*, S. 61, 74.

⁷³¹ Bryce, T. R. (2005). *The Kingdom of The Hittites*. New York, 331-332; Bryce, T. R. (2011). "Hittite State And Society". *Insights Into Hittite History And Archaeology, Colloquia Antiqua*, S. 2, 95; Mellart, J. (1974). J. "Western Anatolia, Beycesultan and Hittites". *Mansel'e Armağan*, C. I, 525; Sipahi, 2015, 38; Ünal, 1977, 436; Ünal, 2007, 88.

⁷³² Mellart, 1974, 525; Aktüre, 2004, 161.

⁷³³ Gurney, O. R. (1992). "Hittite Geography: Thirty Years on". *Sedat Alp'a Armağan Festschrift Für Sedat Alp, Hittite And Other Anatolian And Near Eastern Studies In Honour Of Sedat Alp*, 218; Ünal, 2007, 89; Alparslan, 2010, 36.

VI. 8. 2. Tarla/Bağ/Bahçe İle İlgili Metinler

I. Hattuşili'nin Yıllıklarındaki Çift Sürdürmeme; “... Ulumma'ya karşı savaşa gitti(m). (bu kent) iki kez bana karşı silaha başvurdu. İkisinde de onları hezimete uğrattım. Ulumma kentini imha ettim. Toprağında artık çift sür(dürt)medim. Onu boş bıraktım”⁷³⁴.

Hitit kralı toprağın işlenmesini, ekilip-biçilmesini engelleyerek bölgeyi yaşanmaz hale getirdiğini, bir stratejiden bahsetmektedir. I. Hattuşili'nin yıllıklarında yer alan bu bilgi Erken Hitit Dönemi'nde kullanılan, bir örneğini Hattuşa şehrinin ıssızlaştırılması ve yaban otları ekilmesinde gördüğümüz önemli bir savaş stratejisiydi.

I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesindeki Tarla; “Şimdi (artık) ve hiçbir zaman kesinlikle (şehirden) aşağıya inmesin! İşte oğlum Labarna'ya bir ev verdim. O[na çok] [tarla] verdim. Ona çok sığır verdim...”⁷³⁵. Aynı vasiyetnamede tarlalarla ilgili şu ibare yer almaktadır: “... Bunun üzerine [kız(ım)a biraz (mal) verdim. O, (şöyle) dedi: N]eden bana bu kadar az verdin? “[Ben kral şöyle ((dedim): Az mı?] Sana çok sığır verseydim [ya da çok tarla v]erseydim, [ülkenin] kanını [emer]dim!”⁷³⁶.

I. Hattuşili'nin ölüm döşeğindeyken hazırlattığı bu vasiyetnamede eski veliaht prensin azledilmesi ve yerine I. Murşili'nin veliaht prens olarak atanmasından bahsedilmektedir. Vasiyetnamede eski veliaht prensin kendisine verilen tarla ve sığırları az bulması üzerine Hitit Kralın verdiği sert tepki dikkat çekicidir.

I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesindeki Bağ; “(İç) savaşta [kardeş kardeşi] öldürdü, [arkadaş arkadaş] öldürdü. Hatti'nin çocukları [öldüler. Kiminin sığırı, k]iminin koyunu, [kiminin evi, kiminin harman yeri, ba]ğlı ve tarlaları, [kiminin altın, güm]üşü, mücevheri, ba[kırı], bronzu ardakal]dı ise, onu d[a bütün] [varlığı felaket]te yok oldu”⁷³⁷.

I. Hattuşili'ye ait vasiyetnamede eski veliaht prensin azledilmesi ve yerine I. Murşili'nin veliaht prens olarak atanmasından sonra Hattuşa'daki asillerin I. Murşili'yi desteklemesi için daha önce yaşanan iç karışıklılardan örnekler verildiği, ülke içindeki bağ, bahçe ve tarlaların bu karışıklılarda zarara uğradığı detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

⁷³⁴ Alp, 2011, 65.

⁷³⁵ Reyhan, 2017, 36; Alp, 2011, 68.

⁷³⁶ Kuhrt, 2007, 312-313; Alp, 2011, 70.

⁷³⁷ Ertem, H. (2004). “Hattiler Ve Hititler Dönemi'nden Eski Türkler'e, Osmanlılar'a ve Günümüz Anadolu'suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-II”. *Archivum Anatolicum*, C. 7/S. 2, 60; Akurgal, 2003, 61; Alp, 2011, 70; Kuhrt, 2007, 313-314.

*Arnuwanda ve Eşi Aşmunikal'in Duasındaki Çiftçiler, Bahçıvanlar; "Rahipleri, kutsak rahipleri, "tanrı analarını", merhemli rahipleri, müzisyenleri, şarkıcıları, ekmek yapanları, çiftçileri ve bahçıvanları (aralarında) bölüştüler ve onları köle yaptılar"*⁷³⁸.

Hitit Kralı Arnuwanda ve eşi Kraliçe Aşmunikal'in Arinna Şehri'nin Güneş Tanrıçası ve Tanrılara Kaşkalıları şikâyet ettiği bu metinde, Hitit Devleti'nin Kuzey coğrafyasında yaşayan ve sürekli Kuzey bölgelerindeki Hitit şehirlerine saldıran bu halkın tapınaklara ait arazileri, bağları ve hatta tapınakları yağmalayarak, tapındaki rahipleri köle yaptıklarından dolayı tanrıların bu duruma son vermesi istenmektedir.

II. Hantili'nin Bağış Belgesindeki Tarla, Mera; *"Büyük kral Tabarna'nun ("hükümdar"ın) mührü (mühürlü bağış belgesi): koyunlar için kışlık ve yazlık mera(yı), sığırlar (ve ?) koyunlar (?) için mera(yı) ve tarla(ları) (?) (ve)..."*⁷³⁹. Hitit Krallarından II. Hantil'nin Zıpkıncı Başı Haşşuili'ye verdiği mera ve tarlalar hakkında bilgiler içeren bir bağış belgesidir.

Bir Hitit Kralının Kale Kumandanına Gönderdiği Fermandaki Bağlar, Sebze Bahçeleri; *"Aşağıya dökülen sıvayı duvardan alsınlar! Sonra temel taşlarını göstereyin! Sonra harman yeri, samanlık, tapınak, ormanlardaki hamamlar, sebze bahçeleri (ve) bağlar iyice bakımlı olsunlar!"*⁷⁴⁰. Hitit merkezinden bir kale kumandanına gönderilen bu fermanda depo ya da siloların onarılması eksiklerinin giderilmesi, hasat edilen tarım ürünlerinin işleneceği harman yerlerinin bakımlı olması istenmektedir.

Bir Hitit Kralının Kale Kumandanına Gönderdiği Fermandaki Tarla ve Tohumluk; *"Eğer (diğer bir bölgeden alınıp getirilen) bir göçmen ülke içinde oturuyorsa, onu erzak (?), tohumluk, sığır ve koyun (tahsis etmek suretiyle) gözet! Ona peynir, ayran (?) ve yün temin et! Eğer göçmen ülkeden giderse, kim onun yerinde kalırsa, ona to[hum]luk ver! O (yeterli) tarla ile dolu olsun! (ona bol miktarda tarla sağlansın!)"*⁷⁴¹. Tabletten yer aldığı metindeki tahribattan dolayı yeri tam olarak tespit edilemeyen bir Hitit şehirdeki göçmenlere yani NAM.RA'lara tohumluk ürün, sığır, koyun ve ekmesi için tarla verilmesine dair direktifler içeren bir fermandır.

⁷³⁸ Alp, 2011, 73.

⁷³⁹ Alp, 2011, 76.

⁷⁴⁰ Alp, 2011, 79.

⁷⁴¹ Reyhan, 2017, 231; Alp, 2011, 81.

Bir Hitit Kralının Kale Kumandanına Gönderdiği Fermandaki Üzüm Bağı;
 “*Gašaşa kentinin bağları konusunda bana yazdıklarına gelince, (onlara) yardım et. Onlar (Üzümleri) kessinler, zarar görmesinler” ifadesi yer almaktadır*”⁷⁴². Tabletın baş kısmı kırık olduğu için adını tam olarak bilmediğimiz bir Hitit Şehri’ndeki kale kumandanına gönderilen bu fermanda üzüm bağlarının olgunlaşma dönemine gelindiği zaman bölge halkına yardım edilmesi, Kaşkalıların bağlara saldırıp, ürünlere zarar vermelerinin engellenmesi istenmiştir.

Bir Hitit Kralının Kale Kumandanına Gönderdiği Fermandaki Sebze Bahçeleri;
 “*Ayrıca sebze bahçelerini, kırlardaki bahçeleri kontrol altında tut! Onlar(ın etrafı) çit ile sarılsın! Sığırlara tımar evinin hissesi (evinden düşen hisse) ne ise, onlar o hisseyi yesinler!*”⁷⁴³. Hitit merkezinden bir kale kumandanına gönderilen bu fermanda kırsal alana yakın olan sebze bahçelerinin etrafının çit ile çevrilmesi, sığır ya da küçükbaş hayvanların bu bahçelere dadanmasının engellenmesi istenmiştir. Başkent Hattuşa’da ikamet eden Hitit Kralının bir Hitit şehrindeki bağ, bahçe ve tarlalarla yakından ilgilenmesi tarımın ve tarımsal üretimin önemi hakkında bize fikir sunmaktadır.

I. Şuppiluliuma’nın Suriye Seferine Ait Metindeki Tarla; “... ayrıca bütün Ugarit sınırları, dağlar(ı), tarla(ları) ve arazi(si) ile birlik(te ...) devamı kırık ...”⁷⁴⁴. I. Şuppiluliuma’nın Suriye seferi sonra Ras Şamra (Ugarit) Kralı Niqmandu ile yaptığı antlaşmada, Ugarit kentinde yer alan dağlar, tarlalar ve araziler Hitit vasalı olmayı kabul eden Niqmandu’ya ve daha sonra oğullarına kalacaktır şeklinde bir madde yer almaktadır.

Hitit Kralı II. Muwattali Dönemi’ne tarihlendirilen ve Boğazköy’de ele geçirilen CTH 76 nunaralı tablette “... Fakat eğer sen bu sözleri korursan, Majestem Büyük Kral ben Labarna Muwattali’nin çağırdığı Hatti’nin Wilusa şehrinin bu Bin Tanrısı ve Majestemin şimşeğin Fırtına Tanrısı seni karını, çocuklarını, torunlarını, harman yerini, üzüm bağlarını, tarlalarını ... iyi bir şekilde korusun ...”⁷⁴⁵. Bu siyasi antlaşma metninde tarafların kurallara uyması için kutsal değerler üzerine yemin etmektedirler.

Hitit devleti ülkesindeki tarım arazilerinin kayıtlarını sağlam bir şekilde tutmuş, tarlaların sayısı, büyüklüğü, uzunluğu, hangi köyün içinde yer aldığı, ekilip-ekilmediği ve

⁷⁴² Ersoy-Reyhan, 2001, 125; Alp, 2011, 81.

⁷⁴³ Reyhan, 2017, 232-233; Alp, 2011, 82.

⁷⁴⁴ Alp, 2011, 90.

⁷⁴⁵ Doğan, 2012, 174.

verdiği ürünün miktarı kayıt altına alınmıştır⁷⁴⁶. Hattuşa’da ele geçirilen çivi yazılı tabletler arasında yer alan kral Arnuwanda ve kraliçe Ašmunikal Dönemine tarihlendirilen arazi bağış belgeleri Hitit krallarının ve kraliçelerinin tarım arazileri üzerindeki mutlak yetkisini göstermektedir⁷⁴⁷.

Tiwatapara’nın mülkü: “1 adam, Tiwatarapa 1 erkek çocuk, Haruwanduli 1 kadın, Azziya 2 kız çocuğu, Anitti, Šantawiya 5 kişi, 2 sığır, 22 koyun, 6 saban koşumlu pıršahhanaš’in dişi koyunu yanında 2 kuzu ve koçun yanında iki ekek kuzu, 18 keçi ve keçinin yanında 4 oğlak, 1 oğlağın yanındaki keçi, toplam 36 küçükbaş hayvan, 1 mülk; sığır otağı olarak Parkalla kentinde 1 Iku otlak; Hanzušra kentinde 3 ½ Iku bağ bunun içinde 40 elma ağacı ve 42 kaysı ağacı; Hantapi’nin mülkünden”⁷⁴⁸.

Kirpani ve Zithara’nın mülkü (LSU 1, Önyüz 20-25)⁷⁴⁹: “3 Kapunu, 12 ½ IKU tarla, 28 Iku sığır otağı; 2 ½ IKU 3 ½ gipessar orman, 385 ağaç içinde; [] Hattuşa’dan sağa doğru giden yol 15 ½ IKU tarlaya gider. 28 IKU sığır otağı, Uriyanni’nin (sarayda görevli) mülkünün sağ tarafı bölünmüştür; 18 IKU arazi, Tanrıça Hallara’nın tapınağından bölünmüş; 2 ½ IKU 3 gipessar orman, 325 ağaç içinde; 1 mülk; bay Karpani’nin mülkünden ve bayan Zithari’nin mülkünden (gelmektedir), ama şimdi onlar bölünmüştür”.

Hantapi’nin mal varlığı, aşağıda detayları ile verilen Tiwatapara ve Pulliyani’nin mülklerinin toplamında meydana gelmektedir (LSU 1, Arkayüz 28-39)⁷⁵⁰ : “Tiwatapara’nın mülkü; 1 adam: Tiwatapara; 1 erkek çocuk: Haruwanduli; 1 kadın: Azziya; 2 kız çocuğu; Anitti, Šantawiya; 5 kişi; 2 sığır; 22 koyun; 6 sabana koşulmuş sığır pıršahhanaš’in; 9 koyun ve koyunun yanında 2 kuzu; koçun yanında 2 erkek kuzu, 18 keçi; keçinin yanında 4 oğlak; erkek keçinin yanında 1 keçi, toplam 36 (parça) küçükbaş hayvan; 1 arazi; sığır otağı olarak Parkalla şehrinde 1 IKU otlak; 3 ½ IKU bağ ve bunun içinde 40 elma ağacı ve 42 kaysı? ağacı Hanzušra şehrinde; Bay Hantapi’nin mülkünden”.

Bay Pulliyanni’nin mülkü: “2 adam: Pulliyani, Aššarta; 3 hizmetçi: Aparkammi, Iriyatti, Hapilu; 4 kadın: Tešmu, Zidandu, Šakkummilla, Huliyašuhani; 3 kız çocuğu, Kapaššanni, Kapurti, Paškuwa; 2 yaşlı kadın, Arhuwašši, Tuttuwani; (toplam) 14 baş

⁷⁴⁶ Taş, 2008, 78; Ünal, 2007, 62-63.

⁷⁴⁷ Reyhan, 2017, 99-vd; Erkut-Reyhan, 2012, 82.

⁷⁴⁸ Reyhan, 2017, 79.

⁷⁴⁹ Erkut-Reyhan, 2012, 83.

⁷⁵⁰ Ünal 2007, 67; Erkut-Reyhan, 2012, 84.

(kişi). 4 sığır, 2 eşek, 2 inek, 1 dana, 2 sabana koşulmuş sığır; (bir) boğa, 1 buzağı; 6 sığır, 10 keçi, 7 oğlak; onlar (toplam) 17 keçi. 1 ev, (bir) bağ (ile) zeytin ağaçları (ve) incir ağaçları Şayanuwanta şehrinde bay Purlišari'nin mülkünden; 7 1/2 IKU bağ Antarla şehrinde; bay Hantapi'nin mülkünün yakınında”⁷⁵¹.

Bayan Kuwatalla'ya ait olan taşınmazların üzerindeki tüm personel ve hayvanların toplamı da ayrıca verilmiştir⁷⁵²: “13 ev; 30 adam, 18 hizmetçi, 4 süt çocuğu, 35 kadın, 16 kız çocuğu, 2 (kız) emzikli çocuk, 2 ihtiyar adam, 2 ihtiyar kadın; toplam 110 kişi, bunun arasında 6 zanaatkar: 2 aşçı, 1 elbiseci, 1 Hurri gömlek imalatçısı, 1 deri işçisi, 1 seyis; adam, kadın, erkek çocuk, kız çocuk: 15 sığır, 22 koyun, 2 eşek hizmetçiye; 22 sığır pırşahhan'a ait, 158 (parça) küçük baş hayvan, 2 at, 3 katır; 40 kapunu 14 1/2 IKU arazi, 28 IKU sığır otlığı, 4? IKU tarıma elverişli toprak, otlak ile değiştirilmiştir; 14 1/2 IKU 6 gipeşşar bağ, 4 V IKU 1 1/2 gipessar orman, 3 sebze bahçesi, 6 kapunu 4 IKU 4 gipeşşar dağlık arazi; 6 çift ev, 3 harman yeri samanı ile beraber”. LSU 1, Arkayüz 46-48. satırlar: Bağışın, kral, kraliçe ve prens tarafından Kuwatalla'ya verildiği ve gelecekte bunları torunlarına bırakabileceği, hiç kimsenin de buna müdahale etmeyeceği özellikle vurgulanmıştır.

“Haştera köyü yolunun solunda bir tarla ... kadar ölçek ürün verir. Bay Uşalla'ya aittir. Uzunluğu 240, genişliği 63 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu 190, genişliği aynı. Auriya Dağı'nda bir tarla. 6 ölçek ürün verir. Bay Papparzina'nındır. Uzunluğu 157, genişliği 30 kulaçtır(P). ikinci(?) uzunluğu aynı, genişliği 20. Hatişa köylülerinin hemen karşısında bir tarla. Ürününden bir şey gösterilememiştir. Uzunluğu 230, genişliği 60 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu (ve) genişliği de aynı. Hukuki durumu müşterek(tir.) (?).Yol üstünde 5 ölçek ürün veren bir tarla. Duwaştılı'ye ait. Uzunluğu 200, genişliği 45 kulaçtır(?)”⁷⁵³.

VI. 8. 3. Ağaçlarla İle İlgili Metinler

I. Hattuşili ya da I. Murşili'ye ait olduğu düşünülen yıllıklarda kralın ağzından çıkan beddua şöyledir⁷⁵⁴: “O [elm]a (ağacını) görsün, çakmaktaşını görsün, še-hu-ua]-a-al (alet)ini görsün: Elmalar dişleri k[ırsın!] çakmaktaşı [dili] kesip koparsın! še-hu-ua-a-a[l] (alet)i [gözleri] çıkarsın!” Bu bedduada elma ağacı ve meyvesi bir ritüel içinde

⁷⁵¹ Reyhan, 2017, 79.

⁷⁵² Erkut-Reyhan, 2012, 84; Ünal 2007, 67; LSU 1, Arkayüz 40-45.

⁷⁵³ Taş, 2008, 78; KUB VIII75+IV1-13.

⁷⁵⁴ Taş, 2010, 877.

kullanılmıştır. Boğazköy'deki bazı metinlerde de elmanın beddua aracı olarak kullanıldığı görülmektedir⁷⁵⁵. Boğazköy ve civarında elma ağacı oldukça fazla yetişen bir meyvedir. KUB XXXIII 68 II 20 Vd. yer alan metinde “ekşi elma” tanrının bir cezası olarak geçmektedir.

II. Murşili'nin Veba Duasındaki Şarpa Ağacı; “... Efendilerim tanrılar tanrısal adaletini göstereceksiniz! Bir rüyada görünün! Ölümünün nedeni olduğu bulunsun! Şarpa Ağacından bakır (kaplı) bir broş (iğne ?) asacağız (?)!”⁷⁵⁶. Hitit fal metinlerinde rüya yolu ile bir hastalığın nedeni ve tedavisi için kullanılması gereken bitkilerin tespiti için başvurulan bu fal çeşidi II. Murşili'nin veba duası metninde karşımıza çıkmaktadır.

VI. 8. 4. İsimleri Belirli Olmayan Bitkilerle İlgili Metinler

Anitta Metni; Anitta metni olarak adlandırılan belgede Kral Anitta'nın Hattuşa şehrini ele geçişi ve bu şehre yaban otu dikerek bu yerleşimi kullanılamaz hale getirdiğinden bahsetmektedir. Anitta metnini “48. Satırında “*na-ak-ki-it da-a-aḥ-ḥu-un pè-e-di-iš-ši-ma ZÁ.AḤ.LI-an a-ni-e[-nu-un] Ben onu zorla ele geçirdim. Henüz onun yerinde yabani otlar yetişmesine [izin verdim]*” ibaresi yer almaktadır⁷⁵⁷.

Anitta Metninin de geçen zararlı bitki *ZÁ.AḤ.LI* dır. Kral Anitta bugün Anadolu'da yaban otu olarak bilinen Köpekdişi Ayrığı (*Cynodon Dactylon* L.), Kekre (*Acroptilon Repens* L.) ya da Köygöçüren (*Cirsium Arvense* L.) gibi zararlı otlardan birini Hattuşa ve çevresindeki tarım arazilerine dikmiştir. Bu üç zararlı ot da hızlı çoğalan, toprak hastalığına ve Zararlı canlıların barınmasına olanak sağlayarak diğer bitkilerin yetişmesine fırsat vermeyen bitkilerdir⁷⁵⁸. Bu bitki Hattuşa'ya ve çevresindeki tarlalara dikilerek ürün vermeyi engellemek ve temel geçim kaynağı tarım olan yöre halkını göç etmeye zorlanmak amaçlanmıştır.

Merkeze sadakatini göstermeyen eyaletler çok iyi tarım arazilerine sahip olsalar dahi cezalandırılmaktan kaçamıyorlardı. Bu cezalandırma şekli M.Ö 1720'de Anitta Hattuşa'nın fethini “*bir gece baskını ile Hattuşa'yı ele geçirdim ve oraya yaban otu ekdim*”

⁷⁵⁵ Taş, 2010, 877-878.

⁷⁵⁶ Alp, 2011, 133.

⁷⁵⁷ Marburg, G. S. (1990). “ANİTTA Hattuşa Kentini Nasıl Ele Geçirdi?”. *Uluslar arası I. Hititoloji Kongresi*, 155; Reyhan, 2017, 27; Taş, 2010, 873; Dinçol, 1982, 26; Durnford, S. P. B., Akeroyd, J. R. (2005). “Anatolian Marashanha and Many Uses of Fennel”. *Anatolian Studies*, S. 55, 2; Bryce, T R. (2016). “Tunç ve Demir Çağlarında Anadolu'da Göçler”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Kasım-Aralık 2016*, S. 54, 63.

⁷⁵⁸ Taş, 2010, 874.

şeklindeki ifadesi ile Hitit tabletlerine geçerken, Anitta'dan 150 yıl sonra yaşamış olan I. Hattuşili'ye ait yıllıklarda ise Ullama şehrini cezalandırmak için “*yaban otu ekildiği*” anlatılmaktadır⁷⁵⁹.

Arkeobotanik kayıtlara göre “biyolojik zehir” bir bölgedeki tarım alanlarını yok etmek için kullanılmaktaydı. Kuşaklı kentinde arkeolojik kazılar sonucunda açığa çıkarılan çavdar çimi (*Lolium temulentum*) ve şeytan bacağı/cehennem çiçeği (*Cuscuta europaea*) türleri bölgedeki tarım arazilerinin yok olmasına neden olmuştur⁷⁶⁰. Sakallı karaçayır/çavdar çimi (*Lolium temulentum*); hububatları etkileyen bu ot türü kolay uyum sağlayan ve hızlı büyüyen zararlı bir türdü. Bu ot türü arpa ve buğdayın çimlenmesi, yetişmesini ve yüksekliğini etkilemekteydi. Arpa ve buğday başaklarının dengesiz büyümesine neden olurdu⁷⁶¹.

Bu ot türleri buğday ve arpa ırklarının zamanla başkalaşmasına, harman yapıldığı zaman insanların tüketmesi ile sinirsel bozukluklara yol açtığı yapılan çalışmalar sonucunda açığa çıkarılmıştır. Sakallı karaçayır ya da çavdar çimi merkeze sadık olmayan eyaletlerin cezalandırılmasında biyolojik zehir olarak kullanılıyor, bu iki zehirli otun ekildiği topraklar uzun yıllar tahribata uğruyordu⁷⁶².

Şeytan Bağırsağı ya da Cehennem Çiçeği (*Cuscuta europaea*); Büyük Cinsaçı otu olarak da bilinen bu tür ekildiği alanda bulunan arpa, buğday ve baklagillerin temel besin maddelerini emerek mevcut hasadı azaltmaktadır. Bu otun ekildiği bölgelerdeki tarım arazileri verimsizleşiyor ve toprağı uzun yıllar hasat yapılamaz hale getiriyordu. Arkeolojik veriler ışığında bu iki zehirli ot türünün Kuşaklı'da tespit edilmiş, ancak bu otların Kuşaklı ve civarındaki verimli arazilere kasıtlı olarak mı yoksa çevre şartlarından kaynaklanan doğal yollarla mı yayıldığı henüz aydınlatılamamıştır⁷⁶³.

Bir Hitit Kralının Kale Kumandanına Gönderdiği Fermandaki Bitki; “(Tarım ?) işle[ri] konusunun arkasında [o]!!b [ud]a..... olsun! Bitki [de ...] [....] genişliği on arş[ın] o[l]sun! Eğer tapınak [.....] ya[kın is]e, dört arşın olsun!”⁷⁶⁴. Tabletın baş kısmı kırık olduğu için adını tam olarak bilmediğimiz bir Hitit Şehri'ndeki kale

⁷⁵⁹ Akurgal, 2003, 37; Bittel, 1970, 47; Dörfler-vd., 2011, 113.

⁷⁶⁰ Dörfler-vd., 2011, 113.

⁷⁶¹ Dörfler-vd., 2011, 113.

⁷⁶² Dörfler-vd., 2011, 114.

⁷⁶³ Dörfler-vd., 2011, 114.

⁷⁶⁴ Alp, 2011, 81.

kumandanına gönderilen bu fermenda tez konumuzla ilgili olan bitki ismini geçtiği kısımdaki tahribattan dolayı bitkinin ismi okunamamıştır.

I Şuppiluliuma'nın Seferine Ait Belge; I. Şuppiluliuma'nın kahramanlıklarını anlatan tabletin bir yerinde Uaşşukanni ve Hatti ülkesinde meydana gelen iki kuraklıktan bahsedilmektedir. Uaşşukanni'deki kuraklık yağış eksikliğinden ya da Hitit askeri taktiği olan su kanallarının tahribinden mi kaynaklandığı tam olarak bilinmemektedir⁷⁶⁵.

Kraliçe Aşmunikal'in E.NA4 (taş ev) hizmetkârlarına direktiflerini içeren metinde taş evin gider ve bakım işleri için bazı köyleri yaşayanlarıyla birlikte vakfettiği anlaşılmaktadır. Vakfedilen köylerin zanaatkârları, çiftçileri ve çobanları metinde sıralanmaktadır. Hitit kırsal kesiminde yaşayanların temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı⁷⁶⁶.

II. Murşili'ye ait bir dua metninde geçen tanrının sığır çobanları ve tanrının koyun çobanları ifadesi ile tapındaki çobanlar kastedilmektedir⁷⁶⁷. Aynı metinde geçen tanrının çiftçileri tapınağın topraklarını ekip biçerlerdi, bunun yanında tapınağın yakınlarındaki kendi tarlalarını da ekip biçerlerdi ifadesi ile tapındaki çiftçilerin kendilerine ait özel mülklerinin olduğu anlaşılmaktadır⁷⁶⁸.

⁷⁶⁵ Ünal, 1977, 431.

⁷⁶⁶ Yiğit, 2002, 771.

⁷⁶⁷ Yiğit, 2002, 772-773.

⁷⁶⁸ Yiğit, 2002, 775-776.

VII. HİTİT FLORASINA TEMEL OLUŞTURAN ANALİZLER

Tez çalışmamızın bu bölümünde sistemli kazılar yürütülen Hitit şehirlerinde açığa çıkartılan arkeobotanik kalıntılar ve bu kalıntılar üzerine yapılmış olan kimyasal analiz çalışmaları incelenecektir. Kazılar sayesinde elde edilen arkeobotanik kalıntılar üzerinde yapılan analiz çalışmalarından Hitit florası hakkında çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır.

Bronz Çağı Anadolu'sunun ekonomik ve çevresel koşulları pek çok metod ile anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bu çaba arkeolojik araştırmaların yanı sıra filolojik çalışmalar ve çeşitli bilimlerle oluşturulmaktadır. Botanik mikro kalıntılar örneğin karbonlaşmış tahıl ve meyve taneleri, pratik tarım kaynakları bitki ve ağaç topluluklarının üretimi, dağılma ve tüketimi hakkında bize yardımcı olmaktadır. Karbon tanelerinden elde edilen bilgiler bize mimari yapılarda kullanılan ağaçlardan, beslenme türlerine kadar bilgiler vermektedir. Bu bilgilere ek olarak karbon analizlerinden ormanlık alanlar ve yerleşimler hakkında sonuçlara da ulaşılmak mümkündür. Polen fosillerinin kalıntıları, botanik mikro kalıntılar kıyaslanarak incelendiğinde doğal çevre koşulları ve değişimlerin, insanların yerleşimlerine etkisini ortaya çıkmaktadır⁷⁶⁹.

1960'lı yıllardan sonra Türkiye'de genel iklim koşulları ve bitki tarihinin öğrenilmesine yönelik polen çalışmalarına odaklanılmaya başlanılmıştır. 1960'lı yıllardan sonra çok sayıda polen şemaları çıkartılmış olmakla birlikte bu şemalardan çok azı arkeolojik çalışmalarda kullanılmıştır. Yapılan polen analizlerinin sonuçlarına göre Hitit Devleti'nin Anadolu'da hüküm sürdüğü M.Ö. 17.-12. Yüzyıllar arasında Anadolu coğrafyasında iklimsel değişimler yaşanmadığına dair polen şemalarına ulaşılmıştır⁷⁷⁰.

VII. 1. Alacahöyük

Türk Tarih Kurumu adına 1936-1967 yılları arasında Alacahöyük'te yürütülen kazılar sırasında oldukça hırpalanmış durumda ele geçirilen bitki tohumları üzerinde yapılan analizler sonucunda açığa çıkarılan arkeobotanik kalıntıların *Trit. Compactum* Hast ve *Trit. Durum Desf.* Türlerine ait olduğu anlaşılmıştır. Kimyasal analizler sonucunda *Compactum* türüne ait olan bu buğday çeşidinin başak kısmı oldukça kısa boylu ve

⁷⁶⁹ Dörfler-vd., 2011, 100.

⁷⁷⁰ Dörfler-vd., 2011, 100.

daneleri toparlak danelidir. Durum türüne ait olan buğday çeşidinin başak kısmı ise sert başaklı buğdaydır⁷⁷¹.

Alacahöyük kazılarında ele geçirilen diğer tohumlar üzerinde yapılan kimyasal analizler sonucunda elde edilen sonuçlara göre çavdar, arpa örnekleri, burçak, baklagillerden mürdümük, zambak, fiğ, karanfil ve maydanoz tohumları tespit edilmiştir⁷⁷². Alacahöyük kazılarında açığa çıkartılan arkeobotanik kalıntılar incelendiği zaman Hitit coğrafyasının genelinde sıklıkla yetiştirilen arpa, buğday, burçak, mürdümük ve çavdar gibi tarımsal ürünlerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Arpa, çavdar ve burçak gibi tahıl ürünlerinin hem insanlar hemde hayvanlar tarafından temel besin kaynağı olarak tüketilmesinden dolayı bu ürünler Hitit Coğrafyasında yoğun bir şekilde yetiştirilmekteydi.

VII. 2. Boğazköy/Hattuşa

Hitit Devleti'nin başkenti Hattuşa/Boğazköy'de 1995 yılında yürütülen kazılarda açığa çıkarılan Poternli Sur'un arkasında yer alan ve 32 odadan oluşan yer altı tahıl silosundan alınan örnekler üzerinde yapılan analizlere göre bu silo odalarında depolanan tahılların çoğu arpaydı. Bir odada einkorn buğdayı olmakla birlikte, tahıl yığının içinde çok sayıda yabancı ot tohumları ya da bir önceki yılki hasattan kalarak taşınan bezelye ve fasulye gibi bitkilere de rastlanılmıştır⁷⁷³.

Yapılan analizler sonucunda bu silolarda yoğun şekilde arpa depolanıyor olması şaşılacak bir durum değildir. Çünkü arpa hem insanlar hemde hayvanlar tarafından temel besin kaynağı olarak tüketilmesi, Hititliler için hayati öneme sahip olan biranın üretilmesi, soğuk ve kurak hava şartlarına diğer tahıllardan daha dayanıklı olması gibi nedenlerden dolayı Hitit coğrafyasında ekim alanı en yaygın olan tarla ürünüydü.

Boğazköy/Hattuşa şehrinde 2 Nolu Güney Havuzu'nun altındaki yer altı tahıl silosunda, Büyükkay yer altı tahıl silolarında (onbir adet) ve Tapınak I'in depo odalarından yürütülen kazı çalışmalarında, bu siloların ya da depoların içerisinde herhangi bir arkeobotanik kalıntılara ulaşılamamış olması oldukça enteresandır. 2 Nolu Güney

⁷⁷¹ Koşay, H. Z. (1938). *Alacahöyük Hafriyatı 1936*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 177.

⁷⁷² Koşay, 1938, 178-179.

⁷⁷³ Neef, R. (2001). "Getreide im Silokomplex an der Poternenmauer (Boğazköy)- Erste Aussagen zur Landwirtschaft". *Archäologischer Anzeiger 2001*, Heft 3, 336; Seeher, 2006a, 42-43; Seeher, 2000, 301; Seeher, 2001a, 305; Seeher, 2001b, 339-340; A.B. Seeher-J. Seeher 1993, 24.

Havuzu'nun altındaki yer altı tahıl silosunun Erken Hitit Dönemine ait olması ve daha sonraki dönemde şehir planlayıcıları tarafından üzerine havuz yapıldığı için kullanım dışı kaldığı bilinmektedir. Ancak Tapınak I'deki depo odaları ve Büyükkaya'daki yer altı silosundaki tahıl ürünlerinin Hitit Devleti tarafından kontrollü bir şekilde mi yoksa Hititlerin yıkılışı sırasında mı boşaltıldığı konusu kazı hafirleri tarafından değinilmemiş bir konudur.

VII. 3. Boyalı Höyük

2004 yılında Boyalı Höyükte yürütülen kazılar sırasında bir insutu küpü içerisinde çok sayıda karbonlaşmış tahıl taneleri açığa çıkarılmıştır. Bu tahıl taneleri üzerinde yapılan analizler sonucunda elde edilen verilere göre mürdümük, arpa, çatal siyez buğdayı (emmer), burçak, bezelye, mercimek, yoğurt otu ve torilis-tip (maydonozgillerden) gibi bitkilerin varlığı tespit edilmiş ve bu bitki türlerinin Eski Hitit Dönemin'de depolandığı sonucuna ulaşılmıştır⁷⁷⁴. Diğer Hitit yerleşimlerinde ele geçirilen arkeobotanik örneklerde olduğu gibi Boyalı Höyük'te de yoğun şekilde arpa açığa çıkması, bu bitkinin Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyasında ne kadar önemli olduğu hakkında bize bilgiler sunmaktadır.

Boyalı Höyük'te yürütülen kazılar sırasında insutu bir kabın içinde bal ve çörek otu kalıntısı kimyasal analizler sonucunda ortaya çıkmıştır⁷⁷⁵. Matara biçimli kabın içinde tespit edilen bu bitkisel karışım günümüz Anadolu'sunda halen çeşitli hastalıkları iyileştirmeye yönelik şifa bulma amacıyla tüketilmektedir.

VII. 4. Kaman-Kalehöyük

Kaman-Kalehöyük kazılarında ele geçirilen 900'e yakın odun parçası üzerinde yapılan kimyasal analizler sonucunda Hitit Dönemi Kaman-Kalehöyük ve çevresinde meşe ağacı ormanlarının var olduğu ortaya çıkmıştır. Bu büyük ve geniş alana yayılan meşe

⁷⁷⁴ Sipahi, 2010b, 92.

⁷⁷⁵ Salih-Sipahi-Dönmez, 2009, 417; Erkut, S. (2011). "Hititler'de Arı ve Bal". *ACTA TURCICA*, Yıl III, S. 1/1, Ocak 2011, 37.

ormanları Hitit Dönemi'nden itibaren yoğun bir şekilde tahrip edilmeye başlanmış, bölge günümüzdeki ormansız hale dönüşmüştür⁷⁷⁶.

Kanan-Kalehöyük'te yapılan polen analizlerine göre M.Ö. 5000-3000 arasında bölgede çam, sedir, ardıç ve meşe ağaçları ağırlıklı olmak üzere yoğun orman alanları kaplıydı. Ancak M.Ö. 3000'li yıllardan sonra meşe ve sedir popülasyonunda ciddi bir azalma görülmeye başladı⁷⁷⁷. Bölgede Hitit hâkimiyeti ile başlayan büyük yapılaşma faaliyetleri, yoğun tarımsal üretimin artması ve buna bağlı olarak orman tahribatının hızlanmasına yol açmış, bölge günümüz step görünümüne doğru hızlı bir gidişat göstermiştir⁷⁷⁸.

VII. 5. Kuşaklı

Sivas ilinin 50 km. güneyinde yer alan Şarişsa kenti civarında yapılan polen analizleri sonucunda Bronz Çağında bölgenin bitki ve iklim karakteri günümüzdeki görünümünden oldukça farklıydı. M.Ö. 15. ile 14. yy. bölgede çam ve meşe ağaçları yoğun şekilde bulunmaktaydı. M.Ö. 1600'lü yıllardan itibaren bölgede insan yerleşimi, insan faaliyetlerine bağlı olarak ormanlarda azalma görülmeye başlamış, azalan orman alanları yerine misk otu, kazayağı gibi bitki türleri artarak bölge bozkır görünümüne girmeye başlamıştır. Orman alanları besi hayvanları için meraların açılması, inşaat faaliyetleri için hammadde temini ve tarım alanları tarafından yozlaştırılmıştır⁷⁷⁹.

Bronz Çağı merkezi Anadolu'sunun çevresi karbon analizleri ile aydınlatılmaktadır. Hititler zamanında odun temel tüketim kaynağıydı. Bundan dolayı Hititlerden itibaren Orta Anadolu Bölgesinde ağaç varlığı hızla azalmaya başladı çünkü Hititler ağaçlardan yakacak odun, günlük kullanım araç-gereçleri, inşaat-yapı faaliyetleri için hammadde ve lifli ağaçların kabuklarını soyarak hayvanları için yem üretimi yapıyorlardı. Orman varlığının günlük hayatın devamı için kullanılması Bronz Çağı kırsal yaşantısında hayati bir unsurdu. Ormanlardan kesilen ağaçlar Hitit mimari unsurlarının da şekillenmesinde belirleyici elamanlardandı. İnşaat için kullanılacak ağacın boyu odanın boyunu belirliyor, Kuşaklı'da

⁷⁷⁶ Yaman, 2012, 14.

⁷⁷⁷ Wright-vd., 2015, 221.

⁷⁷⁸ Nesbitt, 1993, 94-95; Kashima, K. (2006). "Palaeo-Environmental Change at Kaman-Kalehöyük, Central Anatolia, Turkey-Geo-Archeological Survey in 2004 and 2005". *AAS XV*, 178-179; Wright-vd., 2015, 225.

⁷⁷⁹ Dörfler-vd., 2011, 101.

en geniş odanın 6 m. genişliğinde olması bundan dolayıdır. Kuşaklı C Binası (75 x 65 m)'nin yapımı sırasında bölgedeki orman varlığı yoğun şekilde tahrip edilmiştir⁷⁸⁰.

Karbon testlerine göre Kuşaklı'daki yapılarda yoğun olarak çam ağacı kullanılırken Boğazköy'deki yapılarda meşe ağacı kullanılmıştır. Yapılan analizlerden anlaşılacağı üzere Boğazköy ve civarında meşe ağacı hakimken Kuşaklı ve civarında çam ağacı hakimdir⁷⁸¹.

Kuşaklı Tapınak C yapısının kuzey girişindeki mekânların birinde insitu durumda açığa çıkartılan çömlek, kâse ve testilerin içinde karbonlaşmış tahıl taneleri bulunmuştur. Bu tahıl taneleri üzerinde yapılan kimyasal analizlere göre ele geçirilen tahıl tanelerinin tamamına yakını arpa, çok az kısmı buğday olduğu belirlenmiştir. Kuşaklı D biçimli yer altı silosundan alınan örnekler üzerinde yapılan karbon analizlerine göre beş çeşit buğday, arpa, darı, mercimek, bezelye, çam fıstığı ve akdiken gibi bitkiler tespit edilmiştir⁷⁸².

VII. 6. Ortaköy

Ortaköy/Şappinuwa kazıları sırasında açığa çıkarılan binalardan ele geçirilen hatıl örnekleri üzerinde yapılan kimyasal analizler sonucunda yanmış şekilde günümüze ulaşan ağaç parçalarının Anadolu Sediri olduğu ortaya çıkmıştır. *KUB XXI 27 Vs. I 3-5*'te yer alan Kraliçe Puduhepa'nın Arinna Şehrinin Güneş Tanrısına ettiği duada "Hitit yurdunun dört bir yanını sedir ağaçlarıyla kaplı ormanlar haline getirdiğini" hakkında bize bilgiler veren çivi yazılı tablette geçen bu ifadenin doğruluğu arkeolojik verilerle doğrulanmaktadır⁷⁸³.

Günümüz Ortaköy/Şappinuwa'sı civarındaki bölgeler incelendiği zaman çivi yazılı tabletlere konu olan, arkeolojik kalıntılara dayanan büyük ve geniş alana yayılan sedir ormanlarından eser kalmamıştır. Bu bölgedeki geniş sedir ormanları tıpkı diğer Hitit şehirlerindeki ormanlar gibi Hititlilerce yoğun bir şekilde tahrip edilmeye başlanmış, bölge günümüzdeki ormansız hale dönüşmüştür.

⁷⁸⁰ Dörfler-vd., 2011, 103.

⁷⁸¹ Dörfler-vd., 2011, 104.

⁷⁸² Müller-Karpe, 2002, 471-472.

⁷⁸³ M. Süel, 1998, 561; Ertem, 1987, 87.

VIII. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Çağı Florası adlı Doktora tez çalışmamızda Hitit Dönemi Anadolu'sunda yetişen, yetiştirilen bitki isimlerinin yer aldığı filolojik metinler incelenerek, bu metinlerde yer alan bitkilere ait günümüze ulaşabilen arkeobotanik kalıntılar ve arkeolojik malzemeler incelenmiştir.

İnsanlık tarihinin bütünü incelendiği zaman floranın siyasi oluşumlar üzerindeki katkısı hemen göze çarpacaktır. İnsanlık tarihine yön veren büyük medeniyetler ve kültürlerin büyük çoğunluğu coğrafi ve florasal olarak zengin bölgelerde ortaya çıkmış, kutup bölgelerinde ya da çöller gibi yaşam şartlarının zorlu olduğu bölgelerde büyük uygarlıklar ortaya çıkmamıştır. Anadolu'da kurulmuş olan Hitit Devleti coğrafi ve florasal açıdan oldukça şanslı bir devlettir. Çünkü Asya ile Avrupa kıtaları arasında yer alan Anadolu Avrupa-Sibirya, Akdeniz ve İran-Turan Flora bölgesinde geniş bitki çeşitliliğine sahip, dünyanın beşinci zengin flora bölgesinde kurulmuştur. Anadolu coğrafyasının kendilerine sunduğu bu zengin bitki çeşitliliğinden faydalanan Hititliler kullandıkları bu bitkilerin adlarını metinlerine kaydetmişlerdir.

Anadolu'da kurulan ilk büyük siyasi organizasyon olan Hitit Devleti bir bölgeyi ya da şehri iskân açarken rast gele nüfus yerleşimi yapmıyor, belirli kriterlere göre bölge ya da kentleri iskâna açıyordu. Hitit şehir planlayıcıları bir bölgede şehir tasarlarlarken ilk önce yer altı tahıl silosu daha sonra da su havuzu ya da bara/gölet alanlarını belirleyerek kurmak istedikleri şehirleri oluşturuyorlardı. Hitit politikacıları ya da şehir planlayıcıları şehirlerde silo ve havuz gibi insan yaşamının devam edebilmesi için gerekli olan iki hayati unsuru gıda ile su ihtiyacını tasarlayarak kurdukları şehirlerin uzun ömürlü ve yaşamaya elverişli olmasına özen gösteriyorlardı. Bu büyük planlama organizasyonu için verilebilecek en iyi örnek Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen Kuşaklı/Şarişsa kentidir. Bu şehirde yapılan kazı çalışmaları sonucunda D biçimli yer altı tahıl silosu ve su barajı yapıldıktan sonra şehrin iskâna açıldığı tespit edilmiştir.

Alaca Höyük, Alishar, Boğazköy, Boyalı Höyük, Hüseyindede, Kaman Kale-Höyük, Kuşaklı, Maşathöyük, Ortaköy ve İnandıktepe gibi Hitit şehirlerinde yer altı tahıl siloları ya da depolama odalarının yer almasındaki en önemli unsur devletin yani kralın servetini oluşturan ürünlerin başkente gönderilmesi sırasında yaşanabilecek sıkıntıları en aza indirmek ve kralın birden çok şehirde servetinin korunmasını sağlamaktı. Bu uygulama aynı zamanda merkeze uzak bir eyalette olası büyük bir felaket yaşanması durumunda

merkezden gıda ya da tahıl gönderilmesi yerine eyaletteki Hitit kralına ait depo/silolardan anında müdahale edilmesine olanak vermektedir.

Hitit kralının kişisel serveti ve devletin kuraklık, kıtlık gibi kötü dönemlerinde güvencesi olan yer altı siloları oldukça güvenli bir şekilde inşa ediliyorlardı. Boğazköy Poternli Sur'un arkasındaki yer altı tahıl silosu, Boğazköy Büyükkaya'daki yer altı tahıl siloları, Kuşaklı Şarişsa kentinde yer alan, şehir surunun hemen arkasında inşa edilen D biçimli yer altı tahıl silosu ve Alacahöyük II. Kültür katlarına ait olan ve istinat duvarının hemen arkasında yer alan yer altı tahıl siloları incelendiği zaman bu siloların özellikle şehir sur duvarlarının arkasına güvenlik amaçlı inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yer altı tahıl silolarının şehir sur duvarı ya da Alacahöyük'te olduğu gibi istinat duvarının arkasına inşa edilmesi Hitit Şehirlerinin ortak bir plan ve proje sonucunda oluşturulduğu, inşa ve yerleşim faaliyetlerinin şehir planlayıcıları tarafından özenle hazırlandığının bir göstergesidir.

Kurulan yeni Hitit şehirlerindeki tahıl siloları ekonomideki büyümenin yanı sıra sistemli nüfus artışının da önemli bir göstergesiydi. Üretimin artması Hitit üretim imkânları çerçevesinde İç Anadolu'nun coğrafi şartlarına göre ekilen tarım alanlarının genişletildiği ve bu üretim için harcanılacak işgücünün büyümesi ile alakalıydı. Topraklarındaki verimliliğin artmasını isteyen Hitit Devleti savaşlardan ya da seferlerden getirdiği NAM.RA'ları çiftliklere dağıtıyor, bu yolla da boş arazileri tarıma kazandırarak verimin artması sağlıyor, devletin alacağı vergi miktarının artmasıyla da silo ve depolar daha fazla ürün ile doluyordu. Savaş esiri veyahut gönüllü göçmen olarak görülen NAM.RA'lar Hitit iskan politikasında önemli bir faktördür. Hatti ülkesine getirilen bu insanlar devletin arazilerinde, tapınağa ait çiftliklerde, tapınaklara ait iş yerlerinde ve ya devletin kendilerine verdiği ve üç yıllığına vergiden muaf tuttuğu arazilerinde çalıştırılıyordu.

Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası günümüzden çok farklı iklimsel ve florasal farklılıklara sahip olmamasına karşın, M.Ö. 1650-1250'li yıllarda bitki çeşitliliğinin günümüzdekinden çok daha zengin olduğu filolojik metinlerden ve arkeolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır. Hititlerden günümüze kadar geçen süreçte zengin Anadolu bitki örtüsü insan ve doğal felaketlerden ötürü yoğun şekilde tahribata uğramıştır. III. Hattuşili'nin eşi Kraliçe Puduhepa'ya ait KUB XXI 27 Vs. I 3-5'deki dua metninde Boğazköy ve civarını sedir ormanları ile kaplandığına dair bilgiler yer alırken günümüz Boğazköy ve civarında çam ağaçlarından seyrek ormansı doku görülmektedir. Hitit Devleti Anadolu coğrafyasında kurulan ilk büyük siyasi devlet organizasyonu olduğundan dolayı şehirleşme faaliyetleri

sırasında kurulan şehirlerin etrafındaki orman ve bitki örtüsüne yoğun zarar vermiştir. Kuşaklı kentinde yapılan arkeobotanik analizlere göre bu şehir kurulurken etrafında yoğun orman dokusu vardı, ancak kuşaklı şehri inşa edilirken etrafında yer alan yoğun orman dokusu inşa faaliyetleri ve tarım arazileri açılmak için tahrip edilmiştir.

Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Hitit Devleti'nin başkenti Boğazköy'de ele geçirilen çivi yazılı tabletlerde çok sayıda bitki ismi yer almaktadır. Tabletlerde yer alan bu bitki isimlerinin bir kısmı okunup günümüzdeki karşılıkları tespit edilebilmişken, bir kısmının ise günümüzdeki karşılıkları tam olarak çevrilememiştir. Hitit çivi yazılı tabletlerden günümüzdeki isim ve karşılıkları bilinen ağaçlar: üzüm, zeytin, incir, nar, elma, kaysı, kiraz, hurma, armut, muşmula, kızılçık, kuşburnu, badem, fıstık, defne, çam, fıstık çamı, meşe, sedir, ardıç, köknar, servi, söğüt, şimşir, abanoz, kavak, ılgın, mersin ve buhur; tarla bitkilerden arpa, buğday, yulaf, çavdar, karaburçak, susam, haşhaş, fasulye, bezelye, bakla, acı bakla, sarımsak, soğan, pırasa, pancar, kimyon, dereotu, tere, salatalık, kişniş ve hardal; çiçekli ve otsu bitkilerden ise Mekke pelesengi, kenevir, safran, aksırık otu, kekik, nane, su mercimeği, it üzümü, çöven otu, sabun otu, akrep otu, çördük, meyan, sedef otu, teke boynuzu yoncası, adam otu, gül, çiğdem, ay çiçeği, rezene, sütleşen otu, beyaz aksırık otu, aygün çiçeği ve sinirli ot'dur.

Hitit toplumunda ekonomik açıdan en çok değere sahip bitkiler arasında üzüm ve elma ilk sırada yer almaktaydı. Asma/üzümden elde edilen şarabın Hititliler için dini törenlerde tanrılar için sunu yapılmasında kullanılması ve günlük içecek olarak sevilerek tüketilmesinden dolayı Hitit Dönemi Anadolu coğrafyasında bağlar arazi bağış belgelerinde ve kanun maddelerinde sıkça yer almaktaydı. Elma ağacını yetiştirilmesi ise günümüz Anadolu'sunda olduğu gibi geniş coğrafi alanlarda ve sert iklim koşullarında rahatlıkla yetiştirilebilmesi ile açıklanabilmektedir.

Çivi yazılı tabletlerde karşımıza çıkan zeytin, hurma, nar ve fıstık ağaçları günümüzde Orta Anadolu Coğrafyasında iklimsel şartlardan dolayı yetişmemektedirler. Hitit Dönemi iklimsel değişimler incelendiği zaman günümüz iklimsel yapısı ile çok büyük bir iklimsel değişiklik görülmemesinden dolayı bu ağaçların Hitit Devletinin Güney, Batı ve Güneydoğu bölgelerinde yetiştiği ve meyvelerinin vergi ya da hediye olarak yaş veyahut kurutulmuş olarak başkente gönderildiği bu vesile ile tabletlere konu olduğu kanısını uyandırmaktadır.

Hitit kanunları içinde çok nadir görülen ölüm cezasının "*ekili bir tarla üzerine bir başkasının ekim yapması*" gibi bir suçtan ötür veriliyor olması Hititli yöneticiler ve halk

için tarımın ne kadar önemli olduğunun bir göstergesiydi. Hitit coğrafyasında en geniş ekim alanına sahip tarla bitkisi arpaydı. Arpanın Hititlerin en çok tükettiği içki olan biranın yapılmasında kullanılması, hayvan yemi olarak tüketilmesi ve çıkılan uzun seferlere ekmek ya da bulgur olarak götürülmesi arpayı en çok ekilen tarla ürünü yapıyordu. Arpadan sonra ekilen en yaygın tarla ürünü ekmek ve un yapımında kullanılan buğdaydı.

Hititlerde tarla ekiminin elle ya da sabanla yapıldığına dair herhangi bir arkeolojik veri günümüze ulaşmamıştır. Hitit uygarlığı ile çağdaş olan Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarında tarla tarımının her aşaması duvar resimlerinde ya da fresklerde betimlenmiştir. Hitit sanatında bu aşamalar betimlenmese dahi Alacahöyük, Boğazköy, Kaman Kale-Höyük, Kuşaklı, Boyalı Höyük ve Ortaköy gibi Hitit şehirlerinde ele geçirilen bronz oraklar, Yozgat tabletinde yer alan bilgiler ve Hitit yasalarındaki maddelere dayanarak Hititli çiftçilerin saban, orak gibi tarım aletlerini kullandıkları bilinmektedir.

Hitit siyasi yapısının güçlü olmasının altında yatan en önemli faktörlerden birisi gıda ve gıdaya yönelik kavramların devlet kontrolünde olmasıydı. Bireysel ve toplu üretimler devletin sorumluluğunda ya da denetimi altında yapılıyordu. Hitit devletine ait bağlar, bahçeler ve tarlalar siyasi mekanizmanın ve yasalar aracılığıyla hukukun kontrolündeydi. Hitit Devleti'nin merkezinden uzak şehirlerde yiyecek ve içeceklerin saklandığı depolar-ambarlar bulunmakta, bu depo/ambarlarının doldurulması, boşaltılması, korunması ve kollanmasından ^{LÚ}AGRIG (Vekilharç) 'ler sorumluydu. Çivi yazılı metinlere göre Eski Hiti Dönemi'nden itibaren kurulmuş olan bu sistem Ankuwa, Hatti, Karahna, Nerik, Tapika, Durmitta, Tuwanuwa, Zallara, Zalpuwa, İnandık, Hanhana, Katapa gibi şehirlerinde uygulanıyor, bu şehirlerde Hattuşa'yı temsil eden ^{LÚ}AGRIG/ABARAKKU'ların varlıkları biliniyordu.

Kınık vazosu üzerinde tez konumuzla ilgili olarak kutsal hayat ağacı betimlemesi ve benzerlerini Acemhöyük Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlendirilen mühürler üzerinde gördüğümüz çiçek betimlemeleri yer almaktadır. Kınık vazosu üzerindeki av sahnesi ve hayvan üslupları Alacahöyük'te Sfenksli kapının iki yanında yer alan ortostatlarında kral ve kraliçe bir platform üzerinde duran Fırtına Tanrısının boğasına sunu yaptığı sahne ile başlayan, av sahneleri ile devam eden *AN.TAĦ.ŠUM^{SAR}* bayramı ile ilişkilendirilen ortostatlarla büyük benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik bize Hitit sanatını ortak ustalar tarafından ortak bir sanat geleneği ile yapıldığını göstermektedir.

Yazılıkaya açık hava tapınağı A odası ana sahnede Tanrılar alayında yer alan 40 numaralı yüksek sivri külahlı, kısa etekli ve önü açık pelerinli, kirli sakallı, belideki

kemerin arkasında hançeri görülen sol elinde bir bitki tutan tanrı betimlenmiştir. Elinde bitki motifi taşıyan *‘Halki’* ya da *Kumarbi* olduğu düşünülen bu tanrının Tanrılar alayında ana sahnede betimlenmesi bitkilerin insan yaşantısında hayati bir öneme sahip olduğunu ve bitkilerin insanlara tanrıların bir armağanı olduğunu hatırlatmak için tasvir edilmiş olabilir.

Dini törenlerde tanrılara içki sunmak için hazırlana metal ya da kilden yapılan ritonlar şeklinin verildiği tanrıya adanırlardı. Günümüze kadar ulaşabilen rithon örnekleri arasında en dikkat çekici olanlarından bir tanesi de New York Metropolitan müzesi Schimmel koleksiyonunda yer alan ve satın alma yolu ile getirilmiş olan, Anadolu kökenli olduğu bilinen, M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirilen gümüş geyik ritondur. Bu riton üzerinde yer alan sahnenin en yakın benzeri İstanbul Arkeoloji Müzesi’ndeki küp parçaları üzerinde yer alan mühür baskısında görülmektedir. Hitit sanatının ortak bir kültürün parçası olduğunun en güzel örneklerinden olan gümüş riton üzerinde yer alan geyik üzerinde duran tanrı figürünü tıpa tıp benzerini “Yeni Köy’de” ele geçirilen bir plaka üzerinde görmekteyiz. Aynı zamanda Konya Karahöyük, Alishar ve Kültepe höyüklerinde ele geçirilen üzüm salkımı şeklinde kilden yapılmış ritonlar da Hitit Sanatı’nın ortak bir usluba sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Boyalı Höyük kazılarında matara içinde bal ile karıştırılmış olarak ele geçirilen çörekotunun Hititlilerce şifa ya da bir takım hastalık/rahatsızlığın tedavisi amacıyla kullanılıyor olması, bu uygulamanın günümüz Anadolu’sunda da bal, süt veyahut başka bitkilerle karışımı ile sürdürülmesi Hititlerde günümüze kalan kültürel miraslar arasında yer almaktadır.

Hitit ekonomisinin temeli günümüz Anadolu’sunda olduğu gibi tarıma dayanmaktaydı. Bir tarım toplumu olan Hititlerin yasalarında tarımla ilgili önemli maddeler bulunmaktaydı. Tarım alanındaki maddeler genellikle yolsuzlukların cezalandırılması, ortaya çıkan zararların karşılanması ve suçun tekrarlanmasını önlemeye yönelikti. 200 maddeden oluşan Hitit yasalarında 46 maddenin tarım, tarımsal üretim ve ya flora ile ilgili olması tarımın o dönemdeki önemi hakkında bize bilgiler sunmaktadır. Hitit yasalarındaki tarımsal üretim ya da tarımla ilgili maddeler incelendiği zaman maddelerin gayet açık ve net olduğu, işlenen suça karşı verilecek cezaların kesin bir şekilde belirli olduğu, mağduriyet yaşayan kişinin mağduriyetinin giderilmesine yönelik müeyyidelerin olduğu görülecektir.

Anadolu’da birden çok kültürün sentezi olarak ortaya çıkan Hitit Devleti’nin büyü ritüellerine ve fal metinlerine bakıldığı zaman da bu sentez kendini göstermektedir. Hitit

büyü ritüellerinin ve fal metinlerinin gelişiminde Anadolu'nun yerli gelenekleri, Kaniş-Kültepe, Hurri, Kizzuwatna, Arzawa, Luwi ve özellikle Babil Kültürlerinin katkıları yoğun şekilde kendini göstermektedir. Hitit toplumunda fal ve büyü hastalıkların tedavisinde, hastalıkların teşhisinde, tedaviyi yapacak hekim belirlenmesinde, hayvanlar arasında görülen salgın hastalıkların sebepleri ve tedavisinde, suçluların tespitinde, kral ve kraliçenin sinirinin alınmasında, bina yapımında, evliliklerde, aile üyeleri arasındaki maddi ve manevi sıkıntılarda, askeri seferlerin yönleri ve sonuçlarının nasıl olacağına dair tahminlerde, depremler, kasırgalar ve kuraklıklar gibi alanlarda kullanılıyordu.

Hitit Dünyasında fal ve büyü işlerine yoğun talep olduğundan dolayı kanun koyucular fal ve büyü ile ilgili yasal düzenlemeler yapmışlardır. Bazı fal ve büyü işlerinden alınacak ücretlerin taban fiyatları yasalarda yer almış, yine fal ve büyü işlerinin kötü amaçlar kullanılmasını engellemek için yasalara caydırıcı maddeler konulmuştur.

Hitit büyü ritüelleri arasında en çok görülen uygulamalar arasında yer alan günah keçisi ve analogi büyü (yer değiştirme büyü) Hititlerden günümüze kadar ulaşmış kültürel miraslar arasındadır. Günümüz Anadolu'sunda büyü amaçlı olmasa dahi kötü giden bir durumun ya da bir olumsuzluğun nedeninin bir kişiye veyahut bir olaya bağlanması durumunda, kişinin ya da nesnenin "günah keçisi" ilan edilmesi ve bu deyim halk arasında sıklıkla kullanılması günah keçisi uygulamasına; bir isteğimizin tanrı tarafından yerine getirilmesi için isteğimizin kabulü için yer değiştirdiğimiz canlı hayvanın adak olarak tanrıya sunulması ise Hititlerden bize miras kalan bir kültürün parçasıdır.

Hitit tıp ve eczacılığıyla ilgili başkent Hattuşa'da ele geçirilen tabletler incelendiği zaman büyü ritüelleri ve fal metinlerindeki birden çok kültürden etkileşimin benzer bir durum karşımıza çıkmaktadır. Hitit tıp ve eczacılığı Anadolu'nun yerli toplumlarından, Mısır ve Babil uygarlıklarından etkilenmişlerdir. Günümüz teknolojisi ve bilgi birikiminin imkânlarından oldukça uzak olan Hititli tabipler ve eczacılar günümüzde kimine göre "kocakarı ilaçları" kimine göre ise "alternatif tıp" olarak bilinen doğanın kendilerine sundukları, uzun yıllar kullanılmalarının verdiği tecrübe ve birikimin eseri olan bitkisel karışımlardan hazırladıkları ilaçları tedavi amacıyla kullanıyorlardı.

Orta Anadolu coğrafyasında kurulan ve kısa süre içerisinde Batı, Güney, Güney Doğu Anadolu ve Suriye bölgelerine hâkim olan Hititler feth ettikleri bu bölgelerin kültürlerini benimseyerek kendi kültürleri ile sentezlemişlerdir. Bu çok kültürlü sentez kendin en güzel şekilde Hitit Dininde göstermiş bu sentezden dolayı Hititlere 1000 Tanrılı halk denilmiştir. Anadolu coğrafyasında kurulan Hitit Devleti'nin tarımsal üretiminde doğa

olayları, iklim ve hava şartları etkili olduğundan dolayı Hitit Panteonunda Hava ve Güneş Tanrılarının ilk sırada yer alması şaşılacak bir durum değildir.

Başken Boğazköy’de ele geçirilen çivi yazılı tabletlerin önemli bir kısmı bayram törenleri ile ilgilidir. 165’in üzerinde bayram töreninin kutlanıldığı Hitit dünyasında bayramlar sadece tanrıları memnun etmek, onların rızasını kazanmak, ülkede bolluk ve bereketin olması, tanrıların hanedan mensuplarına uzun ve sağlıklı bir ömür vermesi, vb. gibi amaçlarla kutlanılmıyordu. Hitit kralının Başrahip olarak yönettiği ve ülkesinin değişik kentlerinde kutladığı bayramlar, kralın tanrıdan aldığı yönetim gücünü halka göstermesi ve kendi iktidarını meşrulaştırma aracı olması bakımından oldukça önemli günlerdi. Ayrıca kral bu bayram kutlamaları sırasında ülkesindeki şehirleri dolaşarak yönettiği insanlar üzerinde mutlak hâkimiyetini hissettiriyordu. Bu kutlamalar sırasında tanrılara sunulmak üzere tapınaklara getirilen kurban malzemeleri, tapınaklarda ciddi bir ürün ya da sermaye birikmesine olanak sağlıyor, bu da Hitit kralının ikdisadi açıdan daha da güçlenmesini sağlıyordu.

Bayram kutlamaları ile ilgili olan ve Boğazköy, Ortaköy ve Maşathöyük gibi şehirlerde açığa çıkartılan çivi yazılı tabletlerde yer alan AN.TAḪ.ŠUM^{ŠAR} ve Purulliya-bayram törenleriyle ilgili arkeolojik tasvirler Eski Hitit Dönemi’ne tarihlendirilen İnandık, Bitik, Eskiypar ve Hüseyindedede vazoları üzerindeki sahnelerin yanı sıra Alacahöyük’te Sfenksli Kapı’nın yanında yer alan kaya kabartmalarında da görülmektedir.

Mitoslar insanoğlunun uzun yıllar yaşadıkları kıtlıklar, kuraklıklar ve zor doğa olaylarını tanrı veya tanrıçalara bağlaması; anlamlandıramadıkları doğa olaylarını doğaüstü güçlerle ilişkilendirmeleri sonucunda ortaya çıkmışlardır. Hitit mitosları incelediği zaman karşımıza en çok çıkan konu bir tanrının öfkelenerek ülkesini terk etmesi sonucunda ülkede ortaya çıkan kıtlık, kuraklık ve hayvan hastalıklarının görülmesi; tanrının çeşitli ritüeller sonucunda ülkesine dönmesi ile ülkede yaşanan bolluk, bereket ve ülkenin refaha kavuşması olayıdır. Temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğu ve üretim şartlarının iklimsel şartlara bağlı olduğu bir ortamda mitoloji metinlerinde bu konunun sıklıkla işlenmesi gayet doğal bir durumdur.

Hannahanna mitosunda ve Tanrıça İnara’nın Kayboluşu mitosunda yer alan tanrının önünde duran çam ağacı ve çam ağacında asılı duran av çantası motifi Hitit tasvirli sanat eserlerinde işlenen sahneler arasındadır. New York Metropolitan Müzesinde sergilenen gümüş geyik rithonu üzerinde yer alan palmiye ağacı önünde asılı duran av çantasıyla mitostaki unsurlara benzerlik göstermektedir. Filoloji metninde detaylı bir şekilde

anlatılan bir sahnenin arkeolojik bir malzemenin üzerinde yer alması Hititli sanatçıların ortak bir kültür dünyasına sahip olduğu ya da ortak bir sanatsal eğitim aldığına dair önemli bir göstergedir.

Hattuşa'da ele geçirilen ve tabletin baş kısmının kırık olmasından dolayı hangi Hitit Kralı tarafından ve hangi şehrin Kale Kumandanına gönderildiğini bilmediğimiz fermanda, fermanın gönderildiği şehirdeki siloların/depoları düzenli olarak bakımdan geçmesi, olası bir düşman saldırısında tarım işçilerinin ve hayvanların korunması, üzüm hasat zamanı Kaška saldırısına karşı hasat yapılacak bölgede önlemler alınması, kırsal alandaki bahçelerin hayvanlara karşı çit ile çevrilerek korunması gibi emirler yer almaktadır. Bu ferman vasıtasıyla başkent Hattuşa'da ikamet eden Hitit Kralının bir Hitit şehrindeki silolar, tarım işçileri, bağlar, bahçeler ve tarlalarla yakından ilgilenmesi tarımın ve tarımsal üretimin önemi hakkında bize fikir sunmaktadır.

Hitit kaybolan tanrı mitoslarında gövdesinden ritüellerde kullanmak için kapı yapıldığı, çiçeklerinin beyaz meyvesinin kırmızı olduğu ve meyvesinin su ile karıştırılıp sakinleştirici, teskin edici etkisi olarak kullanıldığı, ağacın dikenli olduğu, dere ve vadi boylarında yetiştiği gibi bilgilere ulaşılan bitkinin “*Kuşburnu ağacı/ ^{GIS}hat(t)alkešna-*” olduğu çeşitli biliminsanları tarafından öne sürülmüştür. Ancak Kuşburnu ağacı tepelik engebeli, susuz alanlarda yetişebilme özelliğinden dolayı tabletlerde geçen *^{GIS}hat(t)alkešna-* ağacının dere ve vadi kenarlarında yani gölgeli, bol sulak alan isteyen bir bitki olmasından dolayı, özellikle İç Anadolu bölgesinde yetiştirilen Gilaburu (Dağdağan ağacı, Geleboru, Gildar) ağacı olması olasılığı bizce daha mümkündür.

“Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Çağı Florası” adlı doktora tez çalışmamız ile günümüzden yaklaşık 3500 yıl önce Anadolu Coğrafyasında yaşamış olan Hitit Devleti Dönemi Anadolu’sunun florasına ışık tutmaya çalıştık. Tez çalışmamızı hazırlarken Orta Anadolu’da kurulmuş Hitit Şehirlerinde yürütülen kazı çalışmalarına ait son yayınları takip ederek, güncel bilgi ve belgelerden veriler, sonuçlar çıkarmaya çalıştık. Yapmış olduğumuz bu çalışma ile bizden sonra Hitit Florası çalışmak isteyen araştırmacılar için önemli bir yol açmış bulunmaktayız. Hitit Şehirlerinde devam eden kazılar sayesinde ilerleyen yıllarda yeni bulgular ve belgelerin açığa çıkması ile Hitit Florası hakkında yapılacak çalışmaların artacağını umut etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Akaydın, G., Torlak, H., Akbaş, F. (2014). *Anadolu Kültüründe Bitkiler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Akdoğan, R. (2007). “Bayram Törenine Ait Çivi Yazılı Hititçe Bir Tablet Parçası”. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yıllığı*, 163-178.
- Akın, G., Özkoçak, V., Gültekin, T. (2015), “Geçmişten Günümüze Geleneksel Anadolu Mutfak Kültürünün Gelişimi”. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, S. 30, 33-51.
- Akok, M. (1981). “Alacahöyük 1979 Yılı Kazı çalışmaları”. *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt (11-15 Şubat 1980), 81-83.
- Akşit, İ. (1981). *Hititler*. İstanbul: Sandoz Yayınları.
- Aktüre, S. (2004). *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akurgal, E. (2003). *Anadolu. Kültür Tarihi*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Albayrak, A., Solak, M., Uhri, A. (2008). *DeneySEL Bir Arkeoloji Çalışması Olarak Hitit Mutfağı*. Metro Kültür Yayınları.
- Alp, S. (1949). “Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA’lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı”. *Belleten*, C. 50/S. 49-52, 245-270.
- Alp, S. (1952). “Hitit Devletinin İç Bünyesi”. *IV. Türk Tarih Kongresi*, 38-45.
- Alp, S. (1954). “Karahöyük Kazısı”. *Belleten Haberler*, C. XVIII/S. 71, 402-404.
- Alp, S. (1961). “Karahöyük Kazısı”. *Belleten Haberler*, C. XXV/S. 99, 523-524.
- Alp, S. (1988). “Konya-Karahöyük 1988 Kazısı”. *Höyük*, S. 1, 21-24.
- Alp, S. (1990). “Konya-Karahöyük 1988 Kazısı”. *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı (18-23 Mayıs 1989)*, C. I, 275-279.
- Alp, S. (1992). “Konya Karahöyük 1990 Kazısı”. *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1991)*, C. I, 331-317.
- Alp, S. (1993). “Konya-Karahöyük 1991 Kazısı”. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1992)*, C. I, 301-305.
- Alp, S. (1994a). *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Alp, S. (1994b). “Konya-Karahöyük 1992 Kazısı”. *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1993)*, C. I, 269-272.
- Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu’da Üzüm ve Şarap*. Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları.
- Alp, S. (2002). *Hitit Güneşi*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Alp, S. (2011). *Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Alparslan, M. D. (2003). Hititler Dönemi’nde Esnaf ve Zanaatkârlık”. *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, 37-48.
- Alparslan, M. D. (2009a). “Hitit Dini ve Tanrıları”. *Instrumenta Linguarum Antiquarum I*, 119-127.
- Alparslan, M. D. (2009b). “Hitit Mitolojisi’nin Ana Hatları”. *Instrumenta Linguarum Antiquarum I*, 128-132.
- Alparslan, M. D. (2010). “Arkeo-Coğrafya, Hitit Tarih Sahnesi”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 15, 86-95.
- Alparslan, M. (2010). *Eski Anadolu’da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Alparslan, M. D. (2013). “Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, 506-519.
- Alparslan, M. (2013). “Hitit Devletinde Ticaret”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mayıs-Haziran 2013*, S. 33, 58-83.
- Ar, M. S. (1943). “Etiler’de Bahar Bayram Törenleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, 57-63.
- Archi, A. (1984). “Anatolia in the Second Millennium B.C.”. *Ciculation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East (IncGraec 82)*, 196-204.
- Arıkan, Y. (1998). “A Study on Hittite Religion”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 38/S. 1-2, 271-285.
- Arıkan, Y. (2003). “Hitit Çivi Yazılı Kaynaklarında ^{LÚ}Zilipuriatalla- Görevlisi”. *Archivum Anatolicum*, S. VI/2, 1-26.

- Arık, R. (1933). "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı". *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, S. I, 18-63.
- Arık, R. (1936). *Türkiye'de 1935 Yılındaki Arkeoloji İşleri*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Arık, R. (1938). *Türkiye'de 1936 Yılındaki Arkeoloji İşleri*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Arık, R. O. (1939). "Anadolu'nun En Garp Eti İstasyonu Karaoğlan Höyüğü". *Belleten*, C. III/S. 9-12, 27-42.
- Arık, R. O. (1948). "Karaoğlan Höyüğü Bakır Çağı Mimarlığındaki Özellikler". *III. Türk Tarih Kongresi*, 47-54.
- Arsebük, G. (1983). "Dünden Bugüne Arkeoloji". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul.
- Atalay, İ. (1994). *Türkiye Coğrafyası*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Atalay, İ., Mortan, K. (1997). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Atalay, İ. (2000). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Avcı, M. (1993). "Türkiye'nin Flora Bölgeleri ve "Anadolu Diagonali"ne Coğrafi Bir Yaklaşım". *Türkiye Coğrafya Dergisi*, S. 28, 225-248.
- Avcı, M. (2005). "Çeşitlilik ve Endemizm Açısından Türkiye'nin Bitki Örtüsü". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S. 13, 27-55.
- Ay, E. (2005). "Eskiçağ Mezopotamiasında Madenin Kullanılması ve Ticaretine Dair Bir Projeksiyon". *İDOL Arkeologlar Derneği Dergisi, Nisan-Mayıs-Haziran 2005, Yıl: 7, S. 25, 12-19.*
- Aytaçlar, P. Ö. (2018). "Anadolu'da Değişmeyen İnanç ve Ritüeller". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mart-Nisan 2018*, S. 62, 60-65.
- Aytuğ, B. (1970). "Arkeolojik Araştırmalar Işığı Altında İç Anadolu Stebi". *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi Series A-1*, 127-143.
- Bachhuber, C. (2012). "The Anatolian Plateau". *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, 575-595.
- Bahar, H. (2009). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Konya: Mesa Yayıncılık.
- Bakır, A. (2017). "Eskiçağda Tababet Kültürü ve Çalışmaları". *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 8, 21-45.

- Balaban, A., Yeğın, H., Benli, E., Yavuz, O. (1981). "Türkiye'de İklim, Toprak, Su, Bitki ve Hayvan Varlığı Potansiyeli". *Türkiye II. Tarım Kongresi (19-22 Ekim 1981)*, 37-46.
- Balcıoğlu, B. (1990). "Bir Hitit Bayramı (EZEN hadauri-) Hakkında Bazı İzlenimler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 34/S. 1-2, 5-10.
- Balkan, K. (1955). *Kaniş Karumunun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Balkan, K. (1973). **İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi**, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Araştırma Vakfı Yayınları.
- Baltacıoğlu, H. (1996-1997). "Alacahöyük 1995 Yılı Kazıları". *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1996)*, C. I, 353-361.
- Baltacıoğlu, H. (2004). "Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Hattuša ile Arinna Arasındaki Uzaklık". *Archivum Anatolicum*, C. 7/ S. 2, 13-47.
- Baltacıoğlu, H. (2007). "Yazılı Kaynakların ve Arkeolojik Verilerin Işığında Eski Hitit Sanatında Bir Kent Modelinin Tanımı". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yılığı*, 385-437.
- Bass, F. G. (1986). "Underwater Excavation of The Ulu Burun Shipwreck". *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 1986)*, C. II, 291-302.
- Bass, F. G. (1988). "Excavation at Ulu Burun (Kaş) 1987 Campaign". *X. Kazı Sonuçları Toplantısı (23-27 Mayıs 1988)*, C. I, 307-321.
- Baytop, T. (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Beckman, G. (1982). "The Anatolian Myth of İlluianka". *JANES*, Vol. 14, 11-25.
- Beckman, G. (1989). "The Religion of the Hittites". *Biblical Archaeologist (June/September)*, 98-105.
- Beckman, G. (2018). "Antik Yakın Doğu'da Diplomasi, Savaş ve Antlaşmalar". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Ocak-Şubat 2018*, S. 61, 18-27.
- Birecikli, F. (2010). "Ana Hatlarıyla Friglerde Din". *Gazi Akademik Bakış*, C. 4/S. 7, Kış 2010, 215-232.
- Bittel, K. (1935). *Boğazköy I; Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt*. Berlin.

- Bittel, K. (1938). *Boğazköy II; Die Untersuchungen Hethitischer Architektur*. Berlin.
- Bittel, K. (1970). *Hattusha. The Capital of the Hittites*, New York: Oxford University Press.
- Bittel, K. (1972). *Boğazköy Rehberi*. Ankara: Ankara Arkeoloji Müzesi Yayınları.
- Brandau, B., Schickert, H. (2004). *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Bryce, T. R. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Bryce, T. R. (2005). *The Kingdom of The Hittites*, New York: Oxford University Press.
- Bryce, T. R. (2011). "Hittite State And Society". *Insights Into Hittite History And Archaeology, Colloquia Antiqua*, S. 2, 85-97.
- Bryce, T. R. (2016). "Tunç ve Demir Çağlarında Anadolu'da Göçler". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Kasım-Aralık 2016*, S. 54, 60-75.
- Burde, C. (1974). *Hethitische Medizinische Texte*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag Publish.
- Carter, C. (1988). "Athletic Contests in Hittite Religious Festivals". *JNES*, Vol: 47, No: 3, 185-187.
- Cesur, S. Ç. (2016). "Hitit Ritüellerinde Şiddetin Kutsallaştırılması". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mayıs-Haziran 2016*, S. 51,40-49.
- Ceylan, A. (1988). *Tarla Tarımı*. İzmir: Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.
- Collins, B. J. (2007). *The Hittites And Their World*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Collins, B. J. (2015). "Hitit Dünyasında Hayvanlar". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mart-Nisan 2015*, S. 44, 90-101.
- Collon, D. (1995). *Ancient Near Eastern Art*. London: Published for the Trustees of the British Museum by British Museum Press.
- Çakmak, D. (2013). *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.

- Çetin, C. (2006). “Anadolu’da Bereket Kültü Ve Anadolu Türk Köylüsü Seyirlik Oyunlarına Yansımaları”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 46/S. 1, 189-210.
- Çevik, N. (2007). “Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar”. *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan-Festsschrift in Honor of Belkıs Dincol and Ali Dincol*, 175-178.
- Çınaroğlu, A., Genç, E. (2000). “Alaca Höyük 1998 Yılı Kazı Çalışmaları”. *21. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1999)*, C. I, 327-334.
- Çınaroğlu, A., Genç, E. (2002). “Alaca Höyük 1999-2000 Yılı Kazı Çalışmaları”. *23. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2001)*, C. I, 427-434.
- Çınaroğlu, A., Genç, E. (2003). “Alaca Höyük 2001 Yılı Kazı Çalışmaları”. *24. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2002)*, C. II, 509-518.
- Çınaroğlu, A., Genç, E. (2004). “Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları, 2002”. *25. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs- 2003)*, C. I, 279-288.
- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2006). “2004 Yılı Kastamonu- Kınık Kazısı”. *27. Kazı Sonuçları Toplantısı (30 Mayıs-3 Haziran 2005)*, C. I, 7-18.
- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2007). “2005 Alacahöyük Kazısı”. *28. Kazı Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 2006)*, C. II, 305-316.
- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2008). “2006 Yılı Kastamonu - Kınık Kazısı”. *29. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2007)*, C. II, 513-524.
- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2010). *Atatürk ve Alaca Höyük*. Ankara: Ekici Form Ofset Matbaacılık.
- Çınaroğlu, A., Çevik, D. (2013). “Alaca Höyük”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, 196-207, İstanbul.
- Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- Darga, M. (2013). *Anadolu’da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Darkot, B. (1958). *Türkiye İktisadi Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Davis, P. H. (1965). *Flora of Turkey And The East Aegean Islands. Vol. I.*, 1-28, Chicago: Michigan University Press.

- Demir, A. (2009). “Küresel İklim Değişikliğinin Biyolojik Çeşitlilik ve Ekosistem Kaynakları Üzerine Etkisi”. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, C. 1/S. 2, 37-54.
- Demirci, S. (2007). **Buğday-Arpa Tarımı**. Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları.
- Demirel, S., Sevim, U. (2012). “Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 6, 200-211.
- Deniz, A (2015). “Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Yaşantısı”. *Turkish Studies*, Vol. 10/2 Winter, 235-248.
- Dinçol, A. M. (1982). “Hititler”. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 1, 17-120.
- Dinçol, A. M. (1985). “Aşhella Ritüali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”. *Belleten*, C. XLIX/S. 193, 1-40.
- Dinçol, A., Dinçol, B. (2006). “İki Farklı Dünya’nın Buluştuğu Noktada Bir Anadolu İmparatorluğu: Batı ve Doğu Arasındaki Arabulucu Hititler”. *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Edt. Ü. Yalçın-C. Pulak- R. Slotta, 213-220, Bochum.
- Dinçol, A. (2009). “Hitit Yasalarını Ana Çizgileri”. *Instrumenta Linguarum Antiquarum I*, 107-118.
- Dinçol, B. (2013). “Hitit Yasaları”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, 520-533.
- Doğan, E. (2012). *Hitit Hukuku Belleklerdeki “Kayıp”*. İstanbul: Fam Yayınları.
- Dörfler-vd. (2011). “Environment and Economy in Hittite Anatolia”. *Insights Into Hittite History and Archaeology, Colloquia Antiqua*, Vol. 2, 99-124.
- Drake, B. L. (2012). “The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages”. *Journal of Archaeological Science* 39, 1862-1870.
- Durnford, S. P. B., Akeroyd, J. R. (2005). “Anatolian Marashanha and Many Uses of Fennel”, *Anatolian Studies*, Vol. 55, 1-13.
- Eğilmez, M. (2005). *Hitit Ekonomisi*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

- Emre, K., Çınaroğlu, A. (1993). “A Group of Metal Hittite Vessels From Kınık-Kastamonu”. *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Edt. M. J. Mellink-E. Parado-T. Özgüç, 675-715, Ankara.
- Emre, K. (2002). “Kaya Kabartmaları, Steller, Ortastatlar Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 487-492.
- Emre, K. (2012). “Maşat Höyük (1945, 1973-1984)”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 235-240.
- Erginöz, G. Ş. (1999). *Hititlerde Anatomi ve Tıp*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Erginöz, G. Ş. (2018). “Mısır ve Hitit Ordularında Savaş Arabaları”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi Ocak-Şubat 2018*, S. 61, 50-59.
- Eren, E. (2005). *Geçmişten Günümüze Anadolu’da Bira*. İstanbul: Bileşim Matbaası Yayınları.
- Erkut, S. (1990). “Hititlerde Tuz ve Kullanımı”. *Belleten*, C. LIV/S. 209, 1-7.
- Erkut, S. (1998). “Hititlerde AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine bir İnceleme”. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (16-22 Eylül)*, 189-195.
- Erkut, S. (2008). “Konya Karahöyük’te Ele Geçen M.Ö. II. Binyılın İlk Çeyreğinden Buğday Örneği”. *Belleten*, C. LXXII/S. 263, 1-7.
- Erkut, S. (2011). “Hititler’de Arı ve Bal”. *ACTA TURCICA*, Yıl III, S. 1/1, Ocak 2011, 36-39.
- Erkut, S., Reyhan, E. (2012). “Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler”. *ACTA TURCICA*, S. IV/1, 80-86.
- Ertem, H. (1964). “GİŞERİN “Sedir Ağacı” ve İdyogramın Hurrice Okunuşu Hakkında”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXII/S. 3/4, 129-134.
- Ertem, H. (1972). “Çivi Yazılı Metinlere Göre “Hititlerde Tarla Tarımı”. *VII. Türk Tarih Kongresi*, 84-89.
- Ertem, H. (1987). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Florası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Ertem, H. (2003). “Hattiler ve Hititler Dönemi’nden Eski Türklere, Osmanlılar’a ve Günümüz Anadolu’suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-I”. *Archivum Anaticum*, C. VI/S. 2, 39-72.
- Ertem, H. (2004). “Hattiler Ve Hititler Dönemi’nden Eski Türkler’e, Osmanlılar’a ve Günümüz Anadolu’suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-II”. *Archivum Anaticum*, C. 7/S. 2, 49-63.
- Ersoy, A., Reyhan, E. (2001). “Hitit Devleti’nin Siyasi Gücü ile Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler”. *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, 115-133.
- Erol, O. (1963). “İç Anadolu’da Haymana Tuzgözü Çevrelerinin İklimi Hakkında”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXI/S. 3-4, 1-10.
- Ertuğ, F. (1999a). “Örenlerin Bitkisi Üzerlik”. *Bilim ve Teknik*, S. 379, 88-90.
- Ertuğ, F. (1999b). “Plant, Animal and Human Relationships in the Folk Medicine of Turkey”. *Herbs, Humans and Animals Proceedings of the International Seminar, Coreglia (8-9 Mayıs 1999)*, 45-63.
- Ertuğ, F. (2000a). “Baharın Müjdecisi: Çiğdem (Crocus) ya da AN.TAH.ŞUM^{ŞAR} Hititler Devri Anadolu Florasına Küçük Bir Katkı”. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S. 3, 131-144.
- Ertuğ, F. (2000b). “Linseed Oil and Oil Mills in Central Turkey Flax/Linum and Eruca, Important Oil Plants of Anatolia”. *Anatolian Studies*, Vol. 50, 171-185.
- Forlanini, M. (1998). “The Ceography of Hittite Anatolia in the Light of the Recent Epigraphical Discoveries”. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 217-222.
- Garstang, J., Gurney, O. R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Gavaz, Ö. S. (2012). *Hitit Krallarının Kült Gezileri*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Gavaz, Ö. S. (2013). “Hititlerden Günümüze Halk İnanışları”. *Çorum ve Kültür*, s. 17-28, Çorum.

- Gavaz, Ö. (2014). "Hititlerin Bin Tanrılı Yolculuğu: Hac". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Eylül-Ekim 2014*, S. 41, 50-63.
- Gavaz, Ö. S. (2018). "Hitit Toplumunda Tanrılar ve Ritüeller". *Aktüel Arkeoloji Dergisi Mart-Nisan*, S. 62, 40-47.
- Gezgin, D. (2010). *Bitki Mitosları*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Gonnet, H. (1975). "Zippalanda Şehri Fırtına Tanrısının İlk ve Sonbahar Bayramları Ritüeli". *Anatolia/Anadolu*, S. 19, 163-164.
- Gonnet, H. (1981). "Remarques Sur Un Geste Du Roi Hittite Lors Des Fêtes Agraires". *BCILL 21: HETHITICA*, Vol. IV, 79-94.
- Gorny, R. L. (2000), "Environment, Archaeology, and History in Hittite Anatolia". *Across the Anatolian Plateau Readings in the Archaeology of Ancient Turkey, the Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 57, 43-58.
- Göetze, A. (1938). *The Hittite Ritual of Tunnawi*. New Haven: American Oriental Society Press.
- Gözcelioğlu, B. (2008). "Çölleşiyor muyuz? Çölleşme, İç Anadolu ve Türkiye". *Bilim ve Teknik Eylül 2008*, 84-88.
- Gurney, O. R. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford: Published for the British Academy by Oxford University Press.
- Gurney, O. R. (1992). "Hittite Geography: Thirty Years on". *Sedat Alp'a Armağan Festschrift Für Sedat Alp, Hittite And Other Anatolian And Near Eastern Studies In Honour Of Sedat Alp*, Edt. H. Otten-E. Akurgal-H. Ertem-A. Süel, 213-221, Ankara.
- Günel, N. (2013). "Türkiye'de İklimin Doğal Bitki Örtüsü Üzerindeki Etkileri". *ACTA TURCICA*, Yıl V/S. 1, 1-22.
- Güterbock, H. G. (1960). "An Outline of the Hittite AN.TAḪ.ŠUM Festival". *Journal of Near Eastern Studies*, vol. XIX/No. 2, 80-89.
- Güterbock, H. G. (1961a). "Hittite Mythology". *Mythologies of the Ancient World*, Edt. S. N. Kramer, 139-179, New York.
- Güterbock, H. G. (1961b). "Some Aspects of Hittite Festivals". *Actes de la XVIII Rencontre Assyriologique Internationale*, 175-180.

- Güterbock, H. G. (1968). "Oil Plants in Hittite Anatolia". *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 88, 66-71.
- Haas, V. (2002). "Hitit Dini". *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 438-442.
- Hawley, A. N. (2012). "The Economic Impact of Military Society: A Study on the Hittite". *Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi*, Wisconsin Üniversitesi, La Crosse.
- Hoffner, H. A. (1974). *Alimenta Hethaeorum Food Production in Hittite Asia Minor*. New Haven: American Oriental Society Press.
- Hoffner, H. A. (1994). "The Hittite Word for "Oil" and Its Derivatives". *In Historische Sprachforschung*, S. 107, 104-112.
- Hoffner, H. A. (1995). "Oil in Hittite Texts". *The Biblical Archaeologist*, Vol 58/2. Anatolian Archaeology: A Tribute to Peter Neve, 108-114.
- Hoffner, H. A. (1998). *Hittite Myths*. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World Series Scholars Press.
- Hoffner, H. A. (2003). "Daily Life Among The Hittites". *Life and Culture in the Ancient Near East*, 95-118.
- İmparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*. Ankara: İtalyan Kültür Heyeti Yayınları.
- İmparati, F. (2004). "Observations on a Letter From Maşat-Höyük". *Studi Sulla Società e Sulla Religione Degli Ittiti, TOMO II*, 649-663.
- İnan, A. (1939). "Etilerde Ekonomi Hayatı". *Bellekten*, C. III/S. 11-12, 423-435.
- İnan, A. (1960). *Tarih Üzerine İnceleme ve Makaleler*. Ankara: Akın Matbaası.
- İzıbrak, R. (1975). *Coğrafya Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Mektupla Öğretim Merkezi Yayınları.
- Janick, J. (2005). "The Origin of Fruits, Fruits Growing, and Fruit Breeding". *Plant Breeding*, Rev. 25, 255-320.
- Kansu, Ş. A. (1948). "Karaoğlan Höyüğünden Çıkarılan Eti, Frik ve Klasik Devir İskeletlerinin Antropolojisi". *IV. Türk Tarih Kongresi*, 190-203.
- Kapelrud, A. S. (1959). "The Interrelationship Between Religion and Magic in Hittite Religion". *Numen*, Vol. 6/Fasc. 1, 32-50.

- Kaplan, M., Arıhan, S. K. (2012). “Antik Çağdan Günümüze Bir Şifa Kaynağı: Zeytin ve Zeytinyağının Halk Tıbbında Kullanımı”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 52/S. 2, 1-15.
- Kapluhan, E. (2013). “Türkiye’de Kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi”. *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 27, 487-510.
- Karagölge, C. (1987). *Tarım Ekonomisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Karakuzulu, Z. (2012). “Anadolu’da İlk Çağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye’nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi”. *Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2012)*, 385-392.
- Karauğuz, G. (2006). *Hititler Dönemi’nde Anadolu’da Ekmek*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Karauğuz, G. (2010). “Karahöyük Orta Tunç Çağı Çanak-Çömlek Kültürünün Konya Bölgesi’nde Dağılımı ve Puruşhanta’nın Yeri Hakkında”. *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, C. I, 65-86.
- Karauğuz, G. (2015). *Hitit Mitolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kashima, K. (2006). “Palaeo-Environmental Change at Kaman-Kalehöyük, Central Anatolia, Turkey-Geo-Archeological Survey in 2004 and 2005”. *AAS XV*, 171-180.
- Keskin, L. (2012). “İnandıktepe (1967-1968)”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 165-170.
- Kılıç, Y., Başol, S. (2015). “Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2/S. 6, 28-58.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Klengel, Von H. (1975). “Zur Ökonomischen Funktion Der Hethitischen Tempel”. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Fascicolo XVI, 181-200.
- Klinger, J. (2002). “Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri: Büyü Ritüellerinin Hititler’deki İşlevi ve Önemi”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 456-458.
- Koç, İ. (2006). *Hititler*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları.

- Koçak, H. (1938). "Zirai Bakımdan Çorum: İklim Hususiyetleri". *Çorumlu*, S. 1/4, 128-132.
- Koşay, H. Z. (1938). *Alacahöyük Hafriyatı 1936*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koşay, H. Z. (1941). "Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı 1940 Çalışmaları ve Neticeleri". *Bellekten*, C. V/S. 17-18, 1-16.
- Koşay, H. Z. (1943). "Türk Tarih Kurumu Tarafından Alacahöyük'te Yaptırılan Hafriyatta elde Edilen Neticeler". *II. Türk Tarih Kongresi*, 21-57.
- Koşay, H. Z. (1951). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1937-1939 Deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koşay, H. Z., Akok, M. (1966). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1940-1948 Deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koşay, H. Z., Akok, M. (1973). *Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kulakoğlu, F. (2012). "Kültepe-Kaniş (1948-2005, 2006-)". *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 207-218.
- Kuhrt, A. (2007). *Eski Çağ'da Yakınoğu* C. I. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Macqueen, J. G. (2001). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Marburg, G. S. (1990). "ANİTTA Hattuşa Kentini Nasıl Ele Geçirdi?". *Uluslar arası I. Hititoloji Kongresi (19-21 Temmuz 1990)*, 154-169.
- Marsh, B., Kealhofer, L. (2014). "Scales of Impact: Settlement History and Landscape Change in the Gordion Region, Central Anatolia". *The Holocene (2014)*, 1-13.
- Martino, S. (2002). "Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi". *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 445-447, .

- Martino, S. (2013). “Din ve Mitoloji”. *Hittitler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparlan-M. Alparlan, 410-431, İstanbul.
- Marizza, M. (2009). *Lettere İttite di re e Dignitari*. Brescia: Paideia Editrice.
- McMahon, G. (1991). “The Hittite State Cult of the Tutelary Deities”. *Assyriological Studies*, S. 25, Chicago.
- Mellart, J. (1974). “Western Anatolia, Beycesultan and Hittites”. *Mansel’e Armağan*, C. I, 493-526.
- Memiş, E. (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ankara: Ekin Kitabevi.
- Mielke, D. P. (2011). “Hittite Cities: Looking For A Concept”. *Colloquia Antiqua*, S. 2, 153-194.
- Mielke, D. P. (2013). “Maşat Höyük ve İnandıktepe”. *Hittitler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparlan-M. Alparlan, 208-217, İstanbul.
- Miller, J. L. (2010). “Practice and Perception of Black Magic among the Hittites”. *Altoriental. Forsch., Akademie Verlag*, 37 (2010) 2, 167–185.
- Mieroop, M. van de. (2010). *Hammurabi*. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Mikami, T., Omura, S. (1986). “1985 Kaman-Kalehöyük Araştırmaları”. *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 1986)*, 227-237.
- Mikami, T., Omura, S. (1987). “1986 Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı (6-10 Nisan 1987)*, C. II, 1-20.
- Milgrom, J. (1976). “Hittite ħuelpi”. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 96/No. 4, 575-576.
- Morçöl, Ç. (2007). “Cumhuriyetin İlk Otuz Yılında, Arşiv Belgelerinde, Ankara’da Yapılan Arkeolojik Kazı Çalışmaları”. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yıllığı*, 459-498.
- Mori, M., Omura, S. (1990). “1988 Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı (18-23 Mayıs 1989)*, C. I, 335-345.
- Murat, L. (2003). “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemi”. *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri*, C. VI/S. 2, 89-109.

- Murat, L., Katircioğlu, F. (2006). “Hititler Döneminde Anadolu’da Tıp”. *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri (24-27 Mayıs 2006)*, 71-82.
- Murat, L., Katircioğlu, F. (2008). “Hititlerde Tıp”. *Bilim ve Ütopya*, S. 170/Yıl 14, 53-59.
- Murat, L. (2010). “Tanrıça İŞHARA”. *VII. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 529-554.
- Murat, L. (2012). “Hititlerde Su Kültü”. *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 31/S. 51, 125-157.
- Murat, L. (2016). “Anadolu’da Hitit Döneminde Kadın ve Önemi”. *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, C. I, 73-87.
- Muthoo, M. K., Onul, T. (1996). *Agriculture in Turkey*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Yayınları.
- Mutlu, S. A. (2016). “Eski Mezopotamyada Nevruz Kutlamaları”. *Archivum Anatolicum*, S.10/1, 1-14.
- Müller-Karpe, V. (1994). “Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması”. *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1993)*, 259-264.
- Müller-Karpe, V. (1999). “Kuşaklı-Sarissa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış”. *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1998)*, C. I, 445-466.
- Müller-Karpe, V. (2000a). “Kuşaklı 1998 Yılı 6. Kazı Çalışmaları Hakkında Ön Rapor”. *21. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1999)*, C. I, 309-320.
- Müller-Karpe, V. (2000b). “Sivas-Kuşaklı Kazıları”. *1999 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 7-25.
- Müller-Karpe, A. (2002). “Kuşaklı-Sarissa Yukarı Ülke’de Bir Kült Merkezi”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 470-474.
- Müller-Karpe, V. (2003). “1999-2001 Yıllarında Kuşaklı-Sarissa’da Yapılan Kazı ve Araştırmalar”. *24. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2002)*, C. I, 437-448.
- Müller-Karpe, V. (2005). “Kuşaklı-Sarissa’da Büyük Tapınağın Bira İmalathanesi”. *V. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 555-574.
- Müller-Karpe, V. (2006). “Anadolu’da Bronz Çağında Bira”. *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, 173-188.

- Müller-Karpe, A. (2009). "Recent Research on Hittite Archaeology in the "Upper Land". *Central-North Anatolia in the Hittite Period, Studia Asiatica* 5, 109-118.
- Müller-Karpe, A., Müller-Karpe, V. (2011). "Kuşaklı-Sarissa". *Arkeo Atlas Dergisi Özel Koleksiyon No:2011/01*, 266-267.
- Naumann, R. (1998). *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Neef, R. (2001). "Getreide im Silokomplex an der Poternenmauer (Boğazköy)- Erste Aussagen zur Landwirtschaft". *Archaeologischer Anzeiger* 2001, Heft 3, 335-341.
- Nesbitt, M. (1993). "Ancient Crop Husbandry at Kaman-Kalehöyük: 1991 Archaeobotanical Report". *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan Vol. VII/Essays on Anatolian Archaeology*, 75-97.
- Nesbitt, M. (1995). "Tarihe Işık Tutan Tarım Ürünleri: Anadolu'da Arkeobotani". *Bilim ve Teknik Kasım 1995*, 26-29.
- Nesbitt, M. (2000). "Plants and People in Ancient Anatolia". *Across the Anatolian Plateau Readings in the Archaeology of Ancient Turkey, the Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 57, 5-18.
- Neve, P. (1984). "Boğazköy-Hattuş, 1983 Kazı Çalışmalarının Sonuçları". *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı (16-20 Nisan 1984)*, 137-180.
- Nossov, K. S. (2008). *Hittite Fortifications c. 1650-700 BC*. New York: Osprey Publishing.
- Oettinger, N. (1976). *Die Militärischen Eide der Hethiter*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag Publishing.
- Omura, S. (1988). "1986 Kaman-Kalehöyük Kazıları". *X. Kazı Sonuçları Toplantısı (23-27 Mayıs 1988)*, C. I, 353-368.
- Omura, S. (1991). "1989 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları". *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 1990)*, C. I, 427-442.
- Omura, S. (1992). "1990 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları". *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1991)*, C. I, 319-336.
- Omura, S. (1993). "1991 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları". *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1992)*, C. I, 307-325.

- Omura, S. (1994). “1992 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1993)*, C. I, 273-292.
- Omura, S. (1996a). “1993 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı (30 Mayıs-3 Haziran 1994)*, C. I, 313-330.
- Omura, S. (1996b). “1994 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 1995)*, C. I, 189-207.
- Omura, S. (1996-1997). “1995 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1996)*, C. I, 201-212.
- Omura, S. (1998). “1996 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 1998)*, C. I, 311-322.
- Omura, S. (2000). “1998 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1999)*, I. Cilt, 217-228.
- Omura, S. (2001). “1999 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı (22-26 Mayıs 2000)*, C. I, 327-336.
- Omura, S. (2002). “2000 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *23. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2001)*, C. I, 389-396.
- Omura, S. (2003). “2001 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *24. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2002)*, C. I, 11-16.
- Omura, S. (2008). “2003-2006 Yılları Kaman-Kalehöyük Kazıları”. *29. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2007)*, C. 3, 1-16.
- Omura, S. (2013). “Kaman Kalehöyük’teki MÖ II. Binyıl Yuvarlak Siloları”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, 290-295, İstanbul.
- Orhan, D. D., Ergun, F., Orhan, N. (2011). “Anadolu Medeniyetlerinde Asma (*Vitis vinifera* L.)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 30/S. 50, 69-80.
- Orhun, M. (2009). “Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 3/S. 5, Kış 2009, 231-250.
- Orman, N. (1955). *Yeni Bağcılık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.

- Ökse, T. (2006). “Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri”. *Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 36, 47-68.
- Ökse, T. (2015). “Yeni Yıl ve Bayramlar Eski Önasya ve Anadolu”. *Aktüel Arkeoloji*, S. 43, 70-85.
- Öngör, S. (1961). *Coğrafya Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.
- Önder, M. (1995). *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Öz, E. (2011). “Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık”. *Gazi Akademik Bakış*, C. 5/S. 9, 285-293.
- Öz, E. (2014). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özbay, Ö. (2002). “Hitit Kültürü ve Mitolojisi ile Kuzey Kafkasya İlişkileri”. *Kuban-Maykop Kültürleri ile Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri*, 35-68.
- Özcan, K., Karauğuz, G. (2010). “Hitit Çağı Toprak-İnsan İlişkileri”. *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 25-31 Ağustos 2008)*, C. II, 579-591.
- Özdemir, M. A. (2004). “İklim Değişmeleri Ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6/S. 2, 173-192.
- Özgüç, T. (1978). *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özgüç, T. (1982). *Maşat Höyük II Boğazköy’ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özgüç, N. (1987). “Karaoğlan Mühürleri”. *Remzi Oğuz Arık Armağan Kitabı*, Edt. H. R. Çongur, 19-32, Ankara.
- Özgüç, T. (1987). “R. O. Arık’ın Hitit Arkeolojisine Yaptığı Katkılar Hakkında Gözlemler”. *Remzi Oğuz Arık Armağan Kitabı*, Edt. H. R. Çongur, 19-31, Ankara.
- Özgüç T. (1988). *İnandıktepe-Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Özgüç, T. (2002). “Maşathöyük Kaşka Sınır Bölgesinde Bir İdare Merkezi”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 466-467.
- Özgüç, N. (2003). *Hatti Efsanesi Yılan İlluyanka'nın Tasvir Sanatında Yorumu*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu.
- Özgüç T. (2005). *Kültepe Kaniş/Neşa*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Özgüç T. (2011a). “İnandıktepe”. *Arkeo Atlas Dergisi Özel Koleksiyon No:2011/01*, 260-261.
- Özgüç T. (2011b). “Kültepe-Kaniş Assur Ticaret Kolonileri”. *Arkeo Atlas Dergisi Özel Koleksiyon No:2011/01*, 260-261.
- Özgüç, N. (2015). *Acemhöyük-Buruşhaddum I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özguven, A. (1977). *Tarım Ekonomisi ve Politikası*. Bursa: Bursa Üniversitesi Yayınları.
- Öztan, A. (1997). “Gündoğmuş'dan Bir Hitit Mührü”. *Anadolu (ANATOLIA)*, C. XXII/1984-1997, 79-85.
- Öztan, A. (2012a). “Alaca Höyük (1935-1967, 1968-1983, 1994-95, 1997-)”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 67-72, Ankara.
- Öztan, A. (2012b). “Karaoğlan (1937-1941)”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 183-188, Ankara.
- Peker, H., Pelvanoğlu, T. (2018). “Kadeş Savaşı”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Ocak-Şubat 2018*, S. 61, 70-75.
- Pelvanoğlu, T. (2018). “Hititlerde Savaş”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Ocak-Şubat 2018*, S. 61, 44-49.
- Puhvel, J. (1981). “The Meaning and Source of Hittite šuwaru”. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101/No. 2, 213-214.
- Puhvel, J. (2004). “Bunch of Grapes, Swarm of Locusts”. *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 56, 127-128.
- Pulak, C. (1989). “Ulu Burun Batığı Kazısı (Kaş) 1988 Kampanyası”. *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı (18-23 Mayıs 1989)*, C. I, 317-327.

- Pulak, C. (1990). "Ulu Burun (Kaş) Sualtı Kazısı: 1989 Kampanyası". *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 1990)*, C. I, 293-310.
- Pulak, C. (1991). "Ulu Burun Batığı Kazısı (Kaş): 1990 Kampanyası". *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1991)*, C. I, 385-402.
- Pulak, C. (1992). "Ulu Burun (Kaş) Batığı Kazısı: 1991 Kampanyası". *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1992)*, C. I, 347-364.
- Pulak, C. (1993). "Uluburun (Kaş) Batığı Kazısı: 1992 Kampanyası". *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1993)*, C. I, 375-397.
- Pulak, C. (1994). "Uluburun (Kaş) Batığı Kazısı: 1993 Kampanyası". *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı (30 Mayıs-3 Haziran 1994)*, C. I, 219-237.
- Pulak, C. (1995). "1994 Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) Son Kampanya". *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 1995)*, C. I, 219-228.
- Reyhan, E. (1998). "Hititler'de Toprak Tahsisi". *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16-22 Eylül 1996)*, 481-489.
- Reyhan, E. (2003). "Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme". *Archivum Anatolicum*, C. 6/S. 2, 111-142.
- Reyhan, E. (2008). "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 2/S. 3, Kış 2008, 227-242.
- Reyhan, E. (2009a). "Kayıp Tanrı Telipinu Mitosu: Eskiçağ Anadolu Mitolojisinden Bir Kesit". *Tarih Araştırmaları Dergisi Sayı 45'den Ayrı Basım*, 85-106.
- Reyhan, E. (2009b). "Hitit Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım". *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, C. 2/S. 4, Yaz 2009, 157-174.
- Reyhan, E. (2010a). "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29/S. 47, 68-82.
- Reyhan, E. (2010b). "Ortaköy/Şapinuwa'dan Kizzuwatna Kökenli Ritüellerde Geçen Yeni Bazı "Kurban Terimleri". *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 637-650.
- Reyhan, E. (2016a). "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli "Tanrı Çağırma Ritüelleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXV/S. 60'dan Ayrı Basım, 1-38.

- Reyhan, E., Bozkurt, T. B. (2016b). “Başkent Hattuş’ın Şifacı Kadınları: Büyücüler”. *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, C. I, 105-113.
- Reyhan, E. (2016c). “Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri”. *Turkish Studies*, Vol. 11/16, 89-114.
- Reyhan, E. (2017). *Hitit Devleti’nde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Riehl, S. (2009). “Archaeobotanical Evidence for the Interrelationship of Agricultural Decision-Making and Climate Change in the Ancient Near East”. *Quaternary International*, S. 197, 93-114.
- Salih, B., Sipahi, T., Dönmez, E. O. (2009). “Ancient Nigella Seeds From Boyalı Höyük in North-Central Turkey”. *Journal of Ethnopharmacology*, S. 124, 416-420.
- Saltuk, S. (1993). *Arkeoloji Sözlüğü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sanchez, J., Parodi, S. R. C. (2009). “The Eleusinian Mysteries and the Bee”. *Rosicrucian Digest*, No. 2, 43-48.
- Sanır, F. (2000). *Coğrafya Terimleri Sözcüğü*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Schachner, A. (2010). “M.Ö. 16. Yüzyıl: Hitit Anadolu’sunda Bir Dönüm Noktası”. *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 661-691.
- Schachner, A., Wittenberg, H. (2012). “Hattuşa’daki Su Havuzlarının Kullanımı ve Toplumsal Önemi”. *3. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 5-22.
- Schachner, A. (2014). “Hitit Başkenti Hattuşa’nın Yakın Çevresiyle İlişkisi”. *4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 11-44.
- Schwemer, D. (2002). “Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 453-455.
- Schwemer, D. (2013). “Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, 432-451, İstanbul.
- Seeher, A., B., Seeher, J. (1993). “Hattuşa’da Eski Hitit Dönemi’ne Ait Dev Bir Tahıl Deposu: 40 Yıl Sonra”. *Archaeological Essays in Honour of Homo amatus: Güven Arsebük için Armağan Yazılar*, Edt. M. Özbaşaran-O. Tanındı, 19-28, İstanbul.

- Seeher, J. (1996-1997). “Boğazköy-Hattuşa 1995 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1996)*, C. I, 323- 338.
- Seeher, J. (1998). “Boğazköy-Hattuşa 1996 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”. *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 1997)*, C. I, 497-513.
- Seeher, J. (1999). “Boğazköy-Hattuşa 1997 Yılı Çalışmaları”. *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1998)*, C. I, 417-431.
- Seeher, J. (2000). “Boğazköy-Hattuşa 1998 Yılı Çalışmaları”. *21. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1999)*, C. I, 299-308.
- Seeher, J. (2001a). “Boğazköy-Hattuşa 1999 Yılı Çalışmaları”. *22. Kazı Sonuçları Toplantısı (22-26 Mayıs 2000)*, C. I, 303-314.
- Seeher, J. (2001b). “Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa 2000”. *Archaeologischer Anzeiger 2001*, Heft 3, 333-362.
- Seeher, J. (2002a). “Boğazköy-Hattuşa 2000 Yılı Çalışmaları”. *23. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2001)*, C. II, 189-196.
- Seeher, J. (2002b). “Hattuşa-Boğazköy, Hitit Devletinin Başkenti Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 461-463.
- Seeher, J. (2002c). “İmparatorluk Panteonu’na Bakış Yazılılaya Kaya Tapınağı”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 443-444.
- Seeher, J. (2002d). “Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar: Hitit Başkenti Hattuşa’da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 450-452.
- Seeher, J. (2003). “Boğazköy-Hattuşa 2001 Yılı Çalışmaları”. *24. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2002)*, C. II, 105-112.
- Seeher, J. (2006a). *Hattuşa Rehberi: Hitit Başkentinde Bir Gün*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Seeher, . (2006b). “Der Althethitische Getreidesilokomplex”. *Ergebnisse der Grabungen an den Ostteichen und am mittleren Büyükkale-Nordwesthang in den Jahren 1996-2000*, 45-84.
- Seeher, J. (2007). “Boğazköy 2004-2005 Yılı Kazı Çalışmaları”. *28. Kazı Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 2006)*, C. II, 27-42.

- Seeher, J. (2011a). *Taşa Yontulu Tanrılar Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Seeher, J. (2011b). "Hititlerin Başkenti Hattuşa". *Arkeo Atlas Dergisi No: 2011/01 Özel Koleksiyon*, 302-309.
- Seeher, J. (2013). Hitit Mimarlığı, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparlan-M. Alparlan, 314-335.
- Seeher, J. (2015). "Hitit Krallarının Ambarları: Devlet Hazinesi ve Güç Kaynağı olarak Tahıl Depolama". *Colloquium Anatolicum*, S. 14, 189-203.
- Singer, I. (1984). "The Agrig in The Hittite Texts". *Anatolian Studies*, Vol. XXXIV, 97-128.
- Singer, I. (1987). "Oil in Anatolia According to Hittite Texts". *Olive Oil in Antiquity, Israel and Neighboring Countries From Neolithic to Early Arab Period, Haifa: The Culture and Art Division Ministry of Education and Culture*, 183-186.
- Singer, I. (2002). *Hittite Prayers*. Leiden: Writings from the Ancient World Society of Biblical Literature Publication Data.
- Singer, I. (2013). "Tanrılara Yakarmak". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparlan-M. Alparlan, 494-505, İstanbul.
- Sipahi, T., Yıldırım, T., Ediz, İ. (2000). "1998 Yılı Yörüklü/Hüseyinde Kazısı". *21. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1999)*, C. I, 349-358.
- Sipahi, T., Yıldırım, T. (2002). "2000 Yılı Hüseyinde Tepesi Kazısı". *23. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2002)*, C. II, 257-264.
- Sipahi, T. (2004). "2002 Yılı Hüseyinde Kazısı". *25. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs 2003)*, C. II, 179-186.
- Sipahi, T. (2005). "2003 Yılı Hüseyinde-Fatmaören Kazısı". *26. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 2004)*, C. II, 271-280.
- Sipahi, T., Ediz, İ. (2007). "2005 Yılı Boyalı Höyük Kazısı". *28. Kazı Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 2006)*, C. 2, 501-514.
- Sipahi, T., Ediz, İ. (2008). "2006 Yılı Boyalı Höyük Kazısı". *29. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2007)*, C. 3, 501-514.

- Sipahi, T. (2010a). “Çorum’un Batısında Hitit’lere Ait Yeni Yerleşimler”. *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 725-736.
- Sipahi, T. (2010b). “Erken Hitit Çağında Hüseyindede ve Çevresi”. *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, C. I, 87-95.
- Sipahi, T. (2010c). “2008 Yılı Boyalı Höyük Kazısı”. *31. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 2009)*, C. 4, 287-300.
- Sipahi, T. (2012). “Boyalı Höyük (2004-2008)”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 103-110, Ankara.
- Sipahi, T. (2013a). “Hitit Çağında Boyalı Höyük ve Eskiyaapar”. *Çorum Kültür Sanat Dergisi*, 2013-14. Sayısı, 2-20.
- Sipahi, T. (2013b). “Boyalı Höyük ve Çevresi”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, 252-261, İstanbul.
- Sipahi, T. (2015). “Anadolu’da Gıda Kültürü’nün 3500 Yıllık Geçmişi”. *Gıda Mühendisliği Dergisi*, S. 41, 35-47.
- Sturtevant, E. H. (1931). *Hittite Glossary: Words of Known or Conjectured Meaning With Sumerian Ideograms and Accadian Words Common in Hittite Texts*, Baltimore.
- Suano, M. (2004). “İlk Ticari İmparatorluklar; Tarihöncesinden İ.Ö. yak. 1000’lere”. *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Edt. D. Abulafia, 67-98, İstanbul.
- Süel, A. (1982). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Süel, A. (1995). “1990 Yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları”. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1992)*, C. II, 495- 508.
- Süel, A., Süel, M. (1995). “1994 Yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları”. *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 1995)*, C. I, 263-282.
- Süel, A., Süel, M. (1997). “1995 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1996)*, C. I, 339- 351.
- Süel, A. (1998a). “Ortaköy-Şapinuwa Tabletlerinin Tarihlendirilmesi”. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (16-22 Eylül 1996)*, 559-572.
- Süel, A. (1998b). “Ortaköy-Şapinuwa: Bir Hitit Merkezi”. *TÜBA-AR*, S. 1, 37-59.

- Süel, M. (1998). “Ortaköy-Şapinuwa Hitit şehri”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (16-22 Eylül 1996)*, 559-572.
- Süel, A., Süel, M. (1998). “1996 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”. *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 1998)*, C. I, 515- 528.
- Süel, A., Süel, M. (1999). “1997 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”. *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1999)*, C. I, 433- 443.
- Süel, A., Süel, M. (2000). “1998 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”. *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1999)*, C. I, 321- 326.
- Süel, A., Süel, M. (2002). “2000 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”. *23. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2001)*, C. 1, 413-418.
- Süel, A., Süel, M. (2004). “2002 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”. *25. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs 2003)*, C. 2, 229-234.
- Süel, A., Süel, M. (2006). “Ortaköy Araştırmaları”. *İdol Arkeologlar Derneği Dergisi Ocak-Şubat-Mart 2006*, Yıl 8/S. 28, 14-21.
- Süel, M. (2006). *Ortaköy-Şapinuwa Arkeoloji Araştırmaları*. Ankara: Uyum Ajans Yayınları.
- Süel, A., Süel, M. (2008). “2006 Yılı Ortaköy Kazı Çalışmaları”. *29. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2007)*, C. II, 99- 106.
- Süel, A., Süel, M. (2010). “2007-2008 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”. *31. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 2009)*, C. 4, 23- 40.
- Süel A.- Süel M. (2011). “Ortaköy-Şapinuwa”. *Arkeo Atlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayısı*, 300-301.
- Süel, A., Süel, M. (2013). “Şapinuwa: Hitit Devletinin Başka Bir Başkenti”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, 178-195, İstanbul.
- Süel, M. (2013). “Bir Antik Kentte Turistik Altyapı Oluşturma Gayretleri”. *Çorum Kültür ve Sanat Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, S. 14, 97-103.
- Şahingöz, S. A., Akbulut, B. A., Örgün, E. (2015). “Hititler Döneminde Beslenme ve Mutfak Kültürü”. *III. Uluslar arası Halk Kültürü Sempozyumu (08-10 Ekim 2015)*, 389-395.

- Taracha, P. (2009). *Religions of Second Millennium Anatolia*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag Publish.
- Taş, İ. (2008). “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1/1, 79-90.
- Taş, İ. (2010). “Hititler’de Lanet ve Beddua Olgusu Üzerine Bir Çalışma”. *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 869-889.
- Tiryaki, S. G. (2013). “Yeni Hitit Sanatı Üzerine İkonografik Araştırmalar (1): Üzüm Salkımı ve/veya Başak Filizi Taşıyanlar”. *CEDRUS*, S. I, 33-53.
- Toker, A. (2002). “Sergilenen Eserlerin Tanımı”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 532-571.
- Tosun, M., Yalvaç, K. (2002). *“Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduca Fermanı”*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Türkben, C., Gül, F., Uzar, Y. (2012). “Türkiye’de Bağcılığın Tarım Turizmi (Agro-Turizm) İçinde Yeri ve Önemi”. *Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 14, 47-50.
- Uhri, A. (2011). *Boğaz Derdi Arkeolojik, Arkeobotanik, Tarihsel ve Etimolojik Veriler Işığında Tarım ve Beslenmenin Kültür Tarihi*. İstanbul: Ege Yayınevi.
- Umurtak, G. (2006). “Hititler’de Mimarlık ve Sanat”. *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, 221-228, Bochum.
- Uzel, İ. (2008). *Anadolu Tıp Tarihi’ne Giriş*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Uzunoğlu, E. (2011). “Küp Üzerinde Bir Hitit Silindir Mühür Baskısı”. *Anadolu Araştırmaları*, S. 6, 179-196.
- Ünal, A. (1977). “M.Ö. II. Binyıl Anadolu’sunda Doğal Afetler”. *Belleten*, C. XLI/S. 163, 423-446.
- Ünal, A. (1980). “Hitit Tıbbının Ana Hatları”. *Belleten*, C. XLIV/S. 175, 475-495.
- Ünal, A. (1983). *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

- Ünal, A. (1988a). “The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions According to the Cuneiform Texts From Boğazköy-Hattuša”. *Essays on Anatolian Studies in the Second Millennium B.C.*, 52-85.
- Ünal, A. (1988b). “Hittite Architect And A Rope-Climbing Ritual”. *Belleten 1988*, S.205/C. LII, 1496-1503.
- Ünal, A. (1989). “Orta ve Kuzey Anadolu’nun M.Ö. 2. Binyıl İskân Tarihiyle İlgili Sorunlar”. *Anadolu*, C. XXII 1981/1983, 17-37.
- Ünal, A. (1993). “Boğazköy Metinlerinin Işığında Hititler Devri Anadolu’sunda Filolojik ve Arkeolojik Veriler Arasındaki İlişkilerden Örnekler”. *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 11-31.
- Ünal, A. (1996). *The Hittite Ritual of Ḫantutaššu From The City of Ḫurma Against Troublesome Years*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünal, A. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İzmir: Etibank Yayınları.
- Ünal, A. (2003a). *Hititler Devrinde Anadolu C. II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2003b). *Hititler Devrinde Anadolu C. III*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2007). *Anadolu’nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*. İstanbul: Homer Yayınları.
- Ünal, A. (2011a). “Hititlerde Fal”. *Arkeoatlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayı*, 278-279.
- Ünal, A. (2011b). “Hititlerde Büyü”. *Arkeoatlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayı*, 277.
- Ünal, A. (2011c). “Hitit Mutfacı”. *Arkeoatlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayı*, 280-281.
- Ünal, A. (2013a). “Eski Anadolu’da At, Hititçe Kikkuli At Eğitimi Metinleri ve Tavlaya Çekmekle” İlgili Teknik Bir Ayrıntı”. *Çorum Kültür Sanat Dergisi* 2013, 14. Sayısı, 40-66.
- Ünal, A. (2013b). “Falcılık ve Kehanet”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, 452-475, İstanbul.
- Ünal, A. (2015). “Eski Anadolu’da ve Hititlerde Eğlence, Müzik, Dans, Oyun, Yarış”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Ocak-Şubat 2015*, S. 43, 86-103.

- Ünal, A. (2016a). *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*. Ankara: Bilgil Kitabevi.
- Ünal, A. (2016b). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattıçe, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*. Ankara: Bilgin Kitabevi.
- Ünar, Ş. (2017). "Hitit Tarım Ekonomisi'nde Nam.Ra'ların Yeri ve Önemi". *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Vol.9, October 2017, 571-574.
- Ünsal, V. (2012a). "Kırşehir ve Çevresinde İlk Ticaret Faaliyetleri". *Turkish Studies*, Vol. 7/4, 3169-3180.
- Ünsal, V. (2012b). "Eskiçağda Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28, 209-224.
- Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni Hitit ve Urartu*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Vigo, M. (2014). "The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals: With Particular Emphasis on Funerary Practices". *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology*, S. I, 25-37.
- Von der Osten, H. H., Schmidt, E. (1932). *The Alishar Hüyük Season of 1927 Part II*, Chicago: Oriental Institute Publications.
- Von der Osten, H. H. (1937). *The Alishar Hüyük: Seasons of 1930-32 Part III*. Chicago: Oriental Institute Publications,
- Vorhaus, C. Z. (2011). "Hittite Temples: Palaces of The Gods". *Insights Into Hittite History and Archaeology, Colloquia Antiqua*, S. 2, 195-218.
- Yakar, J. (2006). "Dating the Sequence of the Final Destruction/Abandonment of LBA Settlements: Towards a Better Understanding of Events that led to the Collapse of the Hittite Kingdom". *BYZAS*, S. 5, 1-19.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yalçın, Ü. (2013). "Geç Tunç Çağında Küreselleşme". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mayıs-Haziran 2013*, S. 33, 44-57.

- Yaman, B. (2012). "Anadolu Arkeolojisinde Meşe". *Orman ve Av, Kasım-Aralık 2012*, S. 6, 10-15.
- Yıldırım, T., Sipahi, T. (2001). "1999 Yılı Yörüklü/Hüseyinde Kazısı". *22. Kazı Sonuçları Toplantısı (22-26 Mayıs 2000)*, C. I, 349-354.
- Yıldırım, T., Sipahi, T. (2003). "2001 Yılı Yörüklü/Hüseyinde Tepesi Kazısı". *24. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2002)*, C. II, 259-266.
- Yıldırım, T., Sipahi, T. (2012), "Hüseyinde Tepesi (1997-2003)". *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, 157-164, Ankara.
- Yıldırım, T. (2013). "Hüseyinde Kazısı ve Eski Hitit Sanatı'na Katkıları". *Çorum Kültür ve Sanat Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, S. 14, 76-90.
- Yiğit, T. (2002). "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban". *Belleten*, C. LXVI/S. 247, 765-787.
- Yiğit, T. (2005). "Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 38, 55-69.
- Yücel, T. (1987). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ward, W. H. (1899). "The Hittite Gods in Hittite Art". *American Journal of Archaeology*, Vol. 3/No. 1, 1-39.
- Watson, W. G. E. (2004). "A Botanical Snapshot of Ugarit. Trees, Fruit, Plants and Herbs in the Cuneiform Texts". *Aula Orientalis*, S. 22 (2004), 107-155.
- Weeden, M. (2009). "The Akkadian Words for "Grain" and the God Haya". *Die Welt des Orients*, B. 39/S. 1, 77-107.
- Weeks, D. M. (1985). *Hittite Vocabulary: An Anatolian Appendix to Buck's Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Los Angeles.
- Weiss, M. (1996). "Greek μυγίος 'countless', Hittite mūri-'bunch (of fruit)". *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics*, S. 109, 199-214.

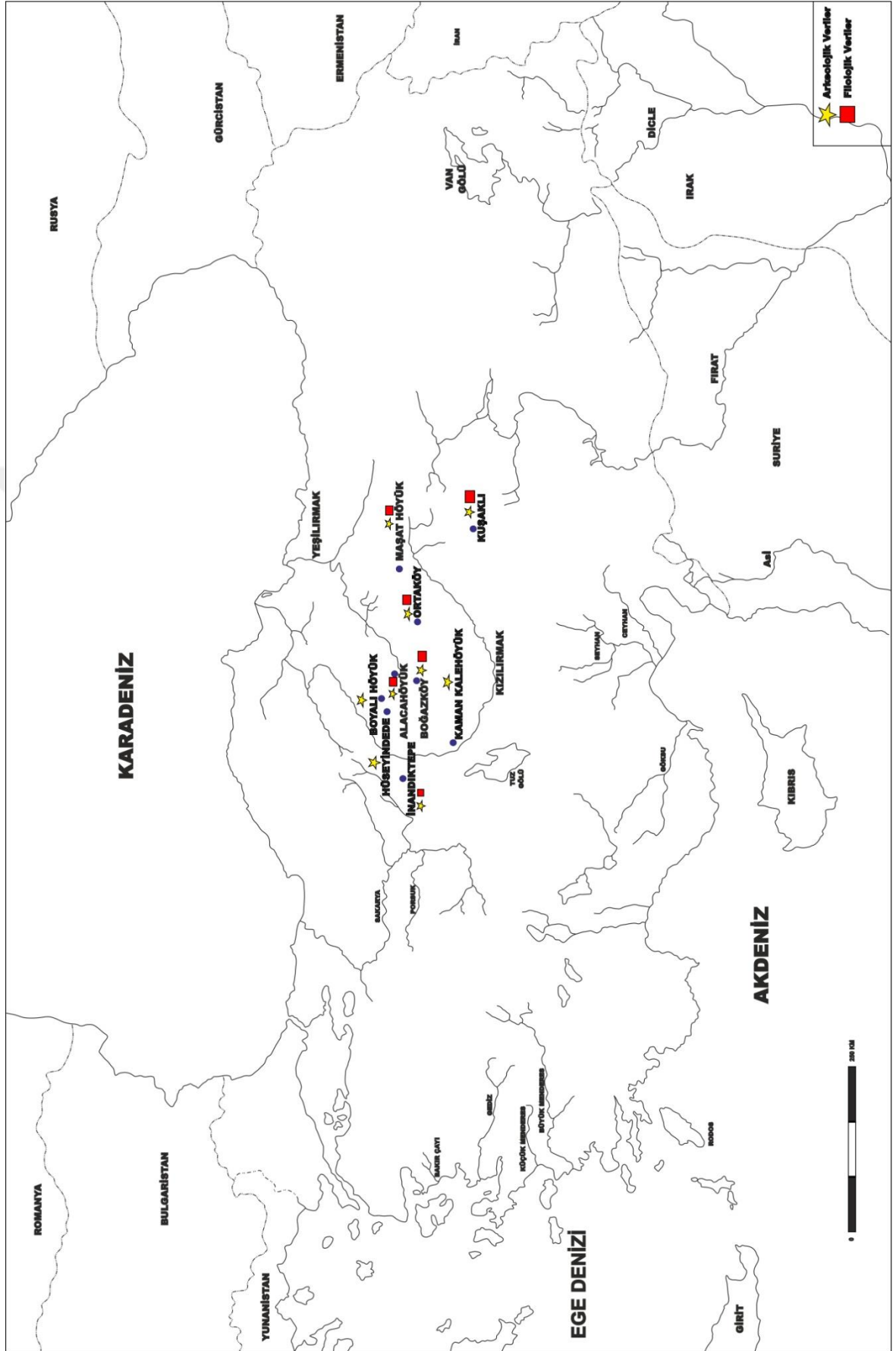
Witczak, K. T. (2006). "The Hittite Name For 'Garlic'". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 59/No. 3, 341-345.

Wright, N. J., Fairbairn, A.S., Faith, J.T., Matsumura, K. (2015). "Woodland Modification in Bronze and Iron Age Central Anatolia: an Anthracological Signature for the Hittite State?". *Journal of Archaeological Science*, S. 55, 219-230.

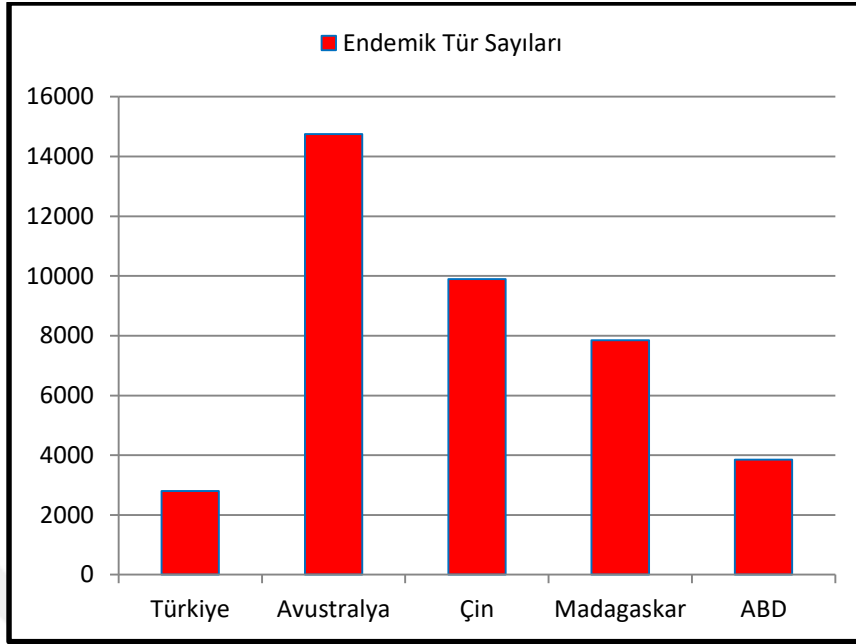

EKLER

Harita 4

Çizelge 1

3 PA ZİZ “3 PA kızıl buğday	1 şekel gümüş
1 mina 496 gr	40 Şekel (=GÍN) (Hitit)
1 şekel	12,4gr (Hitit)
1 mina= 498 gr	60 Şekel (=GÍN) (Mezopotamya)
1 IKU	3600 m ²
1 PA	50 litre

Çizelge 2

1 IKU A.ŠÁ šišura “1 IKU sulanmış ekin alanı”	3 şekel gümüş
1 IKU A.ŠÁ HA.LA.NI “1 IKU halani ekin alanı”	2 şekel gümüş
“halani arazisine bitişik bir ekin alanı”	1 şekel gümüş

Çizelge 3

Üç ay için	30 PA buğday (1 PA= 50 Litre, 30 PA=1500 litre)
Bir ay için	10 PA buğday (10 PA= 500 Litre)
3 PA buğday	1 şekel gümüş
1 şekel gümüş	12.4 gr.
10 PA buğday	3.3 şekel
3.3 şekel=40.92 gr. Gümüş Bir Aylık maaşı	Üç aylık maaşı 122.76 gr gümüştür

Çizelge 4

İki ay için	12 PA buğday (1 PA= 50 litre, 12 PA= 600 litre)
Bir ay için	6 PA buğday (6 PA= 300 litre)
3 PA	1 şekel gümüş
6 PA	2 şekel gümüş
1 şekel gümüş	12.4 gr.
2 şekel gümüş= 24.8 gr gümüş Bir aylık maaşı	İki aylık Maaşı 49.6 gr. gümüştür

Çizelge 5

1 Pa Buğday	1/3 Gümüş Şekel	150 litre buğday
1 Pa Arpa	1/4 Gümüş Şekel	200 litre arpa
1 Pa Şarap	1/2 Gümüş Şekel	75 litre buğday/100 litre arpa
Büyük Katır	1 Mina	6000 litre buğday/8000 litre arpa
Koşum Atı	20 Gümüş Şekel	3000 litre buğday/4000 litre arpa
At	14 Gümüş Şekel	2100 litre buğday/2800 litre arpa
Saban Öküzü	15 Gümüş Şekel	2250 litre buğday/3000 litre arpa
Büyük Öküz	10 Gümüş Şekel	1500 litre buğday/2000 litre arpa
Büyük İnek	7 Gümüş Şekel	1050 litre buğday/1400 litre arpa
Koyun	1 Gümüş Şekel	150 litre buğday/200 litre arpa
Dana	2 Gümüş Şekel	300 litre buğday/400 litre arpa

Çizelge 6

Bir kişi çift öküzlerini boyunduruğa koşarsa (iş karşılığı)	1/2 PA buğday
Bir demirci 1.5 mina ağırlığında bir PÍSAN yaparsa (iş karşılığında)	1.5 PA buğday
Bir demirci 2 mina ağırlığında bir balta yaparsa (iş karşılığında)	1 PA kızıl buğday
Bir demirci 1 mina ağırlığında bir balta yaparsa (iş karşılığında)	1 PA buğday

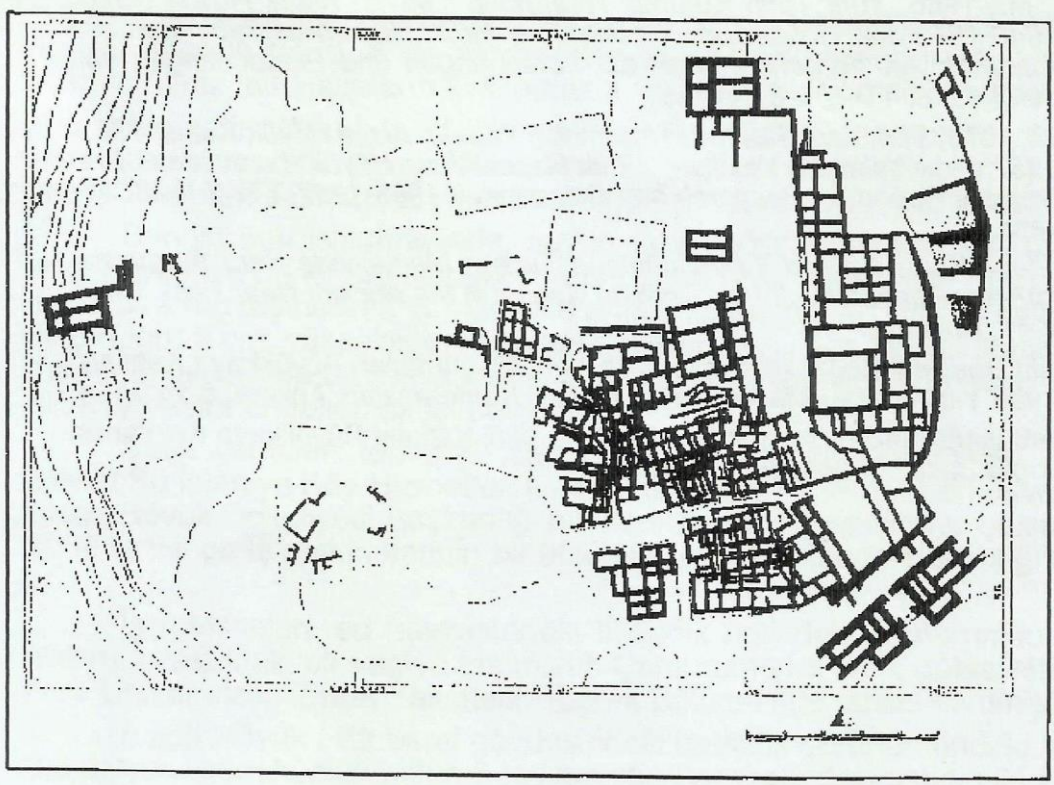
Çizelge 7

	1. Yıl	Satırlar 1-4	2. Yıl	Satırlar 5-10	3. Yıl	Satırlar 11-15	ÖZET	
Tahılın Adı	PARISU Tutarı	Tahıl %’si	PARISU	Tahıl %’si	PARI SU	Tahıl %’si	Toplam PARISU	Ortalama Tahıl %’si
ŠE	900	61	2100	62	1300	71	4300	66
ZİZ. ^{HLA}	300	20	900	27	400	22	1600	25
šepit	100	7	100	3	50	3	250	4
KUN.ĀŠU	100	7	100	3	60	3	260	4
karšiš	70	5	90	3	30	2	190	3
ZİZ. ^{HLA} KALAG.GA	0	0	80	2	0	0	80	1
TOPLAM	1470	100	3370	100	1840	100	6490	100

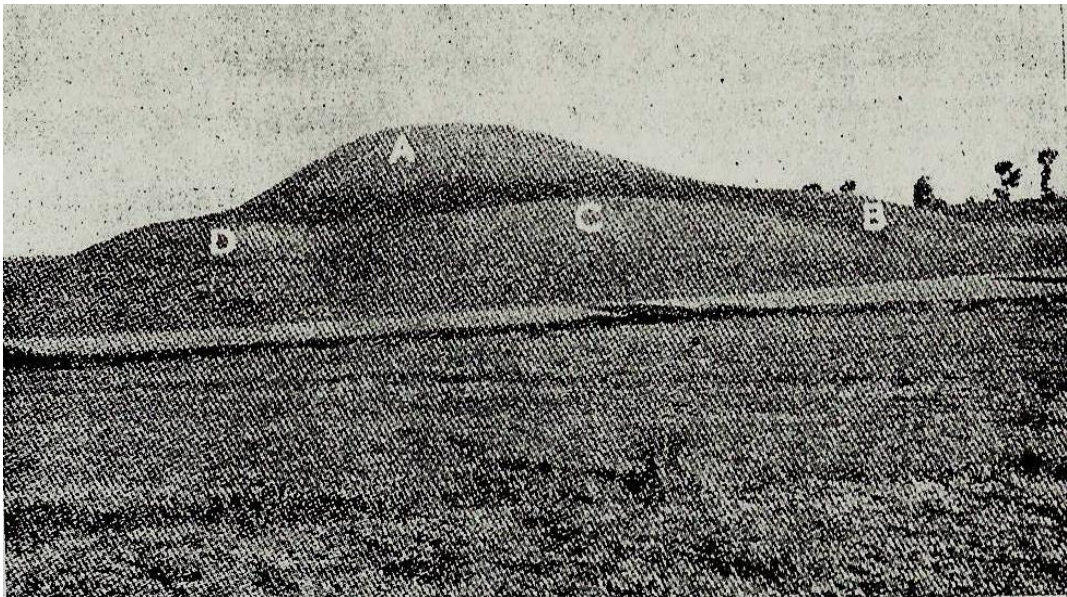
Çizelge 8

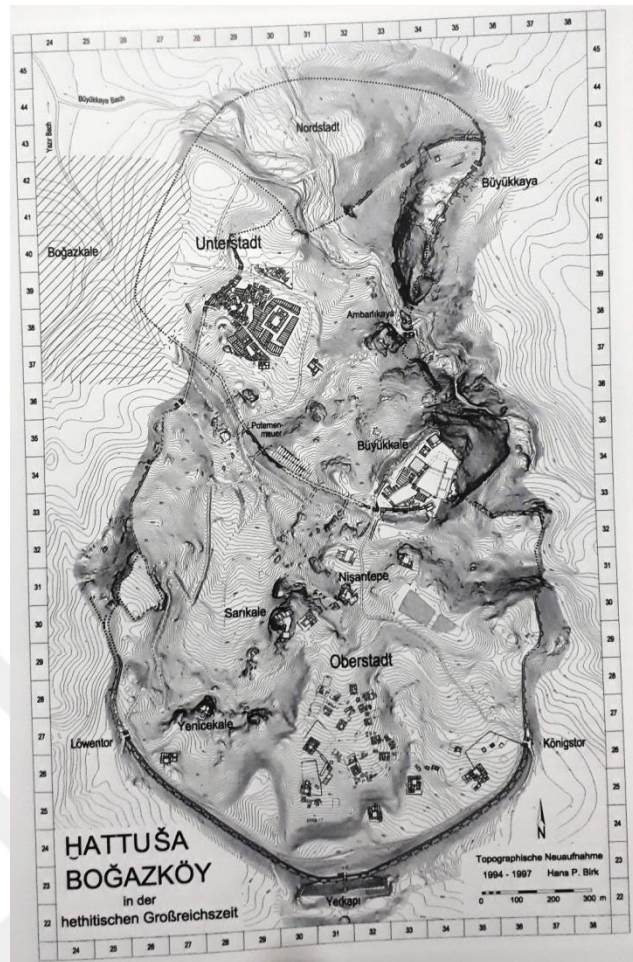
Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

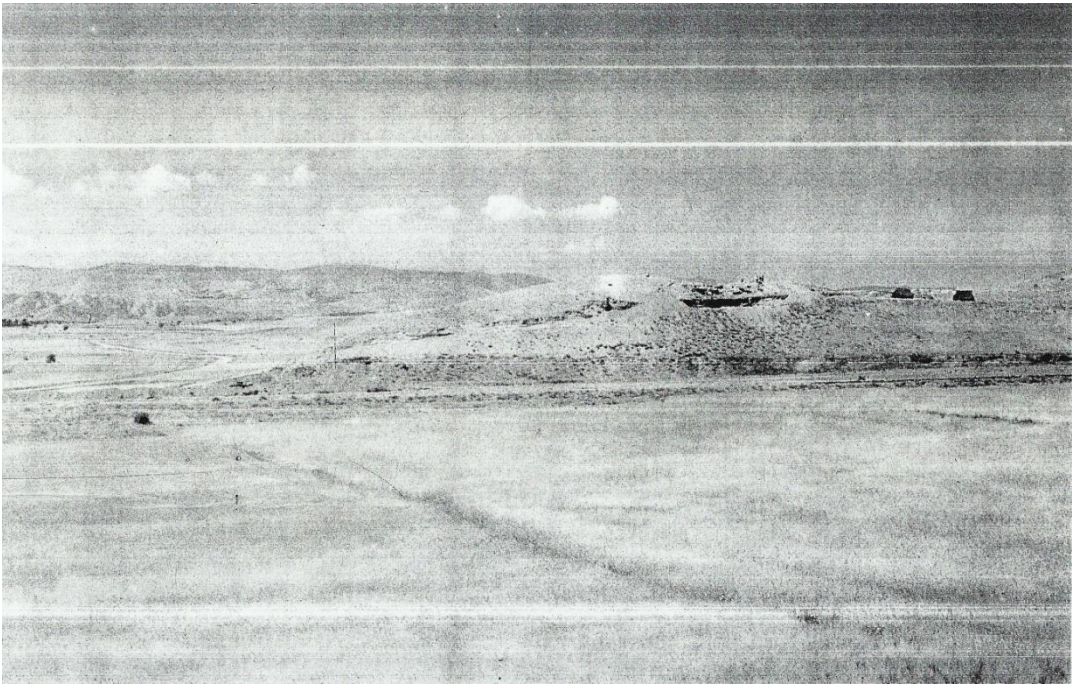
Resim 8

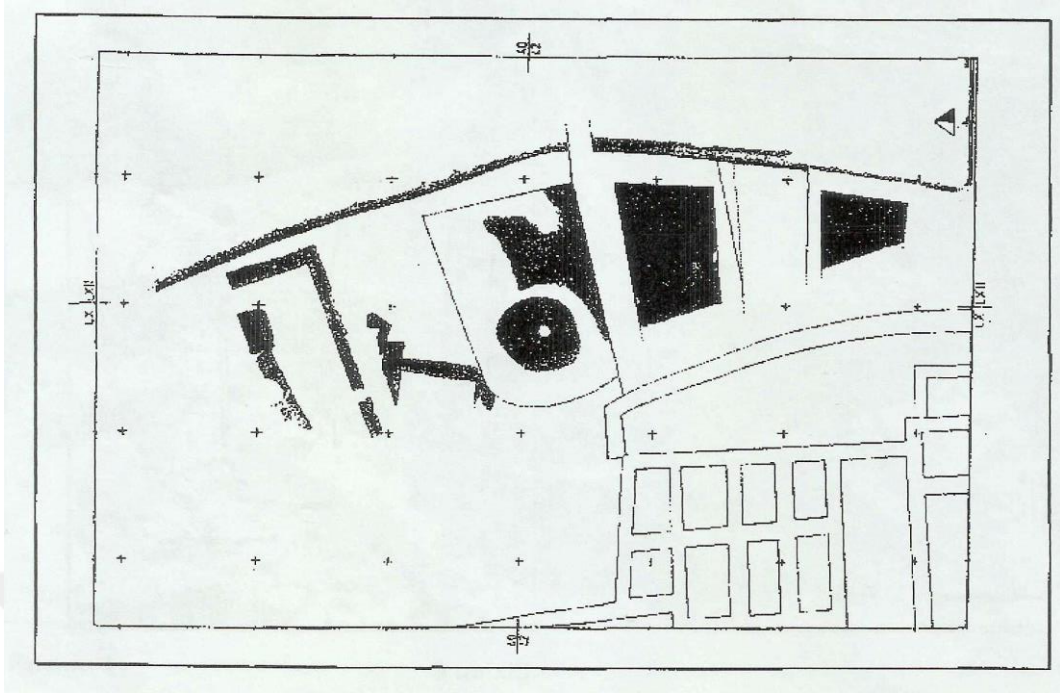
Resim 9

Resim 10

Resim 11

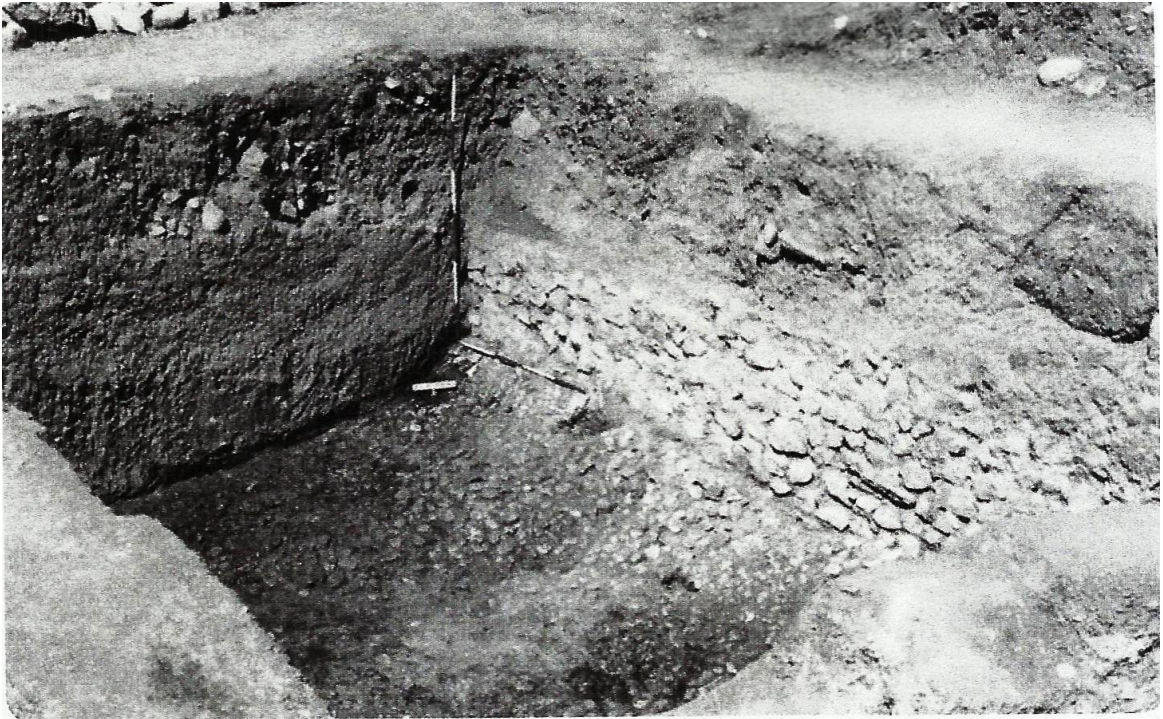
Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

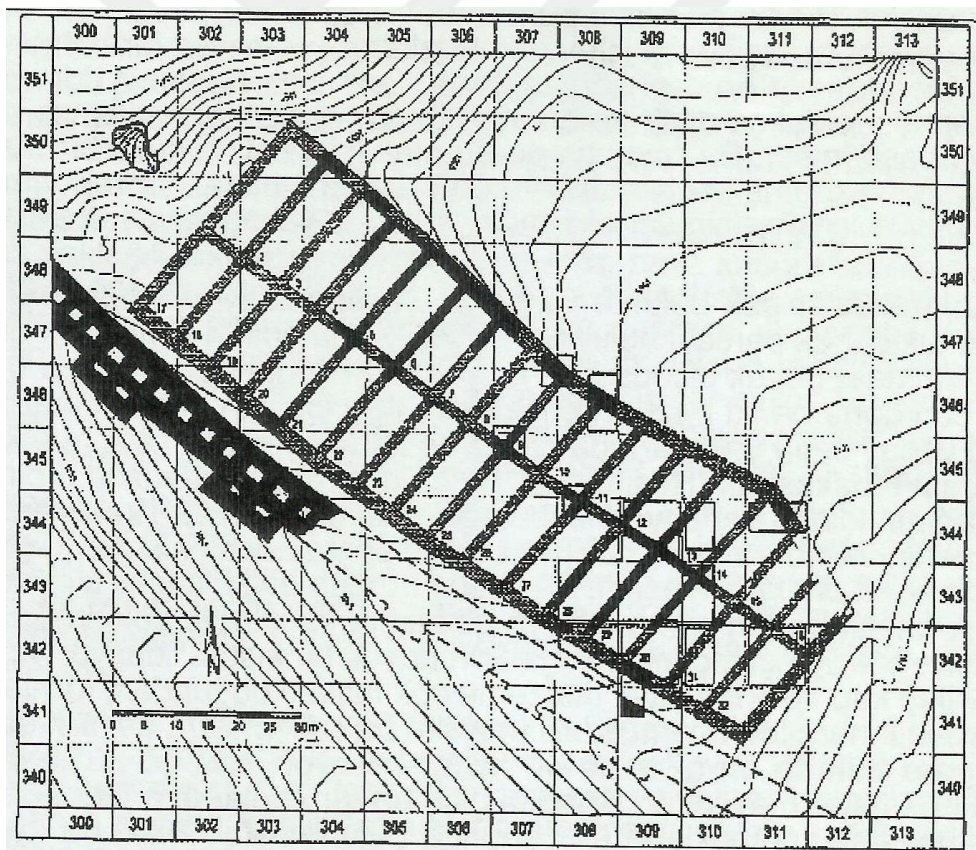
Resim 16

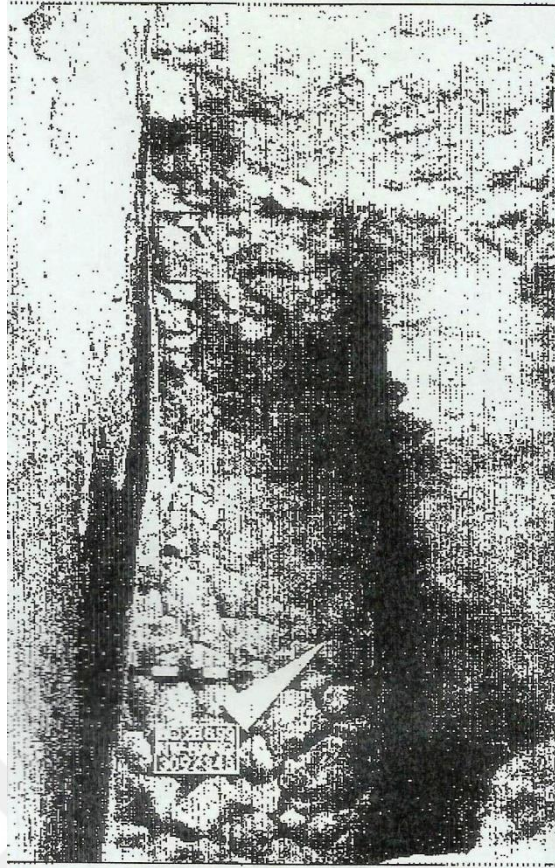
Resim 17

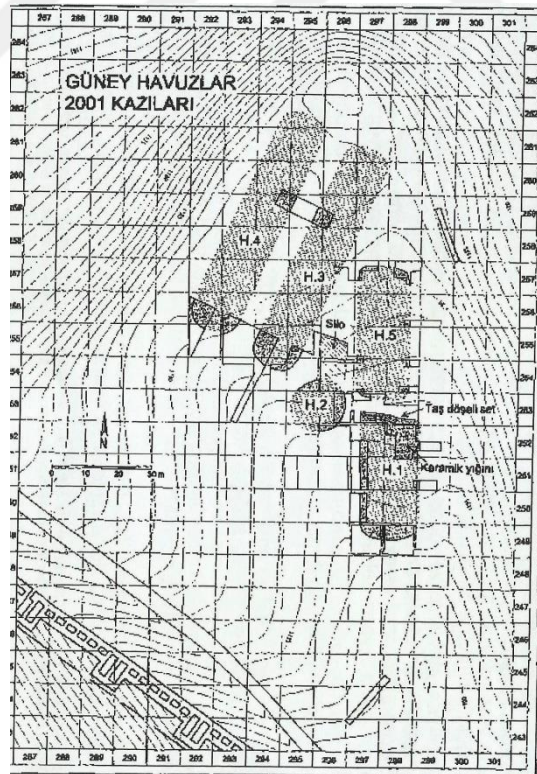
Resim 18

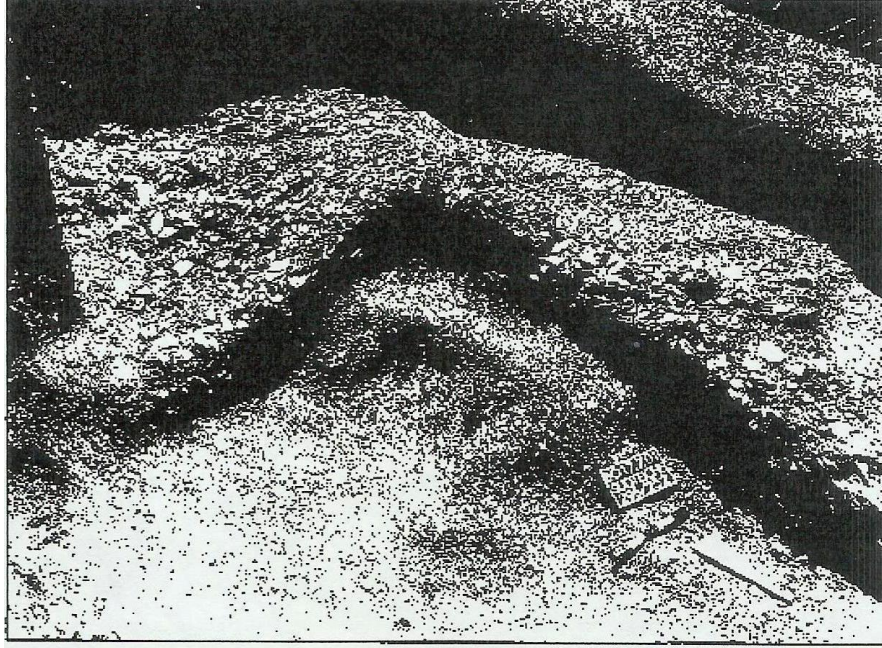
Resim 19

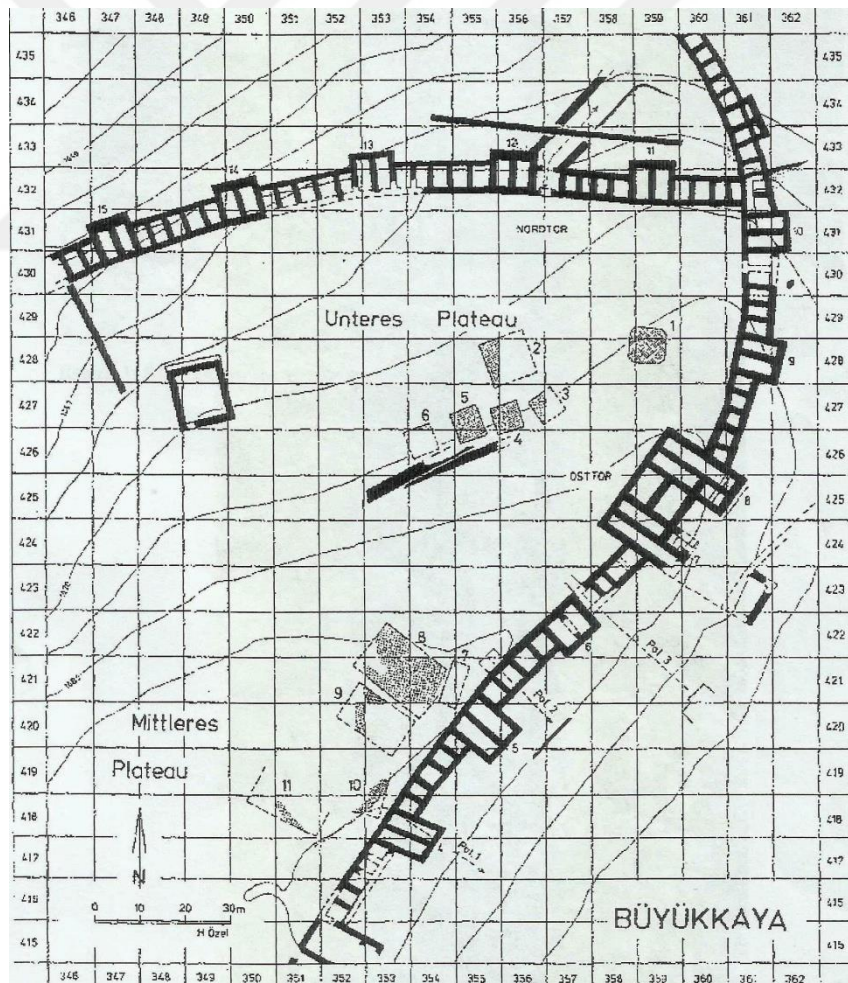
Resim 20

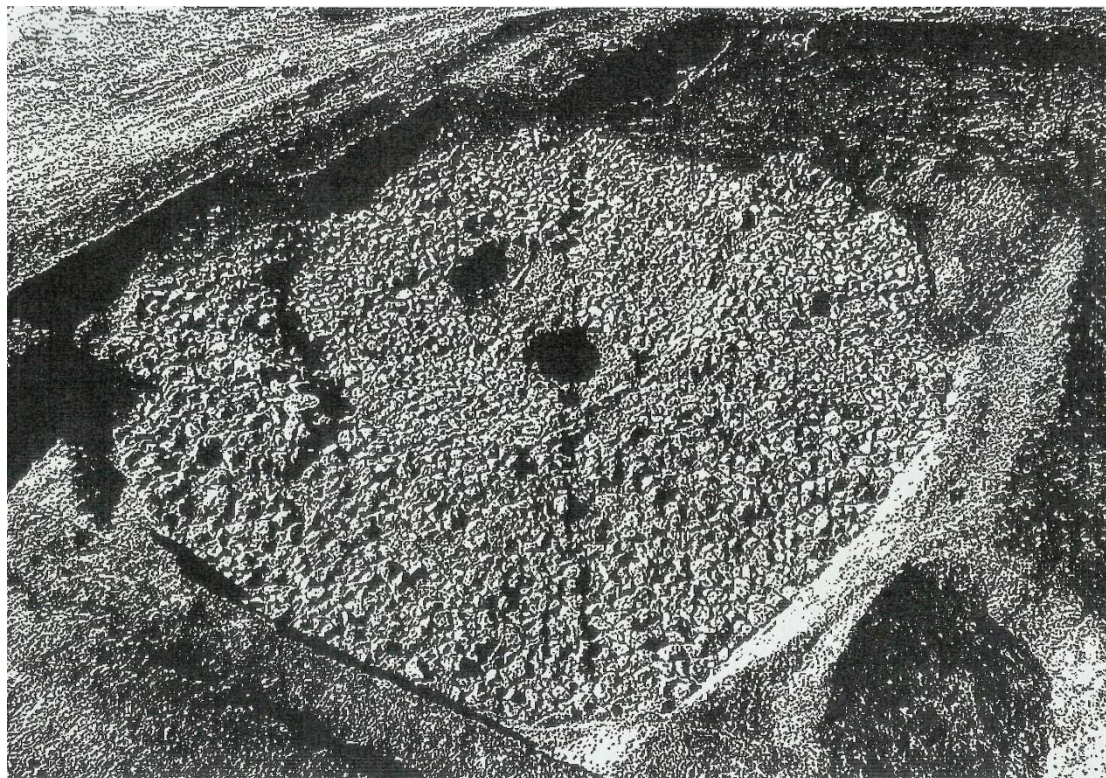
Resim 21

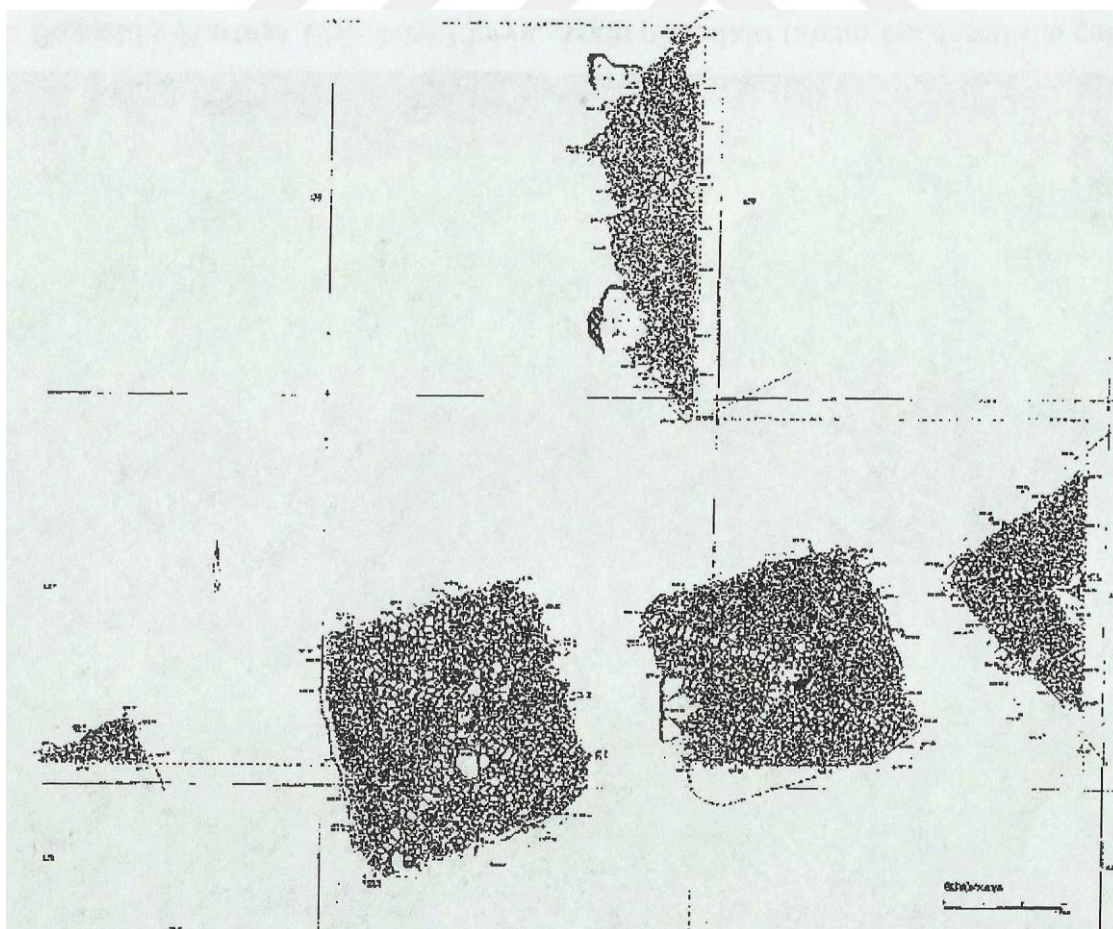
Resim 22

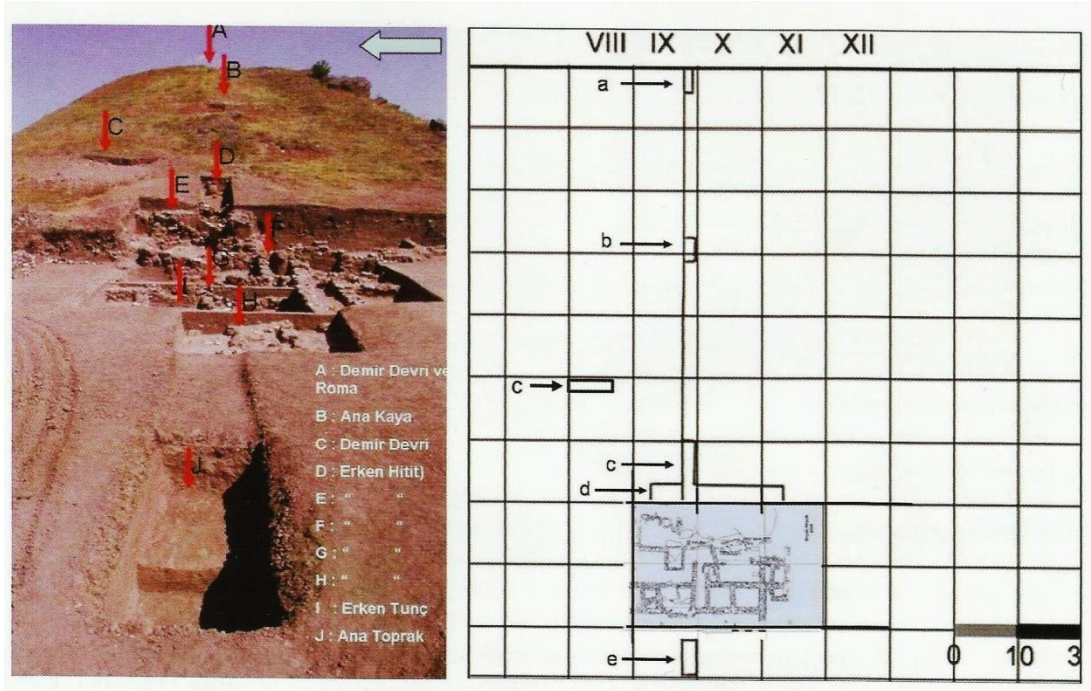
Resim 23

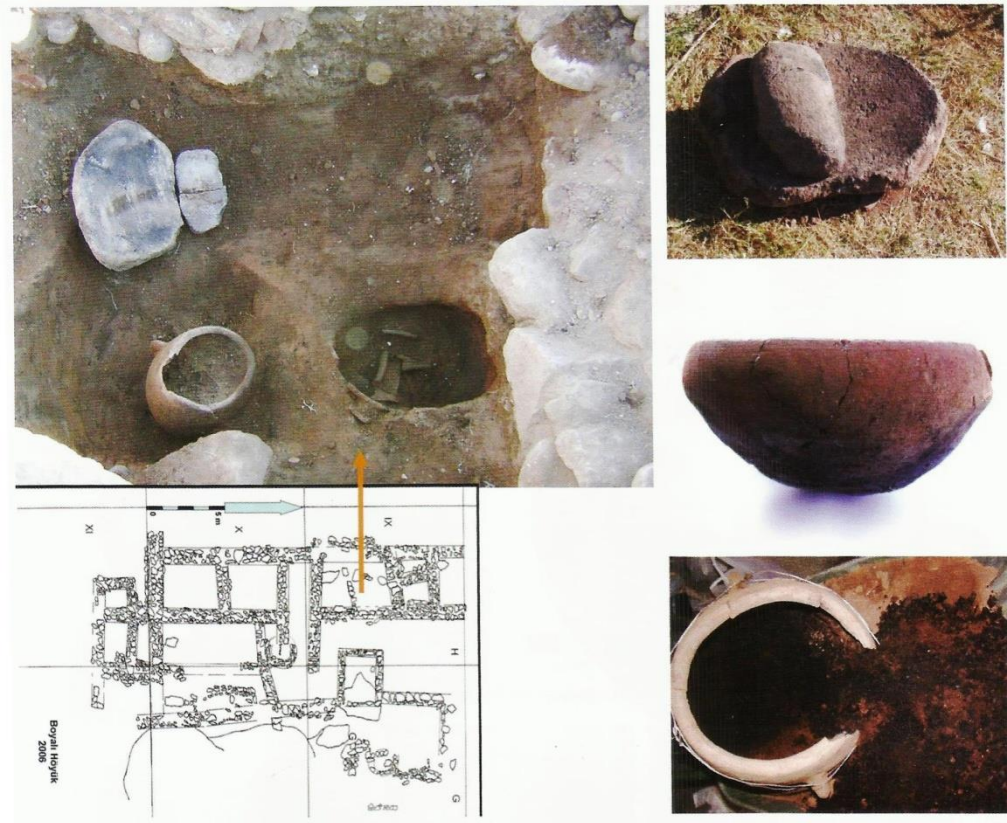
Resim 24

Resim 25

Resim 26

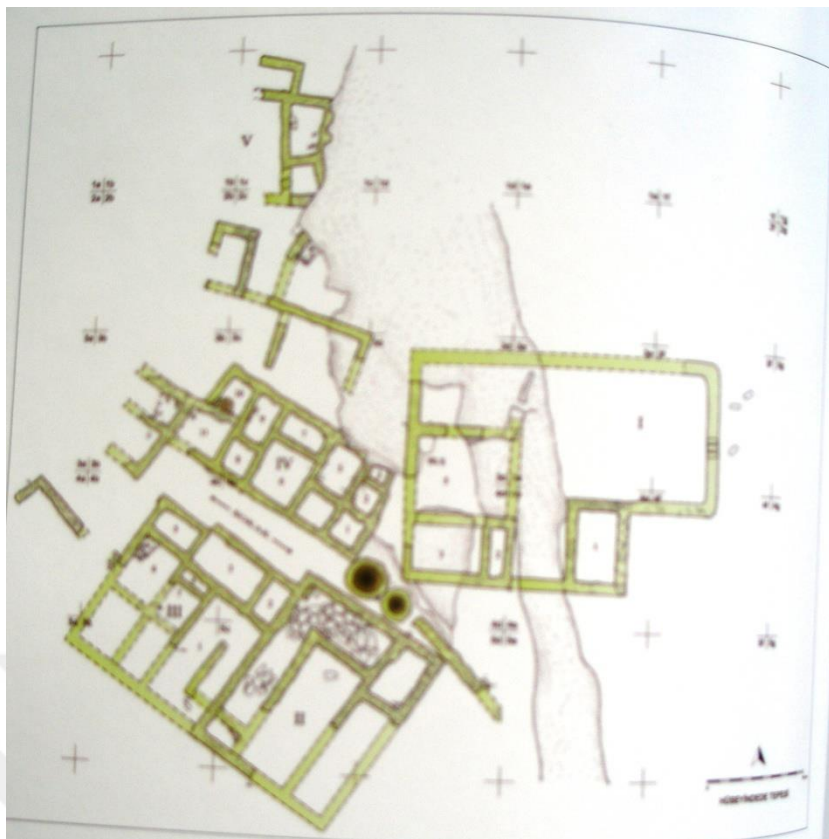
Resim 27

Resim 28

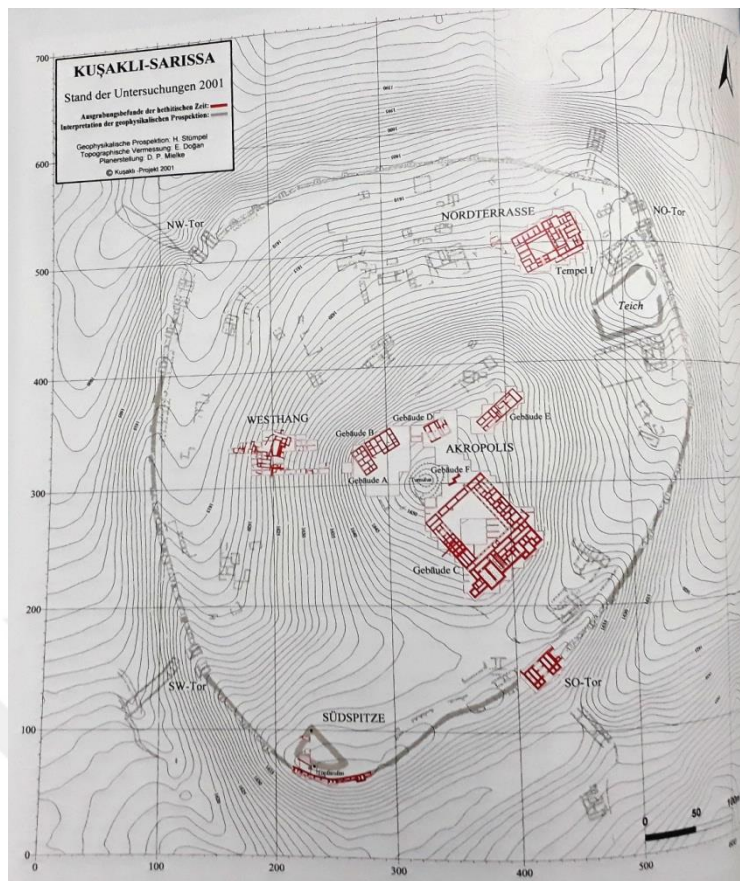
Resim 29

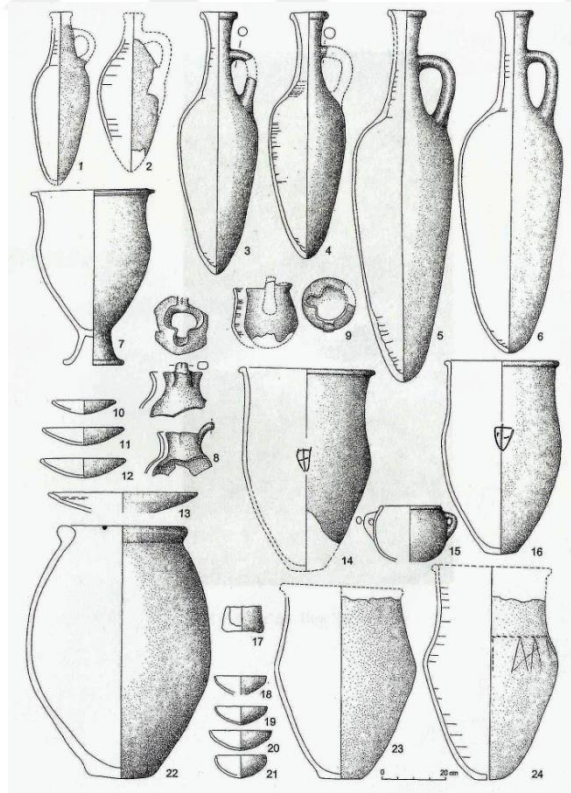
Resim 30

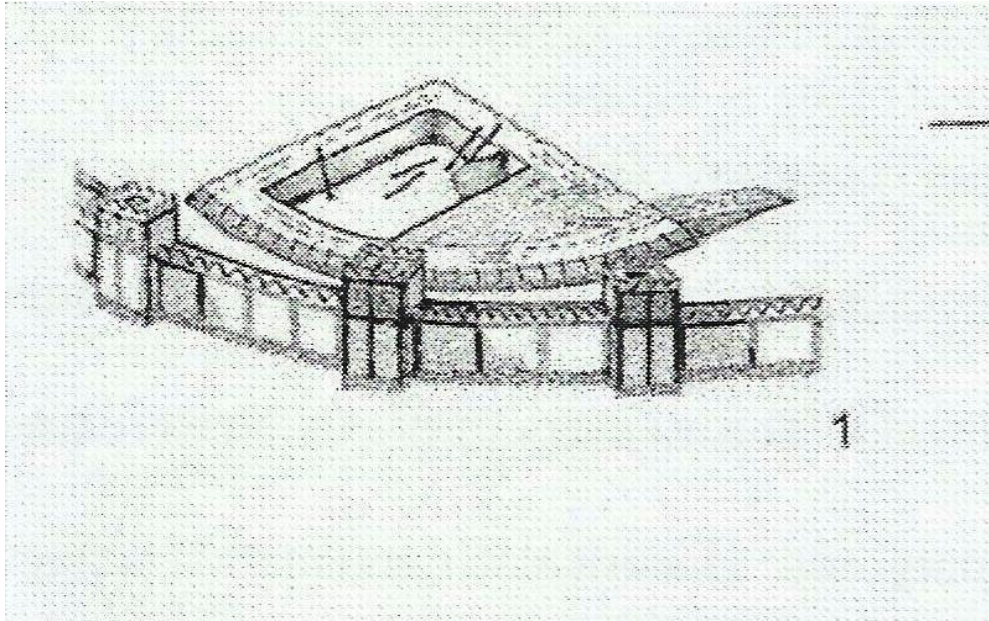
Resim 31

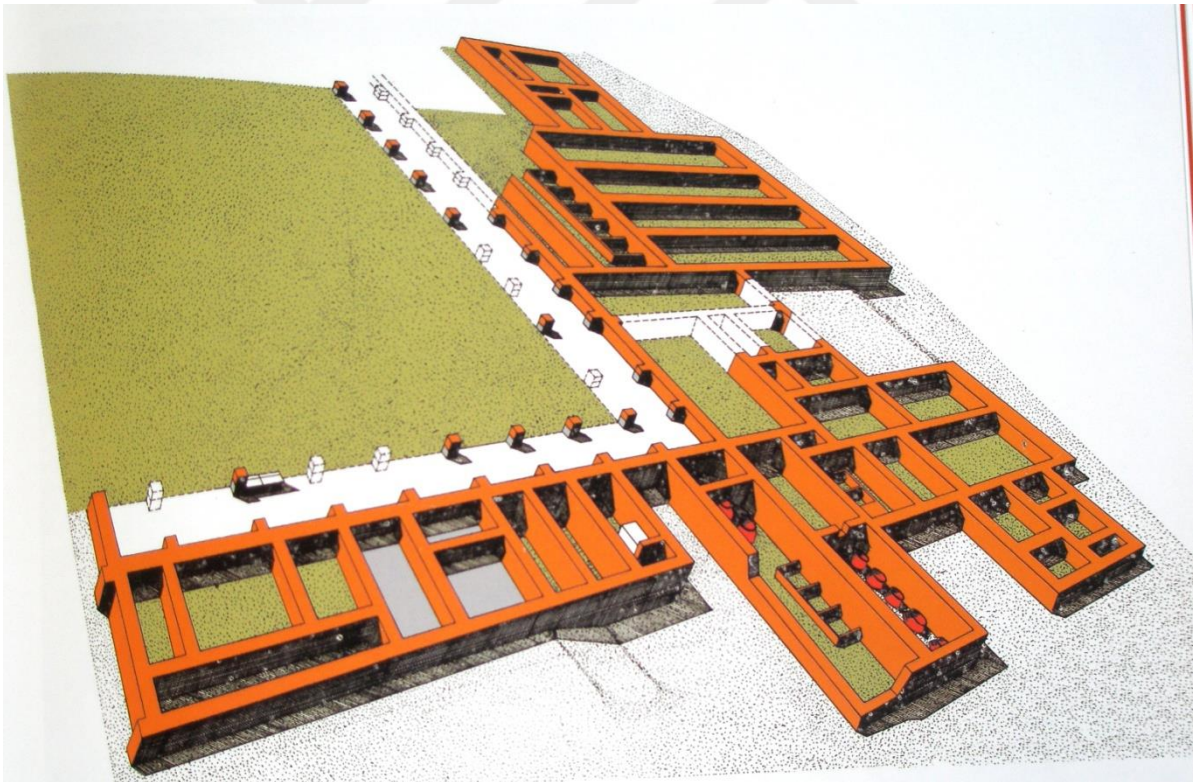
Resim 32

Resim 33

Resim 34

Resim 35

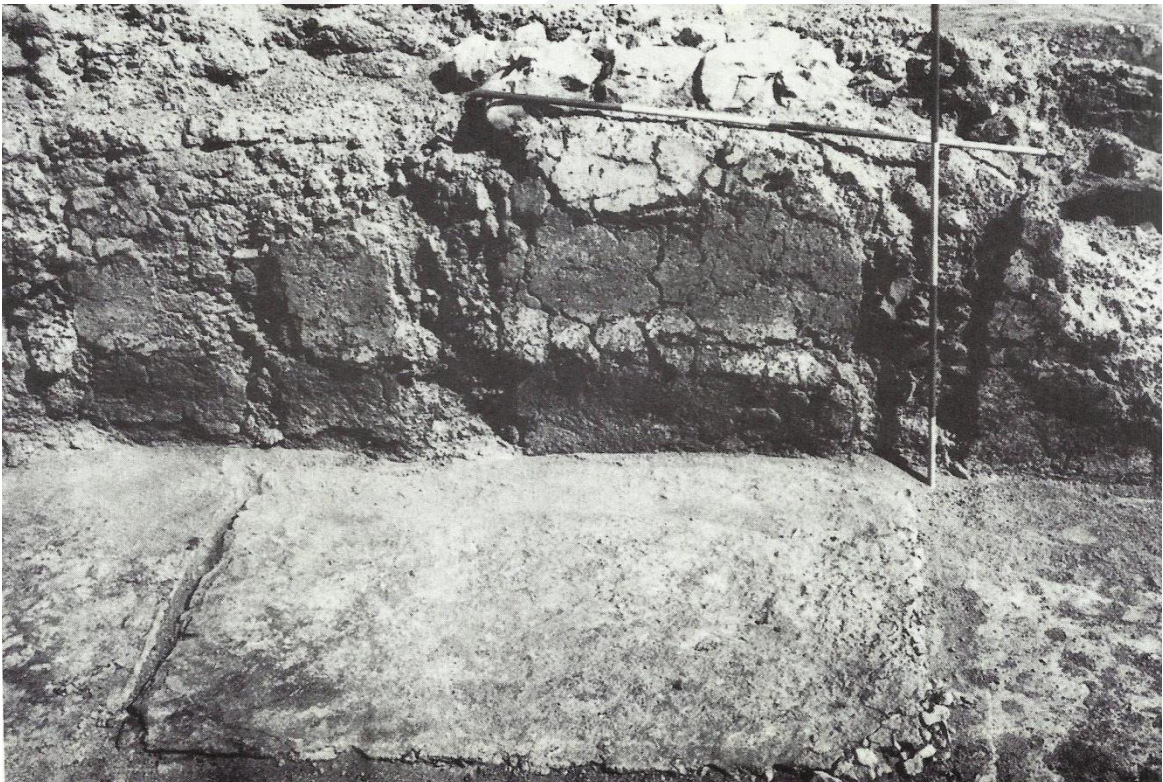
Resim 36

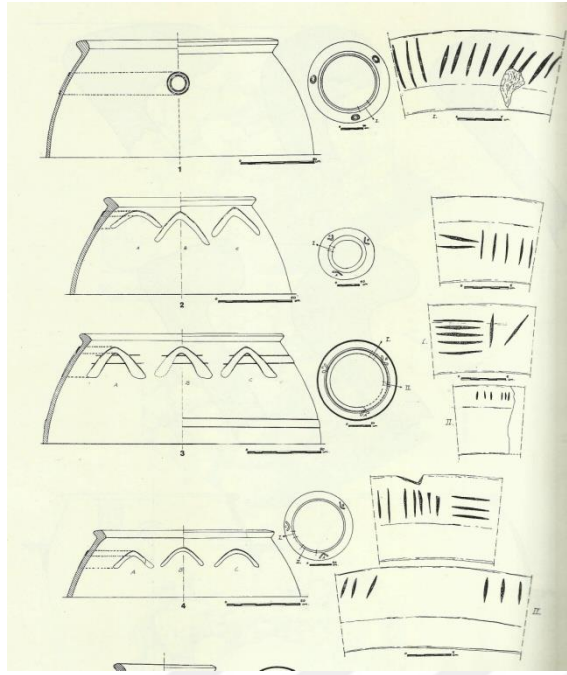
Resim 37

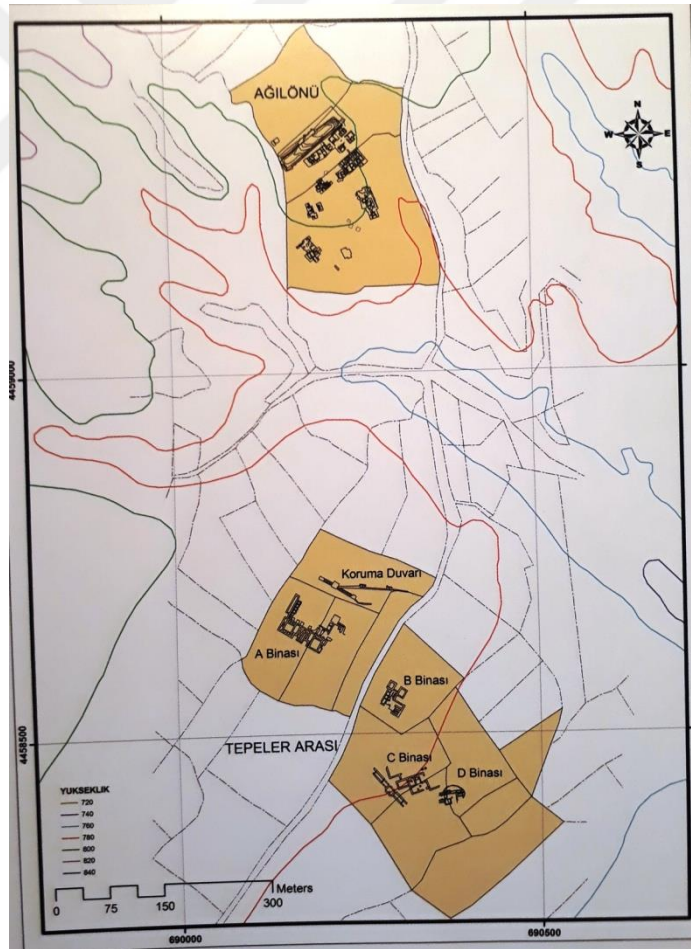
Resim 38

Resim 39

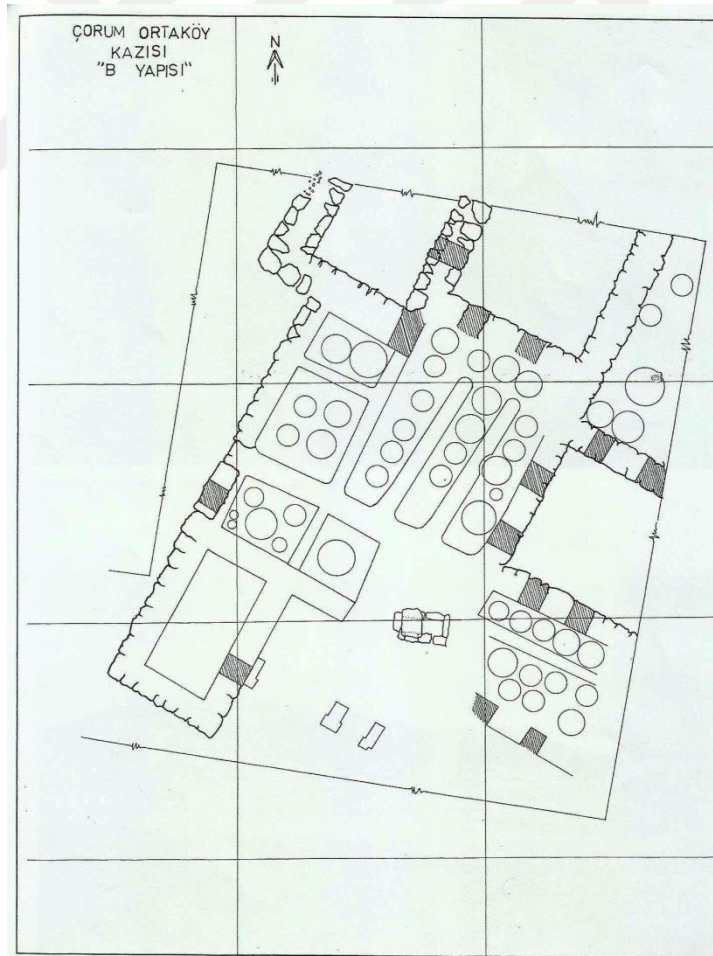
Resim 40

Resim 41

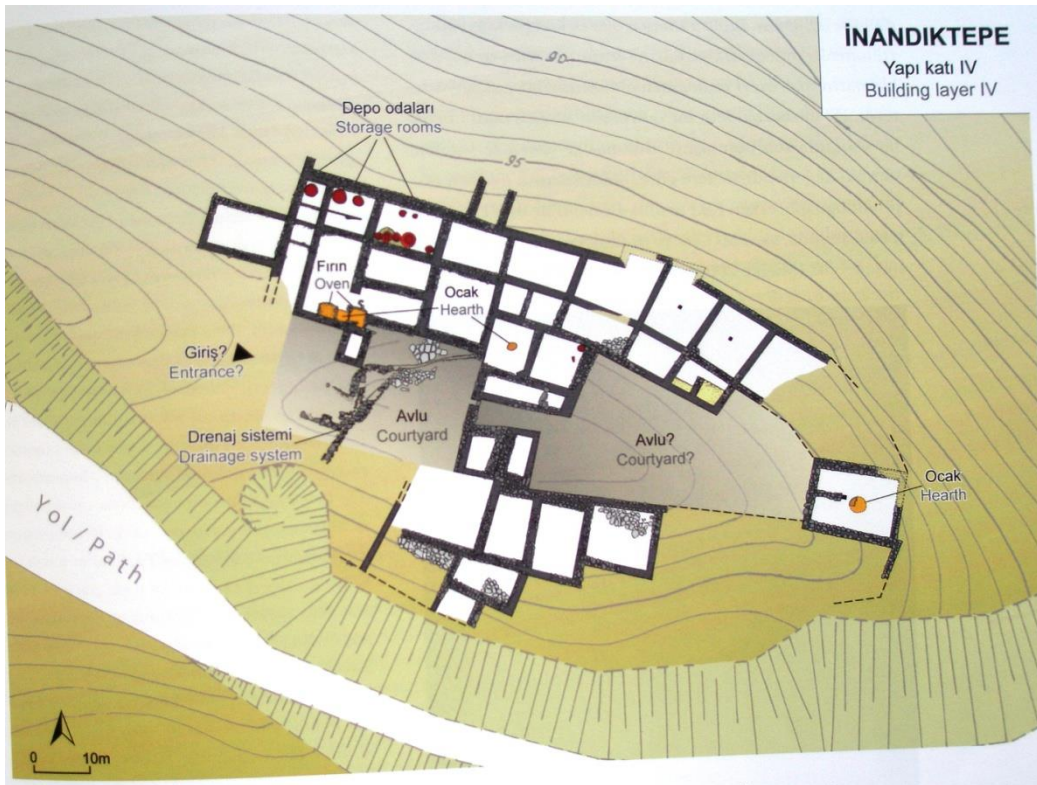
Resim 42

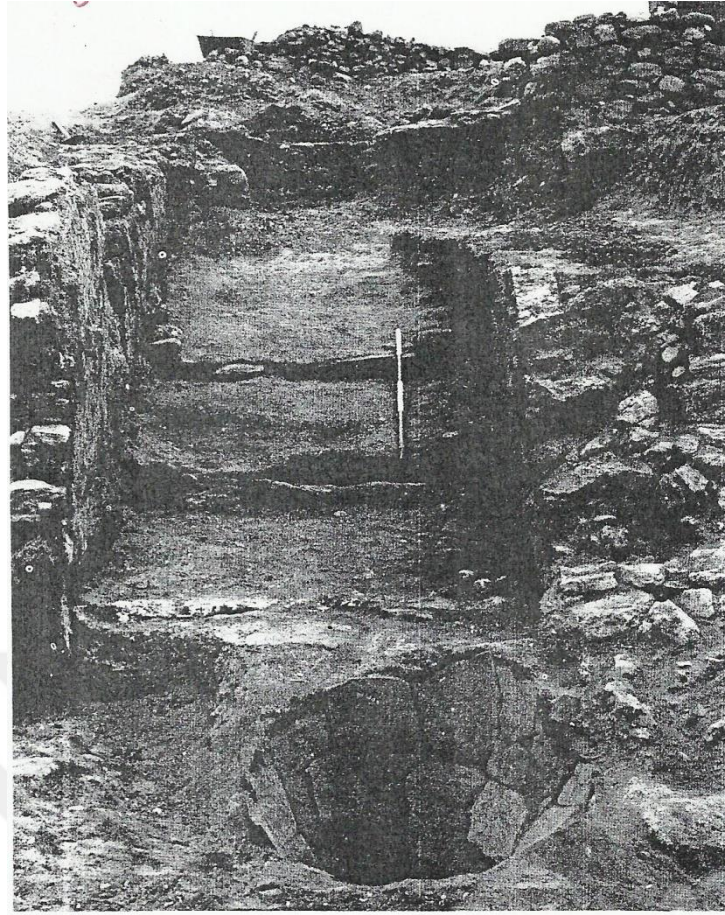
Resim 43

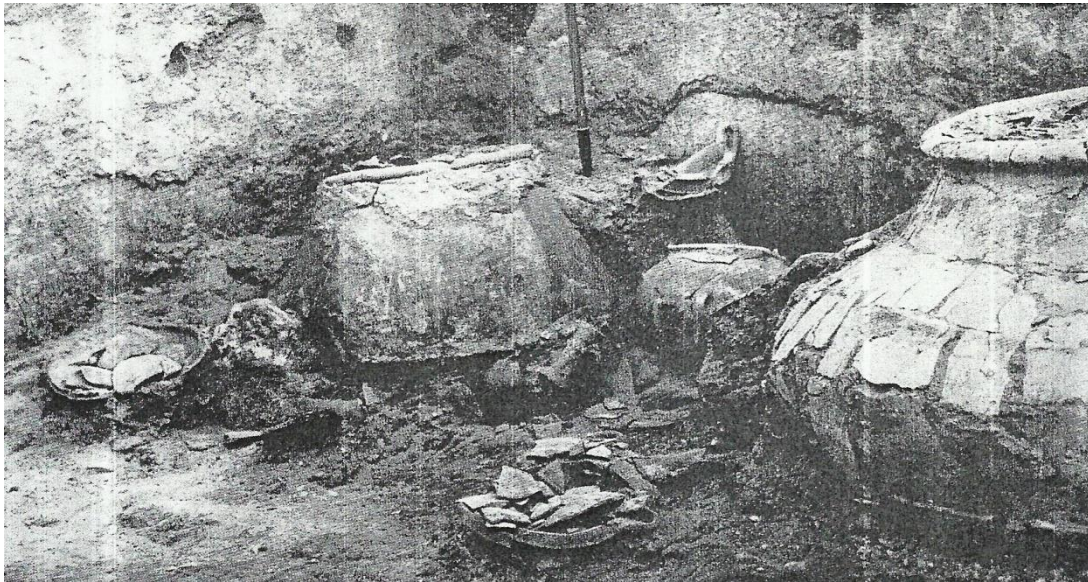
Resim 44

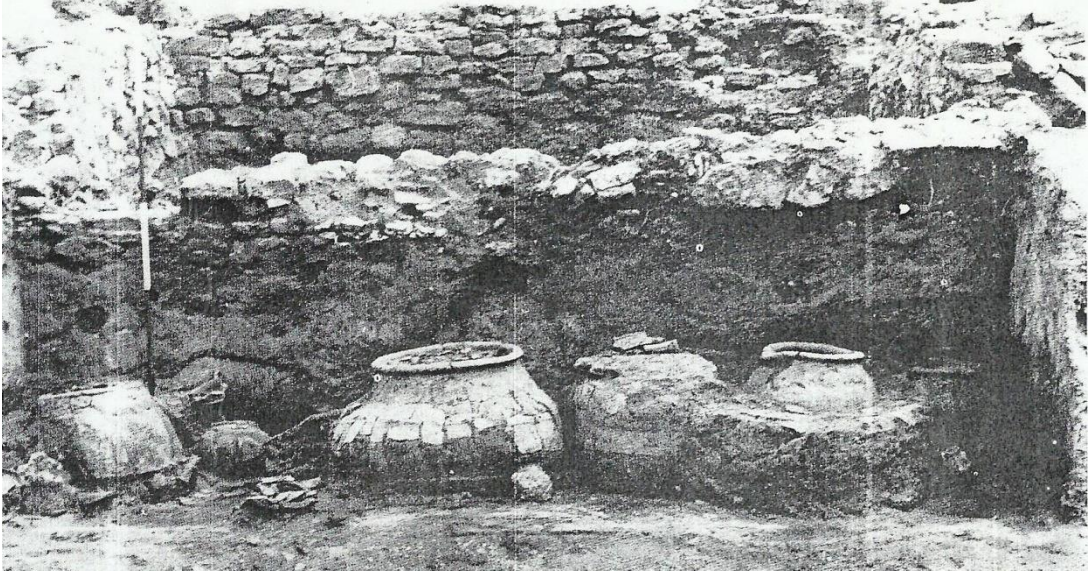
Resim 45

Resim 46

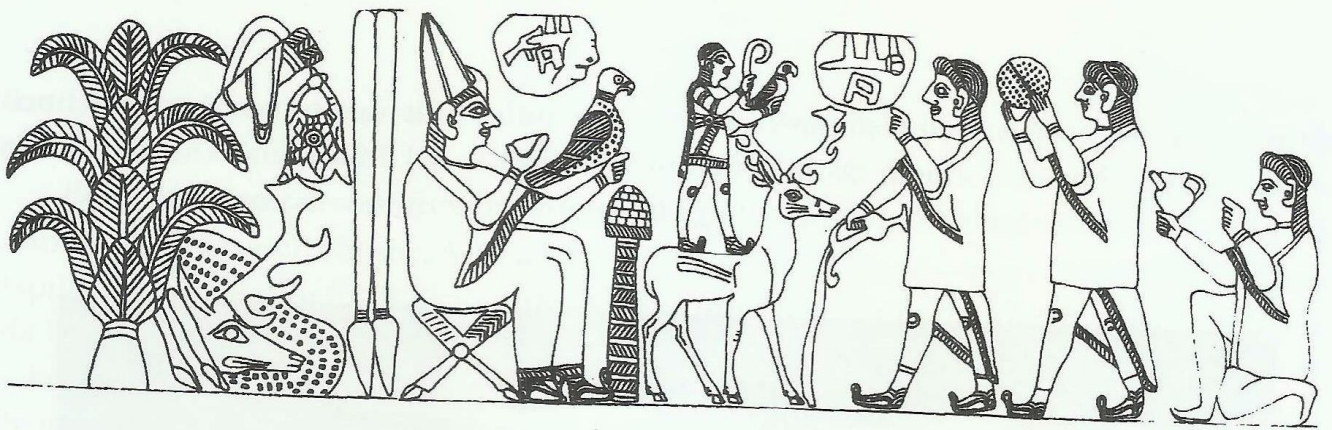
Resim 47

Resim 48

Resim 49

Resim 50

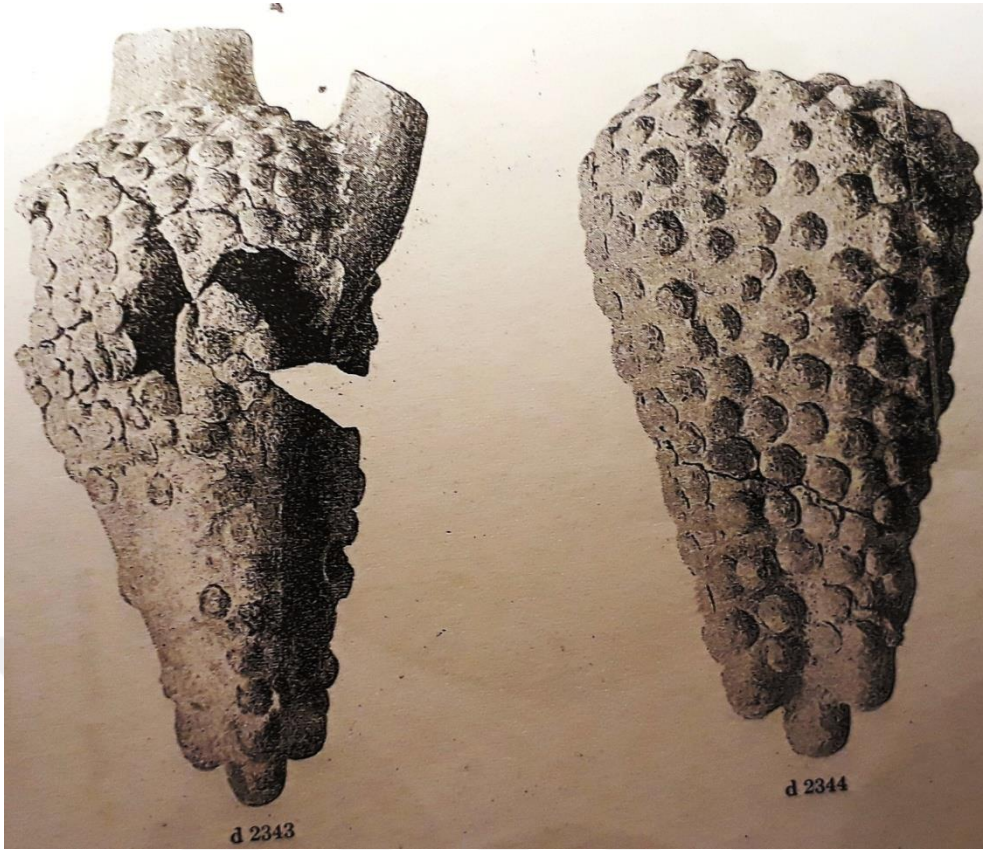
Resim 51

Resim 52

Resim 53

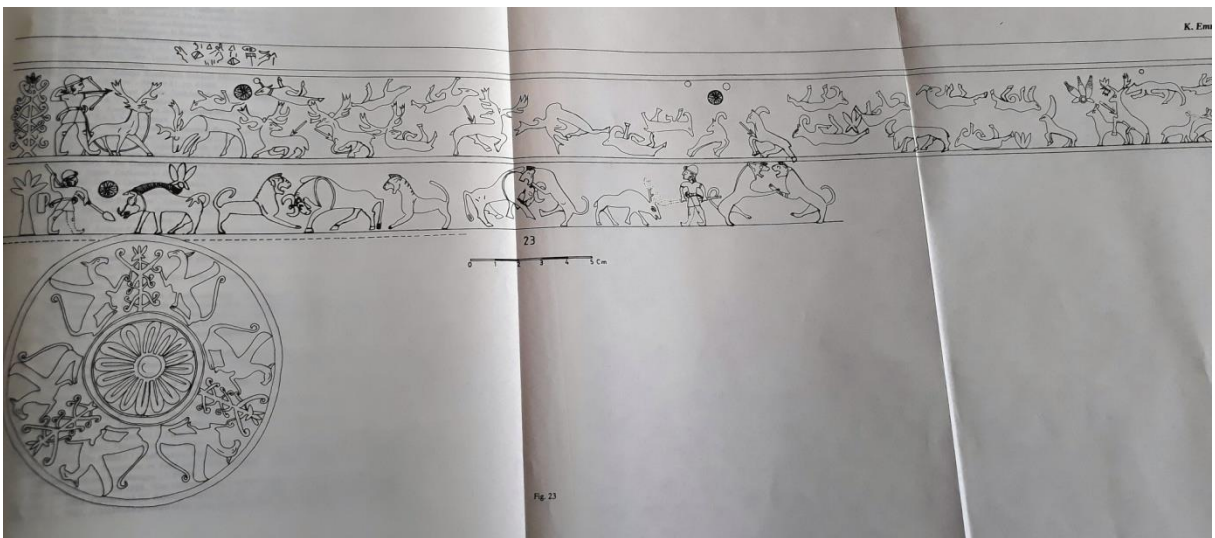
Resim 54

Resim 55

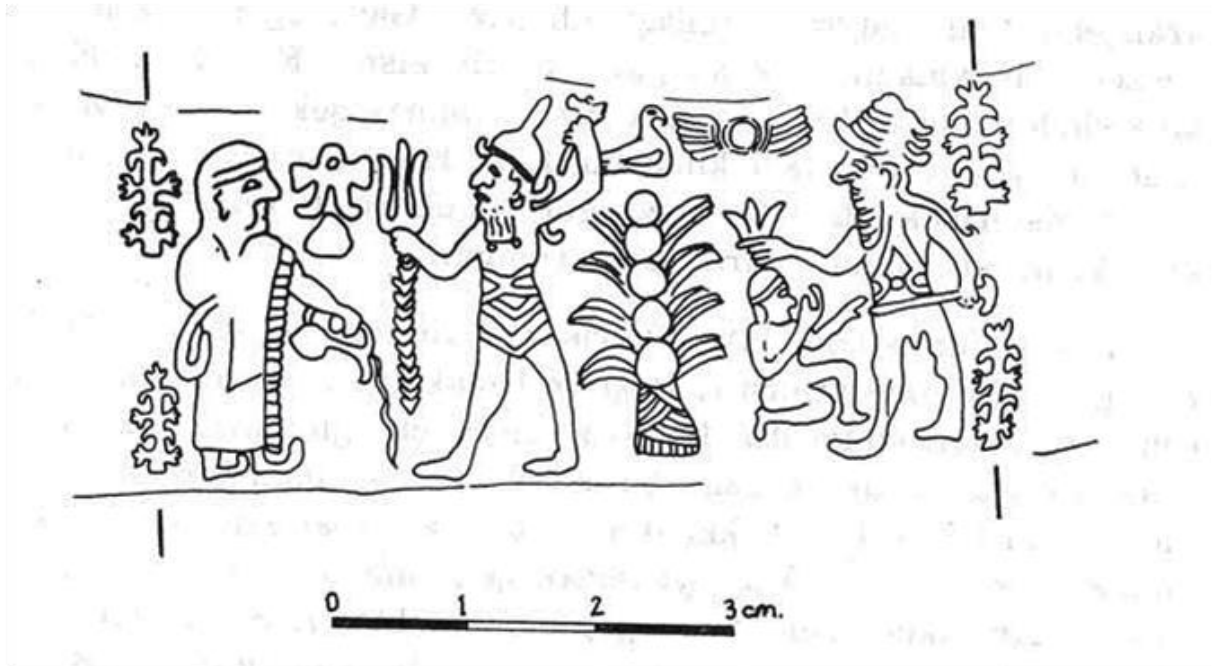
Resim 56

Resim 57

Resim 58

Resim 59

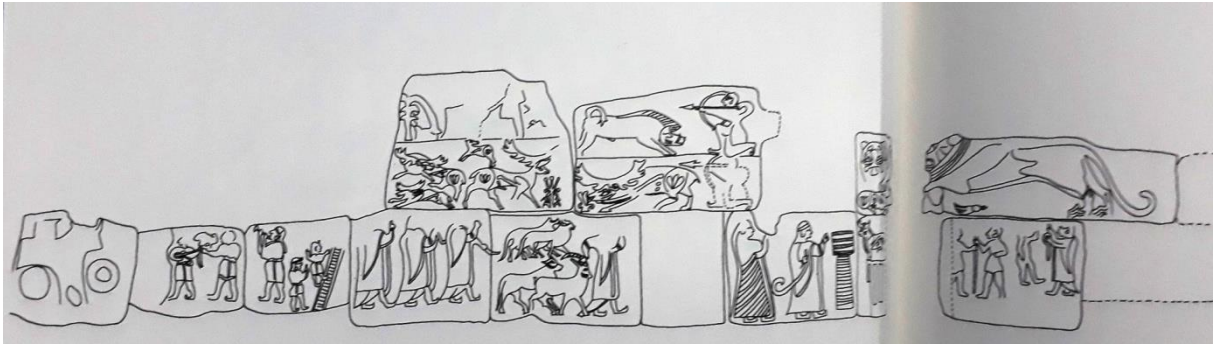

Resim 60

m 39

Resim 61

Resim 62

Resim 63

Resim 64

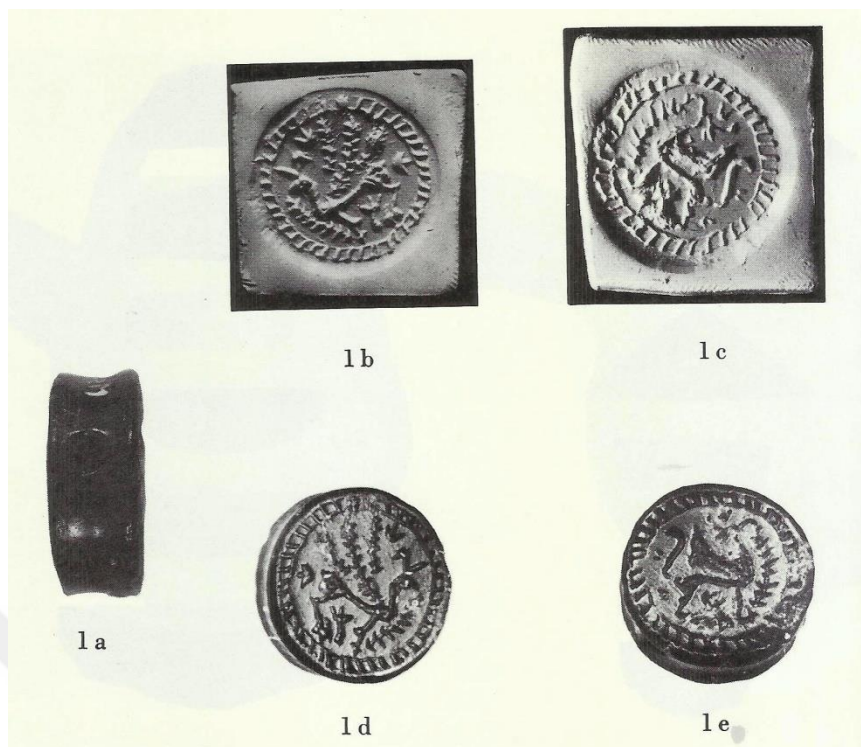
Resim 65

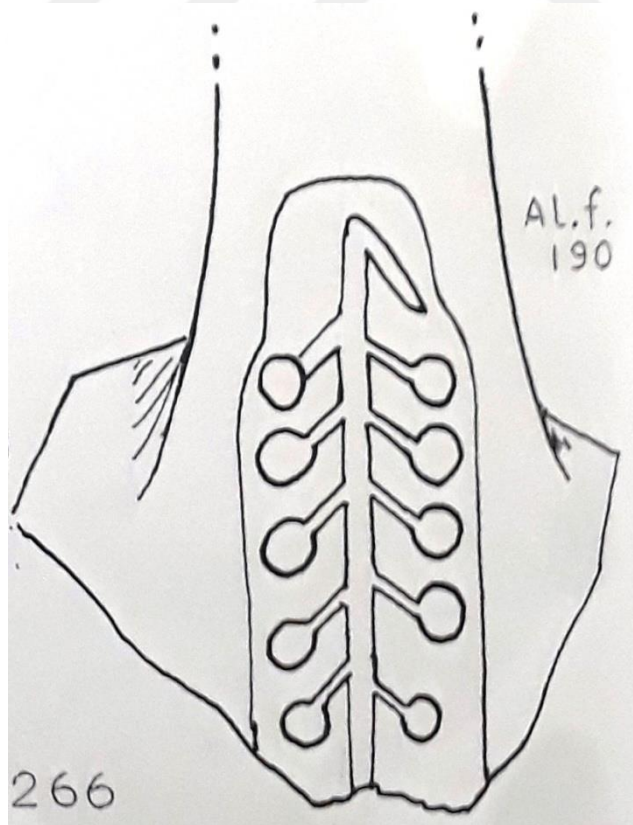
Resim 66

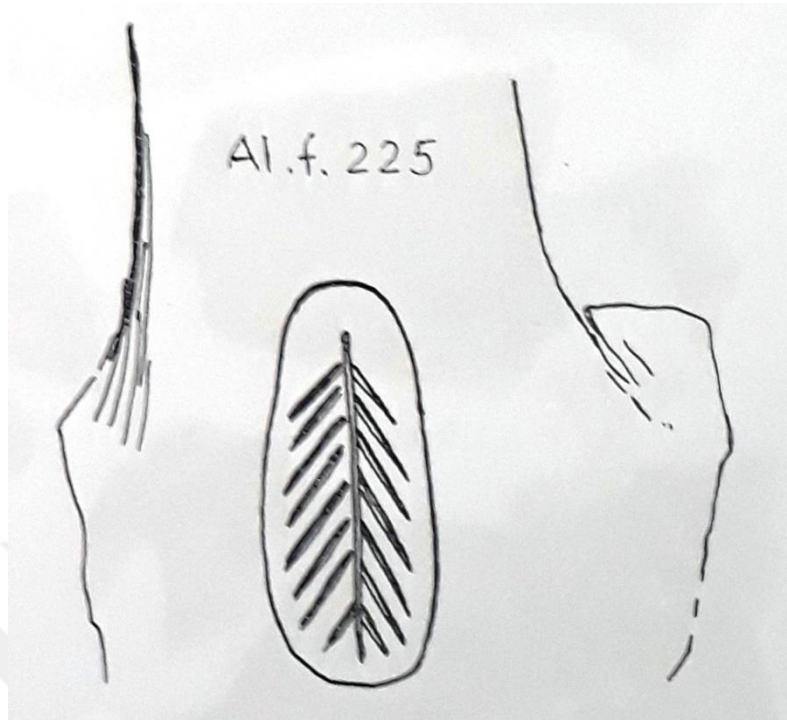
Resim 67

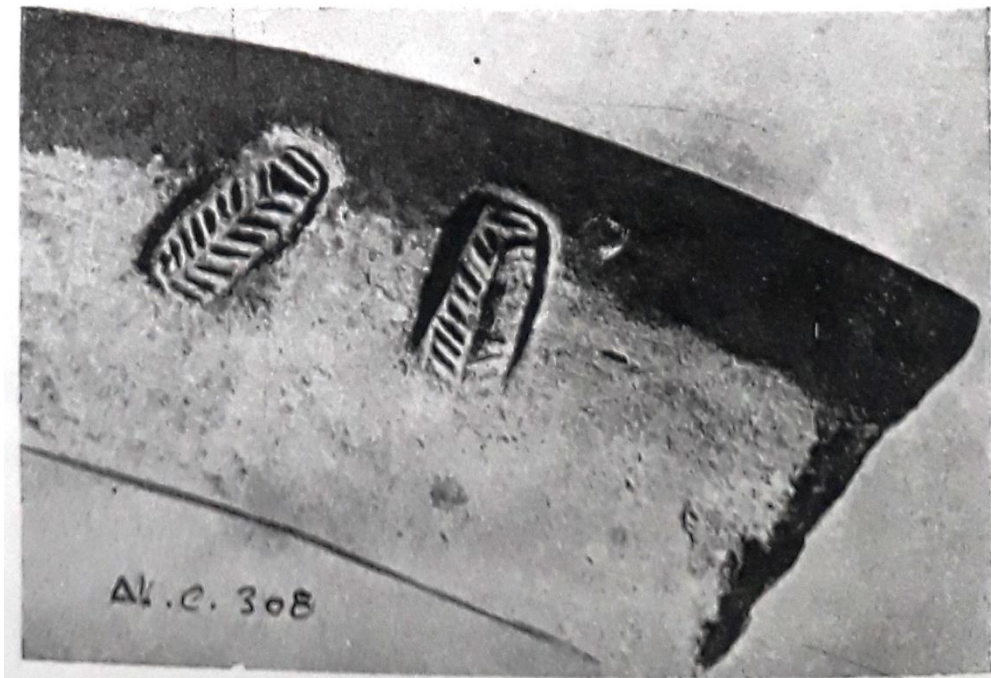
Resim 68

Resim 69

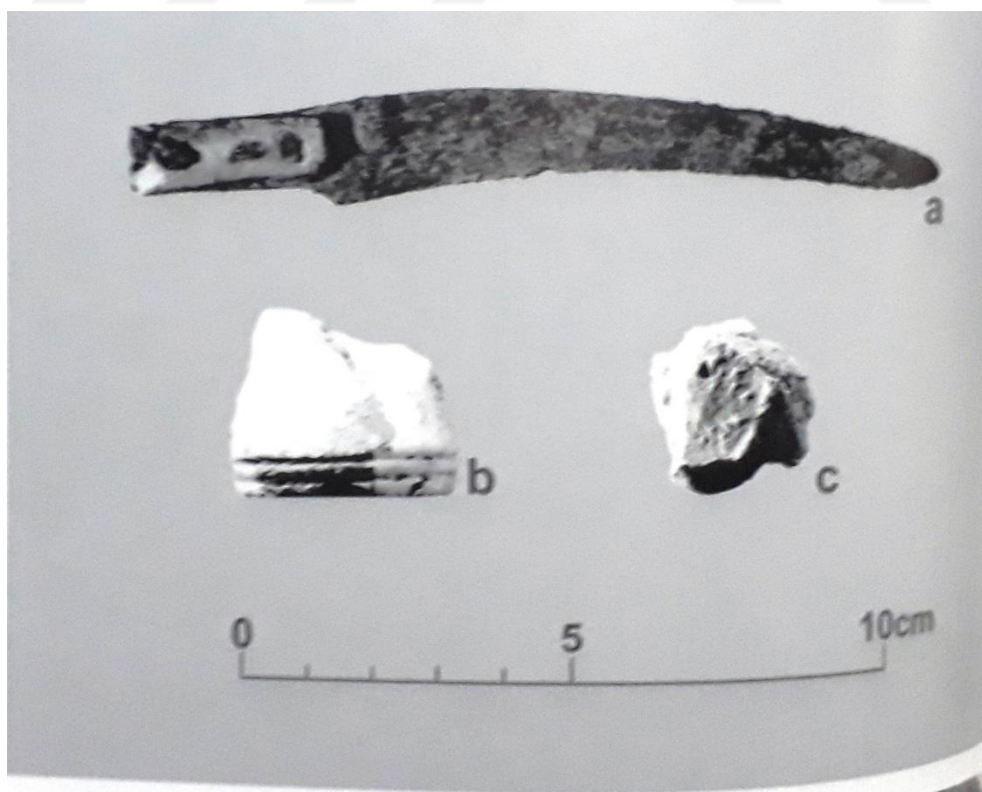
Resim 70

Resim 71

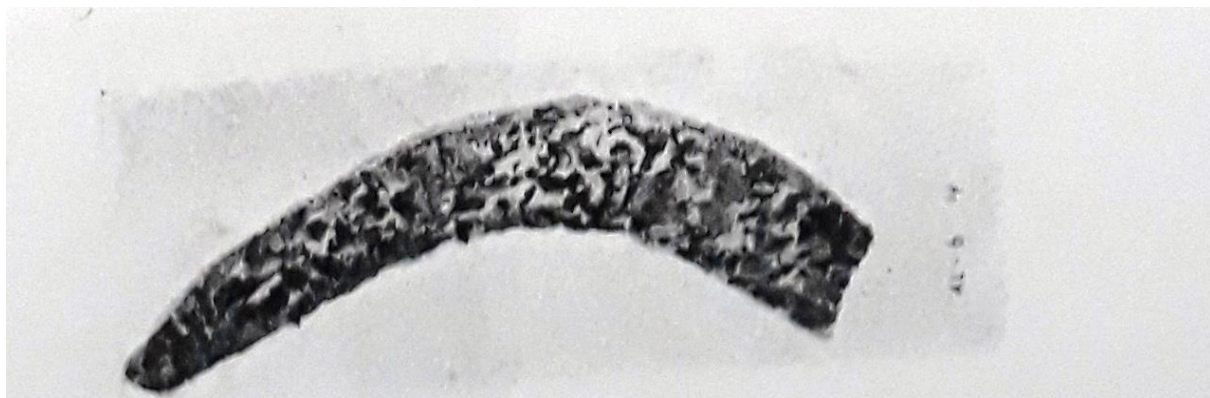
Resim 72

Resim 73

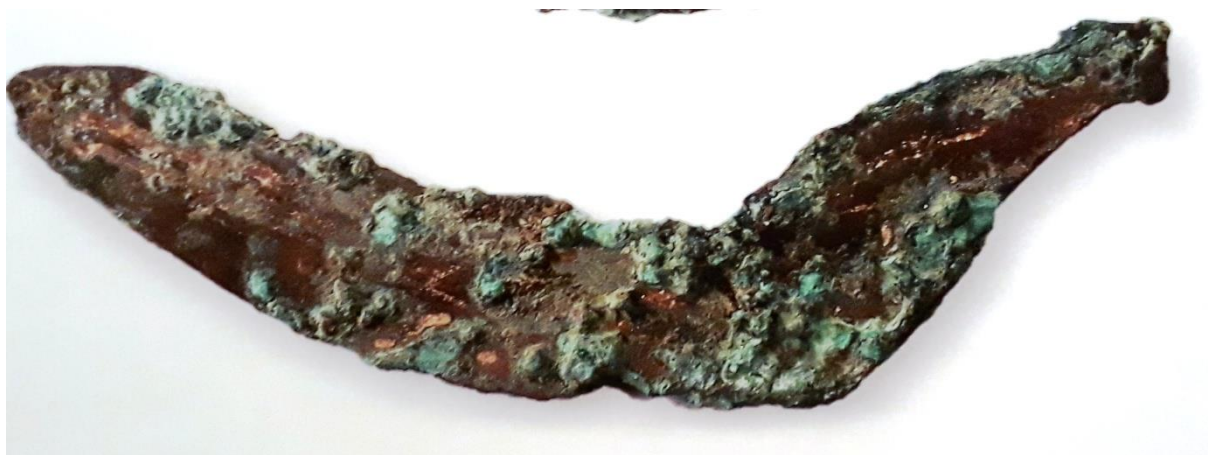
Resim 74

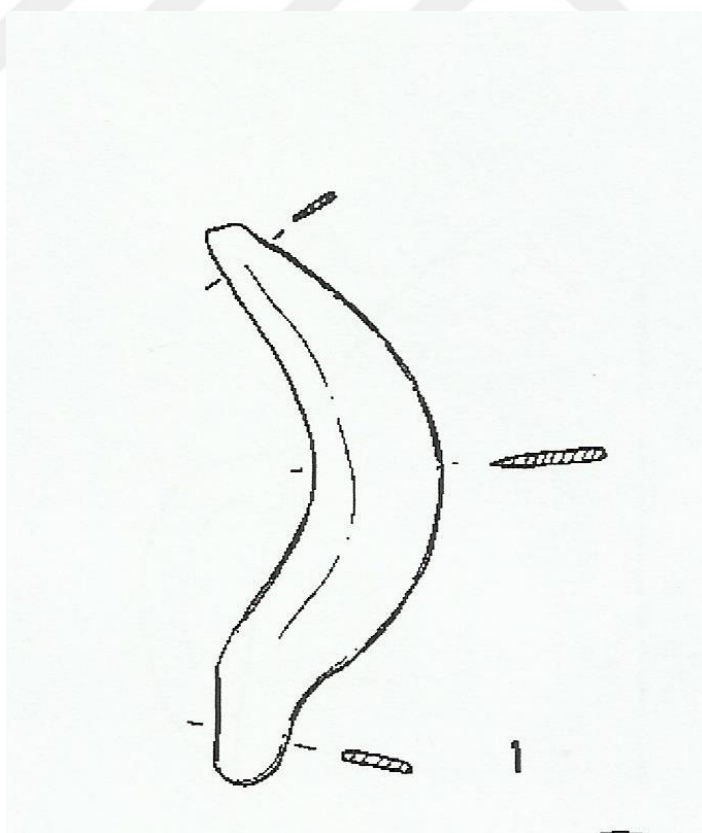
Resim 75

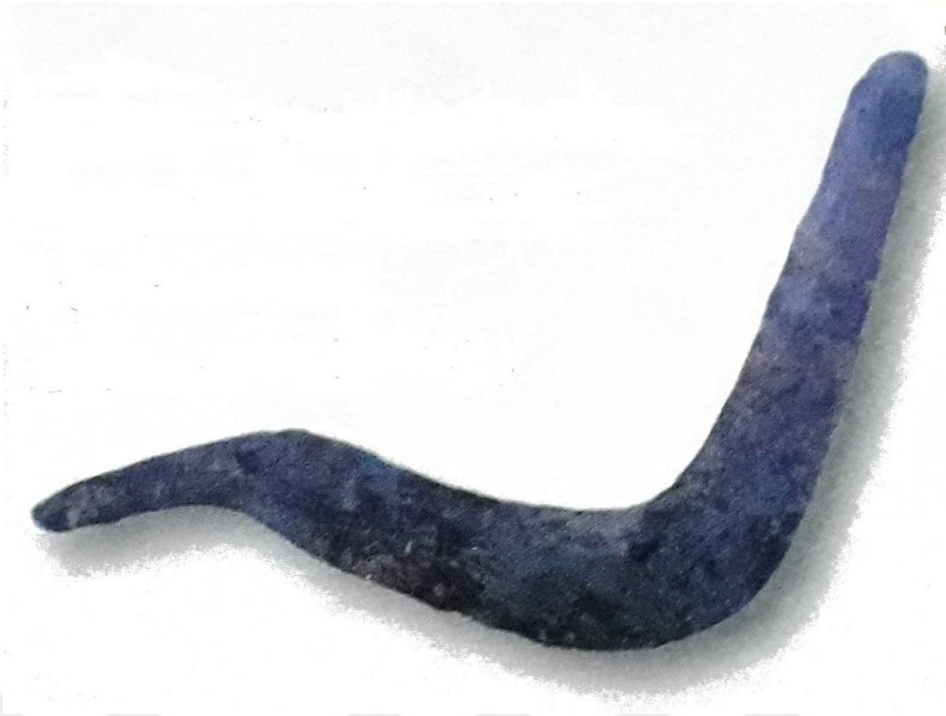
Resim 76

Resim 77

Resim 78

Resim 79

Resim 80

ARKEOLOJİK VERİLER									
MİMARİ UNSURLAR					TASVİRLİ SANAT ESERLERİ				
Şehirler	Silolar	Depolar	Rithonlar	Çanak-Çömlekler	Ortostatlar	Kaya Kabartmaları	Mühürler ve Mühür Baslıları	Metal Eserler	Figürünler
Alacahöyük	Buğday Arpa Çavdar Buçak Mürdümük Fiğ Zambak Karanfil Maydanoz	x	x	Elinde Buğday & Arpa Başağı Taşıyan Tanrı	Av sahnesi AN.TAH.S UM yiyen geyik	x	Kulp parçaları üzerinde yer alan bitki motifleri	Bronz Orak	Çiçek motifi
Ağar Höyük	x	x	Üzüm Salkımı	x	x		x	x	x
Boğazköy	Arpa Buğday Bezelye Fasulye	x	x	x	x	Yazlıkaya 40 Numaralı Tanrının elindeki Bitki	x	Bronz Orak	x
Boyah Höyük	Arpa Buğday Mürdümük Buçak Bezelye Mercimek Yoğurt Otu Çörekotu	x	x	x	x	x	x	Bronz Orak	x
Hüseyindede	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Kaman Kalehöyük	Buğday Arpa	x	x	x	x	x	x	Bronz Orak	x
Karaoğlan Höyük	x	x	x	x	x	x	Altı Dalı bitki motifi	x	x
Konya Karahöyük	x	x	Üzüm Salkımı	x	x	x	Yonca yaprığı	x	x
Kuşaklı Höyük	Arpa Buğday Darı Mercimek Bezelye Çam fıstığı Akdiken	Arpa Buğday	x	x	x	x	x	x	x
Kültepe Höyük	x	x	Üzüm Salkımı	x	x	x	x	Bronz Orak	x
Maşathöyük	x	x	x	x	x	x	Bitki	x	x
Ortaköy	x	x	x	x	x	x	x	Bronz Orak	x
İnandıktepe	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Kımk Höyük	x	x	x	Palmiye Ağacı	x	x	x	x	x
Satın Alma	-	-	Palmiye Ağacı (Schimmel Kolleksiy.)	Palmiye Ağacı (İst. Ark. Müz. Küp Parç.)	-	x	Gündoğmuş Müh. Bitki	-	x

Liste 1: Hitit florasıyla ilgili arkeolojik veriler ve bu verilerin ele geçtiği yerleşimler.

Filolojik Veriler		
Hukuki Metinler	Üzüm, Elma, Armut, Muşmula, Çam	Arpa, Buğday, Kızıl Buğday, Soğan
Büyü Ritüelleri	Üzüm, Zeytin, İncir, Ardiç, Sedir	Arpa, Buğday, Kızıl Buğday, Susam
Tıp ve Eczacılık Metinleri	Üzüm, İncir, Sedir, Söğüt, Ilgın, Şimşir	Haşhaş, Susam, Meyan Kökü, Sarımsak, Tere otu,
Mitoloji Metinleri	Üzüm, Zeytin, Ceviz, İncir, Çam, Kuşburnu, Çam Fıstığı, Sedir	Arpa, Buğday
Diğer Metinler	Üzüm, Elma, İncir, Kaysı, Zeytin,	Arpa, Buğday, Kızılca Buğday,

Liste 2: Filoloji metinlerinde yer alan bitki adları.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı,adı : ÜNAR, Şükrü
 Uyuğu : Türkiye Cumhuriyeti
 Doğum tarihi ve yeri : 1984, İstanbul
 Medeni hali : Evli

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Selçuk Üniversitesi Tarih Bölümü	2013
Lisans	Selçuk Üniversitesi Tarih Bölümü	2010

Yabancı Dil

İngilizce

Yayınlar

“Hitit Tarım Ekonomisi’nde Nam.Ra’ların Yeri ve Önemi”, Cappadocia Journal Of History And Social Sciences Vol. 9, October-2017, s. 571-574.

I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Endülüs Eylül 2017 (Konuşmacı- Kabul edilmiş bildiri, Hitit Tarım Ekonomisi’nde Nam.Ra’lar)

9. Uluslararası Hititoloji Kongresi Çorum Eylül 2014 (Konuşmacı- Kabul edilmiş bildiri, Hititçe Hakkında 1936 Yılına Ait Osmanlıca Bir El Yazmasının Değerlendirilmesi)

I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Niğde Mart 2014 (Konuşmacı- Kabul edilmiş bildiri, 1923-1938 Yılları Arasında Türk Arkeolojisi)

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

